

ЎЗБЕКИСТОН ССР ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ МИНИСТРЛИГИ

В. И. ЛЕНИН НОМИДАГИ МЕҲНАТ ҚИЗИЛ БАЙРОҚ
ОРДЕНЛИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

И. ҚУЧҚОРТОВ

СЎЗ МАЪНОСИ ВА УНИНГ ВАЛЕНТЛИГИ

(ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ НУТҚ ФЕЪЛЛАРИ
МАТЕРИАЛИ АСОСИДА)

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ - 1977

Ушбу монографияда тилнинг луғавий бирлиги (сўз), унинг семантикаси, лексик маъно (семема) ва унинг структураси каби назарий масалалар ёритилади, ўзбек тилидаги нутқ феълларининг семантик системаси ва уларнинг валентлиги тадқиқ этилади.

Монография тилшунослар, аспирантлар, ўзбек тили ўқитувчилари, олий ўқув юртлари филология ва тил-адабиёт факультетларининг юқори курс студентларига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р

филология фанлар доктори,
профессор Ш. У. РАҲМАТУЛЛАЕВ

СУЗБОШИ

Ушбу тадқиқот лексикани ўрганишнинг назарий ва амалий соҳаларини бир-бирига яқинлаштириш, назарий қидирувларни практика талабларини қондиришга йўналтириш, ҳозирги тилшуносликнинг бу фундаментал проблемасини ҳал этишда изчил тадқиқот усулларидан фойдаланишга уринишдан иборат.

Тадқиқотнинг биринчи бўлимида луғавий бирлик ва унинг таърифи, луғавий бирлик семантикаси, лексик маъно ва унинг моҳияти каби масалалар ёритилади.

Тадқиқотнинг иккинчи бўлимида ўзбек тилидаги нутқ феъллари семантикаси таҳлил қилинади. Бунда биз ҳар қайси семеманинг маъно таркибини имкон борича тўла ва изчил тавсифлашга ҳаракат қилдик. Компонент таҳлил методи умумий ва хусусий семемалар асосида нутқ феъллари маъноларининг ички семантик группаларини белгилашга имкон берди. Бу группаларнинг ҳадлари маъно умумийлиги, конкретлигига қараб ўзига хос иерархияли микросистемаларни ҳосил этиши аниқланди.

Ўзбек тили семантикасига бағишланган илмий тадқиқотларда семасиологик ишлар библиографияси кўпинча чала берилади. Сўнгги йилларда эълон қилинган семасиологик тадқиқотлар ҳам бундан мустасно эмас. Шунинг эътиборга олиб биз фойдаланган асосий, муҳим адабиётлар рўйхатини тўлароқ келтирдик.

Тадқиқот конкрет темага бағишланган бўлса ҳам унда иллюстратив-фактик материал кўп эмас. Бунинг сабаби шундаки, биз ўз ишимизни имкон борича таҳлил, назарий фикрлар билан чеклашга ҳаракат қилдик, фактик материални энг зарур ўринлардагина бериб бордик. Биз тўплаган ва таҳлил қилган материал ўзбек тили лексикаси бўйича амалий ва норматив курслар яратишда, изоҳли, таржима луғатлар тузишда ишлатилиши мумкин.

Биринчи боб

ЛЕКСИК МАЪНО ВА УНИНГ ВАЛЕНТЛИКЛАРИ

Тилнинг луғавий бирлиги

Тилда сўзларнинг айрим-айримлиги, бир-биридан ажралиб туриши ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди. Тилдан фойдаланувчи ҳар қандай киши нутқ оқимидан сўзларни бемалол ажратиб бера олади. Гап ёки товушга мисол келтиришдан кўра сўзга мисол келтириш анча осон. Ғўдакнинг тилга ўрганиши сўзни, сўзларни ўрганишдан бошланади. «Сўз — тилнинг энг конкрет бирлиги»¹.

Шунга қарамай, тилшунослик фанида ҳали сўзнинг барча олимлар тан оладиган умумий таърифи яратилган эмас. Бундан тилшунослар сўз тушунчасини таърифлашга қизиқишмаган экан деган хулоса чиқмайди, албатта. Лингвистик дарслик, қўлланма ва тадқиқотларда сўз тушунчасининг юзлаб таърифи бор: «Сўз тилнинг энг кичик маъноли бирлиги бўлиб, гап тузиш учун нутқда эркин тикланиш хусусиятига эга»²; «Сўз тилнинг энг муҳим бирлиги, чунки сўзда тил структурасининг барча асосий элементлари бирлашади»³; «Тилдаги маъноли товушлардан бўлак ҳолда маъно ифодаладиган товуш сўз дейилади»⁴; «Сўз — товушлар билан маъно бирлиги»⁵; «Сўз мураккаб тил ҳодисаларидан бири бўлиб, у тил birlikлари (морфема, фразеологик birlik) қаторида алоҳида, марказий ўрин тутати»⁶ ва ҳоказо.

¹ А. А. Реформатский. Введение в языковедение, М., 1967, стр. 54.

² Б. Н. Головин. Введение в языковедение, М., 1973, стр. 70.

³ Ф. Фортунатов. Избранные труды, т. I, 1956, стр. 132.

⁴ Л. И. Баранникова. Введение в языковедение, Саратов, 1973, стр. 101.

⁵ А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. I—II, 1958, стр. 13.

⁶ У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 122-бет.

Келтирилган таърифларнинг бир хил эмаслиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Ваҳоланки, уларнинг ҳаммаси бир тушунчанинг (сўз тушунчасининг) таърифи ҳисобланади. Сўзга берилган таърифларнинг хилма-хиллиги бу тушунчанинг тилшунослар орасида аниқ эмаслигидан далолат беради. Келтирилган таърифларда сўзни сўз бўлмаган бирликлар (морфема, сўз бирикмаси, гап ва бошқалар)дан фарқлашга имкон берадиган белги-хусусиятлар тўлиқ кўрсатилмайди ёки таърифда айтилган белги-хусусиятлар сўз термини билан аталадиган ҳодисаларга кўпинча тўғри келмайди⁷. Сўз тушунчасини мукаммал, изчил ва зиддиятсиз таърифлашнинг қийинлиги айрим олимларни бу темага қайта-қайта қўл уришга мажбур этган. Масалан, А. Мейе асарларида сўз тушунчасининг тўрт хил таърифи бор. Бу таърифлардан бири (хронологик жиҳатдан учинчиси) «Мейенинг машҳур формуласи» номи билан тилшунослар орасида кенг тарқалади ва Ж. Марузонинг лингвистик терминлар луғатига киритилади. Бу таъриф қуйидагича: «Муайян маъно билан муайян товушлар комплексининг муайян грамматик қўллашга имкон берадиган боғланиши (ассоциацияси) сўз дейилади»⁸.

Бу таъриф юқорида келтирилган таърифларнинг ҳаммасидан пухта эканлигини кўрмаслик мумкин эмас. Шунга қарамай, сўзнинг бу таърифида ҳам жиддий камчиликлар бор. Аввало шуни айтиш керакки, бу таърифда омонимия билан полисемияни фарқлашга имкон берадиган критерий йўқ: таърифдан полисемантик сўз маъноларининг ҳар қайсиси алоҳида сўз бўлиб чиқади⁹. Иккинчидан, таърифда келтирилган жинс тушунча (умумий тушунча) билан сўзни чегаралаши керак бўлган хусусий белгида аниқлик, изчиллик етишмайди. А. Мейе таърифида жинс тушунча сифатида муайян маънонинг муайян товуш комплекси билан боғланиши (ассоциацияси) келтирилган. Сўз тушунчасини товуш комплекси билан маъно бирлиги сифатида таърифлаш

⁷ Ю. Д. Апресян. Идеи и методы современной структурной лингвистики, М., 1966, стр. 15.

⁸ Ж. Марузо. Словарь лингвистических терминов, М., 1960, стр. 274.

⁹ И. Е. Аничков. Об определении слова, «Морфологическая структура слов в языках различных типов», М.—Л., 1963, стр. 147.

бошқа тилшуносларда ҳам учрайди¹⁰. Лекин бу таъриф етарли эмас, чунки унда сўзнинг қандай ҳодисалар қаторига кириши кўрсатилган, холос. Товуш комплекси билан маъно бирлиги тушунчаси фақат сўзни эмас, балки аффиксни, сўз бирикмасини ва шу типдаги бошқа лингвистик ҳодисаларни ҳам ўз ичига олади. А. Мейе сўзнинг жинсдош бирликлар (аффикс, сўз бирикмаси кабилар) дан фарқи сифатида «муайян грамматик қўлланиш» тўғрисида ёзган. Лекин бу хусусият фақат сўзга хос эмаслигини пайқаш қийин эмас. Биз аффиксни ҳам, сўз бирикмасини ҳам муайян грамматик йўсинда қўллаймиз. Демак, А. Мейенинг таърифига мувофиқ, аффикс ҳам, сўз бирикмаси ҳам сўз деб қаралиши лозим.

Бу ўринда «муайян товуш комплекси», «муайян грамматик қўлланиш» каби терминларнинг маъносига тўхталиб ўтирмаймиз. Бу терминларнинг камчиликлари лингвистик адабиётда етарли даражада кўрсатиб берилган¹¹.

Сўз тушунчасини таърифлашдаги қийинчиликлар айрим тилшуносларни бу тушунчадан умуман воз кечишга олиб келди. Тилшуносликдаги социологик мактаб асосчиси Ф. де Соссюр тил системасида сўзнинг ўрнини белгилашда баъзан иккилангани маълум. Бир томондан, Ф. де Соссюр сўзни конкрет бирлик сифатида баҳолаб¹², тил системасини таҳлил қилишда ундан фойдаланиш ҳақида ёзади¹³. Унинг таъкидлашича, бизнинг онгимизда яққол ажралиб турадиган бирлик бўлмиш сўз тил механизмининг марказий элементи ҳисобланади, «Сўз темаси бутун бир томни тўлғизишга етади»¹⁴. Иккинчи томондан, Ф. де Соссюр сўз тушунчасини таърифлашдан ҳайиқади. «Агар биз сўз табиати ҳақида кўп баҳслар бўлганини эсласак,— деб ёзади Ф. де Соссюр,— шу заҳоти кўнглимизда ишончсизлик пайдо бўлади; бу хусусда бир оз мулоҳаза юритгандан кейин сўз тушунчаси бизнинг конкрет тил бирлиги ҳақидаги тасаввуримизга тўғри

¹⁰ Масалан: А. А. Потебнянинг юқорида келтирилган таърифини эсланг.

¹¹ Ю. Д. Апресян. Идеи и методы современной структурной лингвистики, М., 1966, стр. 10—11.

¹² Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 113.

¹³ Уша асар, 113-бет.

¹⁴ Уша асар, 111-бет.

келмаслигига ишонч ҳосил қиламиз... Тилнинг конкрет бирлигини сўздан қидирмаслик керак»¹⁵.

Ф. де Соссюрнинг айрим шогирдлари сўз тушунчасини таърифлаш мумкин эмаслиги ҳақида яна ҳам кескинроқ ёзишган. Ж. Вандриеснинг «Тил» номли асарида ўқиймиз: «Айрим тилларда сўз мустақил ва қисмларга бўлинмайдиган бирлик сифатида осонгина ажралади. Лекин баъзи тилларда у жумлага бирикиб кетади... Шу ваздан сўзга умумий таъриф бериш мумкин эмас»¹⁶. Тилнинг, шу жумладан, сўзнинг стилистик хусусиятларини атрофлича ўрганган ва шу йўл билан лингвистик стилистика фанига асос солган Ш. Балли ҳам сўз тушунчасини изчил таърифлай олмаган. У сўз тушунчасини таърифлашдан кўра бу тушунчадан воз кечишни афзал кўрган: «Биринчи қарашда сўз тушунчаси аниққа ўхшаб кўринади,— деб ёзади Ш. Балли.— Аслида бу тушунча тилшуносликдаги энг ноаниқ тушунчалардан биридир... сўз тушунчаси ноаниқ экан, ундан воз кечмоқ лозим»¹⁷.

Америка дескриптив тилшунослигида сўзга таҳлил материали сифатида ёндашилади. Г. Глисоннинг «Дескриптив тилшуносликка кириш» асарида тилнинг уч компоненти тўғрисида гапирилади: 1) ифода структураси, 2) мазмун структураси ва 3) луғат¹⁸. Ифода структурасининг бирлиги морфема бўлса, мазмун структурасининг бирлиги семема ҳисобланади. Луғат ифода ва мазмун структураси орасидаги конкрет боғланишларни ўз ичига олади. Бу концепцияга мувофиқ, мазмун структурасининг семемалари экстро-лингвистик ҳодисалар ҳисобланади, шунинг учун у тилшунослик объекти бўлолмайди.

Дескриптив тилшуносликнинг асосий таҳлил бирлиги морфемадан иборат. Сўз ҳам, сўз бирикмаси ҳам, лингвистик рамз ва унинг валентлиги каби назарий проблемалар ҳам морфема орқали ва морфема ёрдамида ўрганилади¹⁹. Бу концепцияга мувофиқ, сўз морфе-

¹⁵ Уша асар, 107-бет.

¹⁶ Ж. Вандриес. Язык, Лингвистическое введение в историю, М., 1937, стр. 89.

¹⁷ Ш. Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка, М., 1955, стр. 115—117.

¹⁸ Г. Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику, М., 1959, стр. 37.

¹⁹ Н. Д. Арутюнова, Е. С. Кубрякова. Морфология в трудах американских дескриптивистов, «Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике», М., 1961, стр. 192.

мадан ёки морфемаларнинг муайян конструкциядаги тизмасидан иборат бўлади²⁰. Бундан шу нарса англашиладики, америка тилшунослигида сўз лингвистик таҳлил бирлиги саналмайди, шунинг учун америка дескриптивистлари тил структурасини ўрганганда сўз тушунчасидан бутунлай фойдаланмайди.

Совет тилшунослигида ҳам сўз масаласига турлича қарашлар бўлган. Академик Л. В. Щерба ўз асарларидан бирида сўзнинг умумий таърифини яратиш мумкин эмаслиги ҳақида ёзади. Академик Л. В. Щербанинг кўрсатишича, алоҳида сўз масаласи ҳозирги тилшуносликнинг муҳим проблемаси ҳисобланади. Лекин сўз, унинг ёзишича, «турли тилда турлича бўлади. Бундан шу нарса келиб чиқадики, «умуман сўз» деган тушунча йўқ»²¹.

Сўз тушунчасининг умумий таърифига ишончсизлик билан қаровчи тилшуносларнинг далилларини иккига группалаш мумкин: 1) сўз турли тилларда турлича бўлади, шунинг учун барча тиллардаги сўзларнинг умумий таърифини яратиш мумкин эмас; 2) сўз — тил механизмининг марказий элементи; сўзда тилнинг фонетик, морфологик, синтактик, лексик ва бошқа хусусиятлари мужассамланган; сўзнинг барча хусусиятларини санаш таъриф эмас, балки тасвир бўлиб қолади; бундан сўздаги барча хусусиятларни ҳисобга оладиган умумий таъриф яратиш мумкин эмас деган негатив хулоса чиқарилади.

Бу далилларнинг биринчи группаси тўғрисида шуни айтиш керакки, миллийлик, спецификлик фақат сўзнинг ўзигагина хос хусусият эмас. Ҳар қандай тил конкрет миллий ҳодиса ҳисобланар экан, тил бирликлари (фонема, сўз бирикмаси кабилар) ҳам у ёки бу даражада миллий-специфик характерга эга бўлади. Ҳатто тилнинг умуминсоний категория — тушунча билан бевосита алоқадор бўлган элементи — маъно ҳам конкрет-миллий бирликлар қаторига кириши маълум²². Лекин тилшуносларнинг биронтаси ҳам фонема ёки гапнинг умумий таъ-

²⁰ А. А. Реформатский. Введение в языковедение, М., 1967, стр. 55.

²¹ Л. В. Щерба. Языковая система и речевая деятельность, М., 1974, стр. 43.

²² В. А. Звегинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика, М., 1968, стр. 62.

рифини яратиш мумкин эмаслиги ҳақида гапирган эмас. Турли тилларда сўзнинг турлича бўлиши (сўзнинг миллий-специфик характери) унинг моҳияти бир хил эканлигини инкор этмайди. Шундай экан, барча тиллардаги сўз учун умумий таъриф яратиш мумкин эмаслиги (бошқача қилиб айтганда, ҳар қайси тилдаги сўз учун алоҳида таъриф яратиш ҳақидаги) гаплар ҳам жиддий асосга эга эмас. Турли тилда сўз турли бўлади дейишнинг ўзи логик жиҳатдан мазкур ҳодисанинг моҳияти бир эканлигини тан олиш бўлади, чунки турли тилдаги сўзнинг сўз эканлигини, уларнинг бир моҳиятдаги ҳодиса эканлигини билмай туриб уларни бир-бирига таққослаш, улар орасидаги умумий ва фарқли томонлар ҳақида гапириш мумкин эмас²³.

Сўзнинг умумий таърифига қарши келтирилган далилларнинг иккинчи группасига келсак, бу далиллар анча жиддий далиллар эканлигини қайд этиш лозим. Дарҳақиқат, сўзнинг барча муҳим хусусиятларини санаш таърифнинг чексиз кенгайишига, сўзни сўз қиладиган асосий, етакчи белгининг иккинчи даражали белгилар орасида сезилмай қолишига сабаб бўлади. Агар айрим ишларда келтириладиган белгилар сони ўндан ҳам ошишини ҳисобга олсак, бу талабнинг асосли эканига яна бир марта ишонч ҳосил қиламиз: 1) фонетик шакл, 2) семантик валентлик, 3) орасига бошқа элемент кириши мумкин эмаслиги, 4) бир урғуга эга бўлиш, 5) лексик-грамматик хосланиш, 6) товуш состави ва маъносининг турғунлиги, 7) нутқда қайта тикланувчанлик, 8) яхлитлик ва бир грамматик шаклга эга бўлиш, 9) асосан сўз бирикмаси таркибида қўлланиш, 10) айримлик, 11) номинативлик, 12) фразеологик (идиоматик) характерга эга бўлиш²⁴. Сўзнинг муҳим хусусиятлари сонини яна кўпайтириш мумкин.

Сўз таърифи масаласида айрим тилшунослар сўзнинг муҳим хусусиятларини бирма-бир санаш йўлидан эмас, балки унинг асосий, етакчи белгисини аниқлаш ва таърифни шу белги асосида яратиш йўлидан боришга уриниб кўришди. Бу жиҳатдан сўзни фонетик ва грам-

²³ Д. Н. Шмелев. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973, стр. 38.

²⁴ Н. М. Шанский. Лексикология современного русского языка. М., 1972, стр. 11.

матик белгилар асосида таърифлашга уринишлар анча ибратли бўлди.

Сўзни фонетик белги асосида таърифлаш деганда биз сўзга овоз (звучание) сифатида ёндашувни кўзда тутмаймиз. Сўзга овоз сифатида ёндашув умуман тилга бир томонлама фонетик-физиологик ёндашувдан келиб чиқади. Бу нуқтаи назарга мувофиқ, маъно нолингвистик категория ҳисобланади, тил (шу жумладан сўз) овоздан, товушдан иборат бўлади (тилшуносликдаги бу концепцияга кейинроқ махсус тўхталамиз).

Сўзни фонетик белги асосида таърифлаш деганда биз сўзни товуш томондан таърифлашни кўзда тутамиз. Бундай ёндашувда сўзнинг маъно, грамматик томонлари инкор этилмайди. Бундай ёндашувда сўзнинг фонетик (товуш) томони биринчи планга чиқарилади ва сўз шу асосда таърифланади.

Сўзни фонетик томондан таърифлашнинг ижобий томони шундаки, бу таъриф сўзнинг объектив, реал белгиларига таянади. Шунинг учун текширилаётган ҳодисалар (сўзлар) нинг таърифига мос келиш ё мос келмаслигини амалда мазкур объектив белгилар асосида тажрибадан ўтказиб кўриш мумкин бўлади.

Сўзни фонетик томондан таърифлашнинг намуналари кўп. Биз бу таърифлардан энг характерлиларини келтириш ва шулар асосида фонетик таърифнинг сўз моҳиятига қай даражада мос келишини таҳлил қилиш билан чекланамиз.

Сўзнинг фонетик таърифини яратишга уринган тилшунослардан П. С. Кузнецов тил бирлиги сифатидаги сўз билан нутқ бирлиги сифатидаги сўзни бир-биридан фарқлайди. Унинг кўрсатишича, тил бирлиги сифатидаги сўз тил бирликларидан лексемага тўғри келади (яъни тил бирлиги сифатидаги сўз лексема ҳисобланади). Нутқ бирлиги бўлган сўзнинг формал таърифини яратиш қанчалик зарур бўлса, тил бирлиги бўлган сўз (лексема) нинг формал таърифини яратиш ҳам тилшунослик фани учун шунчалик зарур,— дейди П. С. Кузнецов²⁵. Лекин, унинг фикрича, лексеманинг формал таърифи сўзнинг формал таърифидан келтириб чиқарилмоғи лозим. Бу айтилганлардан шу нарса англашиладики, П. С. Кузне-

²⁵ П. С. Кузнецов. Опыт формального определения слова, «Вопросы языкознания», 1964, № 5, стр. 75.

цов томонидан тавсия этилган таъриф нутқ сатҳидаги сўзга тегишли. Бу таъриф қуйидагича: «Исталган чўзиқликдаги паузалар билан чегараланадиган товушлар тизмаси энг камида бир мустақил сўздан иборат бўлади...» Паузалар ёрдамида аниқланган товушлар тизмаси орасига шу йўл билан ажратиладиган бошқа товушлар тизмасини киритиб бўлмаса, бундай товушлар тизмаси бир мустақил сўз ҳисобланади»²⁶. Ёрдамчи (тобе) сўз мустақил сўзга қарама-қарши қўйилади: «Мустақил сўз ёки мустақил сўзнинг қисми бўлмаган товушлар тизмаси ёрдамчи сўз ҳисобланади»²⁷.

Бу таъриф мустақил сўз билан ёрдамчи сўз орасидаги нозик фарқларни ҳам анча тўғри кўрсатади. Ўзбек тилидаги юкламаларнинг бир қисми мавжуд адабиётларда баъзан аффикслар сифатида изоҳланади²⁸. Шундай юкламалардан бири **-гина** юкламасидир. Бу юклама нутқ оқимида мустақил сўз таркибида келмайди. Гап бўлакларидан қайси бири ажратилмоқчи, таъкидланмоқчи бўлса, **-гина** юкламаси шу бўлакни ифодалайдиган сўздан кейин ишлатилади:

Бугун Қарим кинога**гина** боради.

Бугун Қарим**гина** кинога боради.

Бугун**гина** Қарим кинога боради.

Таққосланг:

Бугун Қарим **фақат** кинога боради.

Бугун **фақат** Қарим кинога боради.

Фақат бугун Қарим кинога боради.

Келтирилган мисолларда **-гина** ва **фақат** юкламаларининг тегишли мустақил сўзга муносабати бир-биридан принципиал фарқ қилмайди: иккаласи ҳам мустақил сўзга бирикиб келган, яъни иккаласи ҳам мустақил сўзга нисбатан ташқи элемент саналади. Бу ҳол айниқса биринчи мисолдан яққол сезилиб турибди. Унда **-гина** юкламаси жўналиш келишиги билан шаклланган сўздан кейин келган (*кинога + гина*). Мисолларда ўзаро боғланган иккита сўз бир-биридан қандай ажралса (*кинога боради*), мустақил сўз билан **-гина** юкламаси ҳам

²⁶ Уша асар, 76-бет.

²⁷ Уша асар, 77-бет.

²⁸ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили, Тошкент, 1970, 166-бет.

принципда ўзаро шундай ажралиб турибди. Лекин -гина юкламаси фонетик-интонацион томондан мустақил сўзга ўта тобе бўлгани учун улар орасидаги пауза деярли сезилмайди. Лекин мустақил сўз билан -гина орасида умуман паузанинг мавжудлигини пайқамаслик мумкин эмас. Бу айтилганлар -гина юкламаси фонетик-интонацион томондан мустақил сўзнинг бўлаги (охири, тугалланмаси) сифатида талаффуз этилмаслигини кўрсатади. Бу юклама мустақил сўз ҳам, мустақил сўзнинг бўлаги ҳам бўлолмас экан, демак, у ёрдамчи сўз ҳисобланади (юқоридаги таърифни эсланг).

Айрим ҳолларда -гина товуш тизмаси мустақил сўзнинг таркибий қисми бўлиб келади: **болагина, болагинани, болагинага** каби. Бундай ҳолларда биз юклама тўғрисида эмас, балки кичрайтиш-эркалаш аффикси тўғрисида гапиришимиз лозим. Демак, ўзбек тилида иккита -гина элементи бор: 1) -гина юкламаси, 2) -гина кичрайтиш-эркалаш аффикси²⁹.

Нутқ оқимида сўз фонетик-интонацион томондан ҳар хил ўзгаришларга учрайди (фонетик процесслар)³⁰. Лекин бу ўзгаришлар сўзни бошқа бирликка айлантириб юбормайди. Фонетик ўзгаришлар натижасида сўзнинг фонетик вариантлари юзага келиши мумкин. Демак, сўзнинг фонетик томони нисбий мустақилликка эга бўлади³¹.

Сўзнинг боши, ўртаси ва охири маълум фонетик қонунларга бўйсунди, сўз қисмларининг қўшилиши билан сўзларнинг бирикиши фонетик томондан ўзаро фарқ қилади³². Буларнинг ҳаммаси сўзнинг фонетик қиёфаси, сўзнинг махсус фонетик таркиби ҳақида гапириш имконини беради. Фонетик таъриф сўзнинг мана шу объектив белгиларига таянади.

Фонетик таъриф сўзнинг фонетик реаллигини тўғри кўрсатса ҳам, лекин айрим ҳолларда сўзни сўздан, сўз-

²⁹ У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 116-бет.

³⁰ Ўзбек тилида сўзнинг фонетик ўзгаришлари ҳақида қаранг: А. Гулямов. О сопутствующих явлениях при аффиксации в узбекском языке, «Научные труды ТашГУ», вып. 211, Ташкент, 1963, стр. 45—95.

³¹ Общее языкознание, М., 1970, стр. 179.

³² Бу ҳақда қаранг: А. А. Реформатский. К вопросу о фоно-морфологической делимитации слова, «Морфологическая структура слова в языках различных типов», М.—Л., 1963, стр. 60—76.

ни нутқдаги бошқа бирликлардан фарқлашда бу таъриф етарли бўлмаслиги лингвистик адабиётда ҳаққоний қайд этилган³³. Дарҳақиқат, омонимларнинг материал (товуш) томони бир хил, лекин улар бир сўз ҳисобланмайди. Маълум чўзиқликдаги паузалар билан ажраладиган бирикмаларнинг баъзилари қўшма сўз, баъзилари эса сўз бирикмаси бўлиши маълум. Юқорида келтирилган таърифга мувофиқ, қўшма сўз билан сўз бирикмаси уларнинг компонентлари орасига бошқа элемент кириш-кирмаслигига қараб ўзаро фарқланади. Агар бирикманинг компонентлари орасига бошқа элемент кирса (колхоз боғи — колхознинг боғи — колхознинг тўқайдаги боғи каби), бундай бирикмалар сўз бирикмаси ҳисобланади; агар элементлар орасига бошқа элемент киритиб бўлмаса (бел+боғ, темир йўл, олтин гугурт каби), бундай бирикувлар сўз (қўшма сўз) саналади. Лекин баъзи ҳолларда бу критерий ўзини оқламайди. Масалан, ўзбек тилидаги олти балли (зилзила), беш қаватли (иморат) каби бирикмалар орасига қўшимча элемент киритиб бўлмайди. Лекин улар қўшма сўз эмас, балки сўз бирикмаси саналади.

Келтирилган мулоҳаза ва фактлар шуни кўрсатадики, нутқ оқимидаги муайян товуш тизмасининг сўз ёки сўздан бошқа ҳодиса эканини билиш учун унинг фонетик айримлигини, фонетик яхлитлигини белгилашнинг ўзи камлик қилади. Агар биз фонетик айримлик нуқтаи назаридан ёндашсак, **Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт** мақолида олти сўз бор деймиз (**айт, айтар, айтмас, сўзни, сўздан, қайт**). Бу элементлар турли чўзиқликдаги паузалар билан бир-биридан ажралиб турибди. Ажратилган бирликлардан **айт, айтар, айтмас, қайт** бирликларини ўзаро таққосласак, уларнинг ҳаммасида **айт** товуш тизмаси тахминан бир хил такрорланганини пайқаш қийин эмас. Фонетик айримлик, фонетик яхлитлик талабларига кўра келтирилган бирликлар қуйидагича қисмларга ажратилади: **айт+ар, айт+мас, қ+айт**. Яна бир-икки мисол: **бор+ар, бор+мас, юр+ар, юр+мас, қ+оч, қ+ол**. Демак, фонетик айримлик нуқтаи назаридан ҳам, нутқ оқимида учраш мунтазамлиги (регулярлиги) нуқтаи назаридан ҳам бу элементлар бир-бирига ўхшайди. Лекин улардан **-ар** ва **-мас** сўзнинг қисмлари ҳисобланса, қ механик равишда ажра-

³³ Д. Н. Шмелев. Проблемы семантического анализа лексики, М., 1973, стр. 47.

тилган товушдан бошқа нарса эмас. Бундан шу нарса маълум бўладики, агар биз грамматикага, семантикага мурожаат қилмасак, сўзларни қисмларга айиришда (сўзни ва унинг қисмларини тадқиқ этишда) қайси ўринда тилнинг моҳиятига мос, тўғри иш қилганимизни ва қайси ўринда тилнинг моҳиятига зид, нотўғри иш тутганимизни кўпинча билолмай қоламиз.

Кўпгина тилшунослар сўзни грамматик белгилар асосида таърифлашга уриниб кўришди. Сўз таърифи масаласида бу нуқтаи назар энг кенг тарқалган нуқтаи назар ҳисобланади.

А. И. Смирницкий сўзнинг асосий ва етакчи белгиси сифатида унинг грамматик шаклга эга бўлишини кўрсатади. Грамматик (аниқроғи морфологик) шаклга эгаллик, унинг ёзишича, сўзни сўз бўлмаган бирликлардан фарқлаш учун етарли белгидир. Масала бундай қўйилганда, сўзнинг айримлиги проблемаси қуйидаги икки масаладан иборат бўлади: 1) сўзнинг қисмларга бўлиниши масаласи ва 2) сўзнинг бутунлиги, яхлитлиги масаласи³⁴.

Сўзнинг морфологик қисмларга бўлиниши масаласи сўз ва унинг қисмлари орасидаги муносабат масаласига боғланади. А. И. Смирницкийнинг ёзишича, агар АВ тил ҳодисаси таркибидаги А бирлиги сўз қисми бўлса, В бирлиги ҳам сўз қисми бўлиб чиқади³⁵. Масалан, рус тилида скажу товуш тизмасининг скаж қисми шу сўз (сўз формаси)нинг бир бўлаги бўлгани учун, -у элементи ҳам мазкур сўзнинг бир бўлаги ҳисобланади. Бу элементлар грамматик томондан шаклланган эмас. Шунинг учун улар сўз қисмлари саналади. Лекин скажу бирлиги грамматик томондан шаклланган. Бу бирлик нутқнинг бир бўлаги сифатида қўлланишга тайёр. Шунинг учун бу бирлик сўз ҳисобланади. Демак, А. И. Смирницкий назариясига кўра сўз грамматик шаклга эга, сўз қисми эса бундай шаклга эга эмас.

Грамматик шаклланганлик (турли шаклда келиш) тилдаги сўзларнинг кўпчилигига хос: бу сўзлар нутқда қатор формалардан бирида келади. Лекин тилда шун-

³⁴ А. И. Смирницкий. К вопросу о слове (проблема отдельности слова), «Вопросы теории и истории языка», М., 1952, стр. 187.

³⁵ Уша асар, 193-бет.

дай сўзлар ҳам борки, улар грамматик томондан ўзгармайди, уларнинг грамматик «шакли» аффиксларнинг грамматик «шаклидан» фарқ қилмайди³⁶. Рус тилидаги предлоғларни, ўзбек тилидаги соф кўмакчиларни ана шундай сўзлар қаторига киритиш мумкин. Грамматик шаклланганлик принципининг бундай сўзлар табиатига мос келмаслигини пайқаган А. И. Смирницкий уларни «қолдиқ сўзлар» деб атайди. Грамматик шаклланган сўзлар ўз формаси, шаклига кўра ажралади, фарқланади, «формасиз» сўзлар эса «шаклли» сўзлар ажралгандан кейин қоладиган қолдиқ сўзлар сифатида ажралади, фарқланади³⁷. Бундан грамматик шаклланганлик барча сўзларга эмас, балки бир қисм сўзларга хос хусусият эканлиги маълум бўлади.

Қўшма сўз формасига нисбатан А. И. Смирницкий яхлит, умумий шаклланганлик тўғрисида ёзади. Масалан, рус тилидаги **овце бык** бирикмаси сўз, чунки унинг грамматик шакли бир (яхлит). Бу сўз яхлит ҳолда ўзгаради. Унинг кўплик шакли овцыбыки эмас, балки овцебыки бўлади. Лекин айрим сўзлар яхлит шаклланганлик принципига бўйсунмайди. Масалан, рус тилида **диван-кровать** сўзининг компонентлари алоҳида-алоҳида ўзгаради: к дивану-кровати, диваны-кровати каби. Демак, яхлит шаклланиш қўшма сўзларнинг бир қисмига хос хусусиятдир.

Англашиладики, А. И. Смирницкий томонидан тавсия этилган грамматик шаклланганлик принципи сўзларнинг ҳаммасини қамраб ололмайди. Бундан сўзни фақат грамматик шаклланганлик асосидагина таърифлаш сўз моҳиятини тўла акс эттирмаслиги маълум бўлади.

Грамматик шаклланганлик (грамматик форма) тушунчаси муносабати билан бир масалага аниқлик киритиб ўтишни лозим топамиз. Бу — сўз ва сўз формаси тушунчаларининг бир-бирига алоқаси масаласи. Бу масалада икки хил нуқтан назар бор. Айрим олимлар муайян ўзак (негиз) дан форма ясовчи аффикслар воситасида ҳосил этилган бирликларнигина эмас, ҳатто сўз ўзгартувчи қўшимчалар воситасида ясалган формаларни ҳам алоҳида-алоҳида сўзлар сифатида изоҳлаша-

³⁶ Н. М. Шанский. Лексикология современного русского языка, М., 1972, стр. 22.

³⁷ А. И. Смирницкий. Юқорида кўрсатилган асар, 193, 194-бетлар.

ди³⁸. Бу нуқтаи назарга мувофиқ, юқорида келтирилган **Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт** мақолида олти мустақил сўз бор. Кўринадики, бу нуқтаи назар амалда фонетик нуқтаи назардан (фонетик сўз нуқтаи назаридан) фарқ қилмайди. Иккинчи нуқтаи назар тарафдорларининг фикрича, бир-бирини тақозо этадиган, функционал томондан ўзаро боғланган формалар системаси сўз бўлиб, бу система элементлари мазкур сўзнинг формалари ҳисобланади³⁹. Бу нуқтаи назарга мувофиқ юқорида келтирилган мақол (**Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт**)да уч сўз бор: **айт, айтар, айтмас** формалари бир сўз, **сўзни, сўздан** формалари бир сўз; **қайт** бир сўз ҳисобланади.

Сўз формаларининг бир-бирига муносабати яхши ўрганилган эмас. Айрим олимларнинг фикрича, форма яшаш, сўз ўзгартириш системасига кирадиган формаларнинг ҳаммаси бир хил мавқега эга: бу формалар мазкур система доирасида тенг ҳуқуқли элементлар саналади⁴⁰. Лекин фактлар таҳлили бошқача хулосага олиб келади. Форма яшаш системасида формалар орасидаги деривацион алоқа яққол сезилиб туради. Масалан, отнинг кўплик шакли унинг бирлик шаклидан ҳосил этилгани (ясалгани) ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди. Айрим олимларнинг фикрича, сўз ўзгариш системасида ҳам шунга ўхшаш ҳолатни кўрамиз. Масалан, келишик парадигмасида отнинг бош келишикдаги формаси мустақил, таянч форма бўлиб, бошқа формалар унга нисбатан ҳосил формалар ҳисобланади⁴¹. Бунда ҳосил формаларнинг ҳаммаси бевосита бош келишикдаги форманинг ўзидан ясалишини унутмаслик керак. Бош келишикдаги от реляцион муносабатлардан холи бўлиб, нарса-ҳодисанинг бевосита номи ҳисобланади⁴². Шунинг учун бош келишик

³⁸ Бу нуқтаи назар ҳақида қаранг: В. М. Жирмунский. О границах слова, «Морфологическая структура слова в языках различных типов», М.—Л., 1963, стр. 17.

³⁹ В. В. Виноградов. О формах слова, «Известия АН СССР», т. III, 1944, вып. 1, стр. 35—36.

⁴⁰ А. И. Смирницкий. К вопросу о слове (проблема «тождества слова»), Труды института языкознания, т. IV, 1884, стр. 18—19.

⁴¹ В. М. Жирмунский. Юқорида кўрсатилган асар, 18-бет.

⁴² Б. А. Серебренников. Об изменении слов и словосочетаний, «Морфологическая структура слова в языках различных типов», М.—Л., 1963, стр. 220.

формасини отларнинг номинатив формаси дейиш
қўйинли⁴³.

Феълларда сўз ўзгариш системаси отлардагига нисбатан анча мураккаб эканлиги лингвистик адабиётда бир неча марта қайд этилган. Лекин бу мураккаблик феълнинг сўз ўзгариш системасида формалар деривацияси мавжуд эканини рад этмайди. Формал томондан ўзбек тилида феълнинг таянч формаси бирлик сондаги императив экани маълум. Отнинг бирлик сондаги бош келишик формаси турланиш асоси ролини ўйнагани каби, феълнинг бирлик сондаги императив формаси ҳам бошқа феъл формаларини ҳосил этиш учун асос, таянч ролини ўйнайди. Туркий тиллар, шу жумладан ўзбек тилида от-феъл негизларда отнинг бирлик сондаги бош келишик шакли (**тин** — ҳордиқ, **шиш** — қавариқ каби) билан бирлик сондаги императив феъл шаклининг (**тин** — тўхта, тинчлан; **шиш** — қавар, **семир** каби) ўзаро тенг келиши ҳам императивнинг асос, таянч форма эканини кўрсатади. Лекин семантик томондан бу форма содда эмас: бу формада феълнинг лексик маъноси грамматик маънолар ҳисобига мураккаблашган бўлади. Ҳаракат номи формасида феълнинг лексик маъноси грамматик маънолардан чегараланади. Бу формада феъл ҳаракатни соф ҳолда ифодалайди⁴⁴. Шунинг учун бу форма илмий ишлар ва луғатларда шу формани ўз ичига олувчи феъл формалари системасини (феъл сўзни) билдирувчи намуна сифатида берилади. Ушбу ишда биз ҳам шу илмий традицияга амал қиламиз.

Фонетик ва грамматик томондан ёндашув сўз моҳиятини тўла очиб беролмаслигини биз лингвистик далиллар асосида кўрсатишга ҳаракат қилдик. Фонетик ва грамматик ёндашувнинг заиф томони шундаки, бунда сўз — лексик бирлик сифатида эмас, балки фонетик ёки грамматик бирлик сифатида изоҳланади. М. В. Панов ёзади: «Сўз грамматик форма орқали таърифланганда лексиканинг специфик томони эътибордан четда қолади. Бунда лексикага лексика сифатида ёндашилмайди. Сўзга грамматик форма орқали таъриф берилганда сўз унинг қисми (лексик томондан энг

⁴³ Грамматика русского языка, т. I, 1952, стр. 15.

✓ ⁴⁴ А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении, М., 1956, стр. 130.

нохарактерли қисми) — аффикс орқали таърифланади⁴⁵. Бу мулоҳазалар сўз спецификасини унинг товуш томонидан ёки грамматик маъно ифодалайдиган қисмидан эмас, балки сўзнинг ўзидан, сўзнинг ички моҳиятидан қидириш кераклигини билдиради.

Тил структурасида бир-биридан яққол ажраладиган яруслардан бири номлаш бирликлари яруси, иккинчиси хабарлаш бирликлари яруси экани маълум. Агар биз бу умумий семантик қондани тил бирликлари терминларида ифода этсак, номлаш бирликлари яруси тилнинг сўзлар (лексик бирликлар) сатҳидан, хабарлаш бирликлари яруси эса гаплар сатҳидан иборат бўлишини пайқаш қийин эмас. Бу нуқтаи назардан сўзнинг асосий функцияси номлаш, аташ функцияси бўлади⁴⁶. Сўзнинг гаптаги вазифаси унинг мана шу номинатив функцияси билан белгиланади. Сўз муайян грамматик шаклга эга бўлгани учун номлаш вазифасини бажармайди, аксинча сўз номинатив функцияга эга бўлгани учун гапта муайян грамматик шаклда келади.

Номинация — сўзнинг ягона функцияси эмас, албатта. Сўз нутқда хилма-хил вазифаларни бажаради. Лекин ҳозир биз сўзнинг таъриф учун зарур бўлган асосий етакчи функциясини ажратиш билан чекландик.

Шуни айтиш керакки, тилнинг номинатив бирликлари сўзнинг ўзидангина иборат эмас. Сўз билан бир қаторда сўз бирикмаси ҳам тилнинг номинатив бирликлари қаторига кириди⁴⁷. Номинатив функция гапга ҳам хос эканлигини⁴⁸ эсласак, бу функция сўзнинг специфик функцияси (белгиси) бўлмаслигини биламиз. Функционал томондан сўзнинг хусусий, специфик белгиси унинг номинатив бирликлар қаторида тутган ўрни билан белгиланади. Сўз — тилнинг минимал номинатив бирлиги. Бундан сўз маъноли қисмларга бўлинмас экан, деган хулоса чиқмайди, албатта. Сўз бир морфемадан (ўзак морфемадан) ташкил топгани каби, бир қанча морфемалар қўшилмасидан ташкил топиши ҳам мумкин. Лекин морфемалар қўшилмаси (сўз) билан сўзлар

⁴⁵ Общее языкознание. Внутренняя структура языка, М., 1972, стр. 108.

⁴⁶ А. А. Урманцев а. Типы словесных знаков, М., 1974, стр. 42.

⁴⁷ Уша асар, 43-бет.

⁴⁸ Общее языкознание. Внутренняя структура языка, М., 1972, стр. 302.

бирикуви (сўз бирикмаси) ўзаро фарқ қилади⁴⁹. Сўзнинг таркибий қисмлари номинатив функцияга эга бўлмайди. Шунинг учун улар тилнинг номинатив бирликлари қаторига қирмайди. Сўз бирикмаси сўзлардан ташкил топади. Бошқача қилиб айтганда, сўз бирикмаларининг компонентлари номинатив бирликлардан иборат бўлади. Шунинг учун сўз бирикмаси тилнинг минимал номинатив бирлиги (сўз) ҳисобланмайди.

Сўз бирикмаси билан сўзнинг бир-бирига муносабати тўғрисида гап кетганда, улар орасига кескин чегара қўйиб бўлмаслигини алоҳида кўрсатиб ўтиш зарур. Сўз бирикмаси — қўшма сўз ҳосил бўладиган асосий манбалардан бири. Сўз бирикмаси билан қўшма сўз орасида икки хил баҳоланадиган ҳодисалар кўп учрайди. Аслини олганда, қўшма сўз назариясининг энг заиф нуқталаридан бири мана шундай икки хил талқинга йўл қўядиган бирикмалар масаласидир.

Флектив тиллар, хусусан рус тилида сўз бирикмаси билан қўшма сўзни фарқлашга имкон берадиган формал белгилар мавжуд эканлиги юқорида кўрсатилди. Бу — қўшма сўзнинг яхлит грамматик шаклга эга бўлиши. Яхлит шаклга эгалик рус тилига ўхшаш тилларда қўшма сўз билан сўз бирикмасини фарқлаш учун қўл келса ҳам, лекин бошқа типдаги тиллар, хусусан ўзбек тилида қўшма сўз билан сўз бирикмасини фарқлашда бу критерий ўзини оқламайди⁵⁰. Гап шундаки, ўзбек тилида қўшма сўз билан сўз бирикмасининг грамматик шаклланиши принципда кўпинча ўзаро фарқланмайди. Худди қўшма сўзда бўлгани каби, сўз бирикмасида ҳам формал кўрсаткичлар компонентларга алоҳида-алоҳида эмас, балки бутун бирикмага қўшилади (яъни сўз бирикмасида формативлар, Н. К. Дмитриев таъбири билан айтганда, «Қавсдан ташқарига чиқарилади»). Рус тилида белоручка қўшма сўз, белая ручка сўз бирикмаси. Бу бирликларнинг турланиши ўзаро кескин фарқ

⁴⁹ С. Д. Кацнельсон. О теории лингвистических уровней, «Вопросы общего языкознания», М., 1961.

⁵⁰ Таққосланг: «В тех языках, где между лексическими и синтаксическими единицами отсутствуют четкие фонетические и грамматические различия, критерий грамматической цельюформленности оказывается недостаточным или вовсе непригодным для отграничения сложных слов от словосочетаний». М. А. Кумахов. О границах слова в адыгейских языках. «Морфологическая структура слова в языках различных типов», М.—Л., 1963, стр. 100.

қилади: белоручку, белоручке, белую ручку, белой ручке каби. Бу бирликларнинг ўзбекча эквивалентлари грамматик шакл нуқтаи назаридан ўзаро фарқланмайди: оқ билак (танноз), оқ билак (билаги оқ) каби. Бу бирликларнинг келишиклар билан турланиши бир-бирдан мутлақо фарқланмайди: оқ билакни, оқ билакка, оқ билакдан каби. Бу икки бирлик орасидаги фарқни уларнинг ифода плани (товуш материали ва грамматик шаклланиши)дан эмас, балки уларнинг мазмун планидан, уларнинг маъно спецификасидан қидирмоқ лозим: билагини оқ маъносидаги оқ билак эркин бирикма бўлса, танноз маъносидаги оқ билак идиоматик бирикмадир. Бу бирикма икки сўзнинг бирикуви сифатида эмас, балки яхлит, бир бутун бирлик (сўз) сифатида уқилади. Рус тилидаги белоручка ҳам, ўзбек тилидаги оқ билак (танноз) ҳам идиоматик характерга эга. Булардан белоручка бирлигининг яхлитлиги формал кўрсаткичлар билан мустаҳкамланган, лекин оқ билак (танноз) бундай кўрсаткичлар билан мустаҳкамланган эмас. Шунинг учун рус тилидаги белоручка бирлигини қўшма сўз, ўзбек тилидаги оқ билак (танноз) бирлигини эса фразеологик ибора сифатида баҳолаш ўринли. Бу факт шуни кўрсатадики, тилнинг луғавий бирликлари сўзлар (содда ва қўшма сўзлар)нинг ўзи билангина чегараланмайди. Тилнинг луғавий бирликлари доирасига фразеологик иборалар ҳам киради⁵¹.

Сўз тўғрисида айтилган мулоҳазалардан қуйидагича хулосалар чиқариш мумкин:

1. Сўз тушунчаси тилшуносликнинг фоят мураккаб қийин тушунчалари қаторига киради.
2. Сўз соф фонетик ҳодиса бўлмагани каби, соф грамматик ҳодиса ҳам эмас. Шунинг учун сўзнинг фонетик дискретлигини ёки грамматик шаклини кўрсатишнинг ўзи сўз моҳиятини тўлиқ очиб беролмайди.
3. Сўз — тилнинг асосий (типик) луғавий бирлиги. Сўзнинг бошқа хусусиятлари унинг бу хусусиятига нисбатан қўшимча хусусиятлар саналади.
4. Фразеологик ибора, турғун бирикма каби ҳодисалар ҳам тилнинг луғавий бирликлари қаторига киради.

⁵¹ Бу ҳақда қarang: Ш. У. Раҳматуллаев. Лексикология ва фразеология; У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 122—124-бетлар.

Сўз семантикаси

Сўз проблемаси билан боғлиқ бўлган масалалардан бири сўз семантик ҳажмининг характери масаласидир. Семасиологик тадқиқотлар учун принципиал аҳамиятга эга бўлган бу масала тилшуносликда турлича талқин этилиб келади.

Сўзнинг семантик ҳажми⁵² (сўзнинг мазмуни, маъно томони) бир бутун, яхлит ҳодиса эмаслиги барча тилшунослар томонидан тан олинади. Сўз семантикаси элементларининг бир типдаги ҳодисалар эмаслиги ҳам ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди. Тилшунослар орасида қизгин баҳсларга сабаб бўлган масала сўз семантикаси элементларининг бир-бирига муносабати масаласидир: сўз семантикаси элементлари турли маъноларми ёки бир маънонинг турли кўринишлари, вариантлари деб қаралиши керакми?

Бир гуруҳ олимларнинг фикрича, тил бирлиги бўлган фонема нутқда конкрет товушларда (вариантларда) реаллашгани каби, сўз маъноси (умумий маъно) ҳам нутқда ўзига хос вариантларда реаллашади⁵³. Масаланинг бундай қўйилиши икки ҳодисани ўзаро фарқлашни тақозо этади: 1) умумий маъно ва 2) умумий маънонинг вариантлари. Сўз маъносини бундай тушуви полисемияни рад этади. Бу нуқтаи назарга мувофиқ, асосий маъно, тўғри маъно, кўчма маъно каби терминлар реал ҳодисаларни билдирмайди; сўз бундай маъноларга эга эмас. Сўз «бир қанча «маъно»га эга бўлолмайди,— деб ёзади В. А. Звегинцев.— Сўз маъносида муаяйн умумлаштириш натижаси мустаҳкамланар ва бу умумлаштириш процесси тилнинг бутун ҳаёти ва тараққиёти давомида тўхтамас экан, бир сўзда бир қанча йўналишдаги умумлаштириш параллель амалга ошиши мумкин эмас»⁵⁴. Шунинг учун сўзда бирдан ортиқ маъно ҳам юзага келмайди, чунки В. А. Звегинцевнинг фикрича, полисемия ҳосил бўлиши учун сўзда бирдан ортиқ йўналишдаги умумлаштириш параллель амалга ошиши шарт. «Сўз маъноси бир қанча потенциал типик бирикувлардан ташкил топиши мумкин,— деб ёзади В. А. Звегин-

⁵² А. А. Уфимцева. Опыт изучения лексики как системы. М., 1962, стр. 83.

⁵³ В. А. Звегинцев. Семасиология, М., 1957, стр. 217.

⁵⁴ Уша асар, 125-бет.

цев — бунда мазкур потенциал типик бирикувлар сўз-нинг ягона маъносини турли томондан тавсифлайди»⁵⁵. В. А. Звегинцев сўзнинг потенциал типик бирикувларини сўзнинг лексик-семантик вариантлари деб атайди⁵⁶. Сўз-нинг лексик-семантик варианты тушунчаси тилшуносликдаги лексик маъно тушунчасига тўғри келади. Масала бундай қўйилганда, сўзнинг турли лексик-семантик вариантлари орасидаги муносабат ҳақида эмас, балки умумий маъно ва унинг вариантлари орасидаги муносабат ҳақида гапириш ўринли бўлади. Сўзнинг лексик-семантик вариантларида мазкур сўз кўрсатадиган турли предмет ва ҳодисаларнинг ўзига хос ва, шу билан бир қаторда, умумий хусусиятлари ифодаланади. Шу тариқа, сўзда турли предметларнинг «умумий характеристикалари»⁵⁷ йиғилади ва бу характеристикалар шу сўз-нинг лексик маъносида умумлашади. Демак, сўзнинг лексик маъноси шу сўз томонидан кўрсатиладиган предмет ва ҳодисаларнинг умумий хусусиятлари инъикосидан ташкил топади. Бундан шу нарса англашиладики, сўзнинг лексик-семантик вариантлари реал ҳодисалар бўлиб, умумий маъно абстракт, мавҳум ҳодисадир. Умумий маънонинг абстракт, мавҳум ҳодиса эканлигини В. А. Звегинцев алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Бу мулоҳазалардан келиб чиқадиган принципиал хулоса шундан иборатки, лексик-семантик вариант термини объектга, яъни тилга тегишли эмпирик ҳодисанинг номи бўлса, умумий маъно термини назарияга, объектни (тил-ни) тушунтириш йўсинига тегишли конструкт⁵⁸ ҳодисанинг номидир.

Лексик-семантик вариант термини тилда кузатиладиган, ўрганиладиган реал ҳодисаларнинг номи бўлгани учун, бу терминнинг мазкур ҳодисалар табиатига қанчалик мос келиши масаласига бирмунча тўхталиб ўтишни лозим топамиз.

Аввало шуни таъкидлаш зарурки, лексик-семантик вариант назариясида сўз маъносига тааллуқли бўлган

⁵⁵ Уша асар, 127-бет.

⁵⁶ Лексик-семантик вариант термини аслда А. И. Смирницкий қаламига мансуб. Қаранг: А. И. Смирницкий. К вопросу о слове (проблема «тождества слова»), «Труды института языкознания АН СССР», т. IV, 1954.

⁵⁷ В. А. Звегинцев. Семасиология, М., 1957, стр. 223.

⁵⁸ Ю. С. Степанов О предпосылках лингвистической теории значения, «Вопросы языкознания», 1964. № 5, стр. 74.

муҳим бир масала жуда сезгирлик билан тўғри қайд этилган. Бу — лексик маъно билан шу маъно ифодаси бўлган лексеманинг синтагматик-позицион ўрни орасидаги ўзаро тақозодорлик муносабати. Муайян маънодаги сўз муайян синтактик позицияни тақозо этгани каби, муайян синтактик позиция ҳам шу позицияга мос келадиган маънодаги сўзни тақозо этади. Бошқача қилиб айтганда, синтаксис қанчалик семантик табиатга эга бўлса, семантика ҳам, ўз навбатида, шунчалик синтактик табиатга эгадир⁵⁹. Лексик маънонинг бу хусусиятини тўғри кўрсатган В. А. Звегинцев сўз семантикасининг структурал характерини тан олмайди. В. А. Звегинцевнинг ёзишича, сўзнинг лексик-семантик вариантлари лексик маъно нуқтаи назаридан бир хил ҳодисалардир, уларнинг бири иккинчисига асосланмайди ёки бири иккинчисидан келиб чиқмайди. Мазкур вариантлар сўз маъносининг деталлари, элементлари, хусусиятларидир⁶⁰. Шунинг учун сўздаги лексик-семантик вариантлар (маънолар)нинг бир-бирига муносабати, бир-бирига таъсири ҳақида гапириш ўринсиз. Бу концепцияга мувофиқ сўз полисемияси ҳақида эмас, балки фақат сўз моносемияси ҳақида гапириш лозим, чунки «Сўзнинг лексик маъноси битта бўлади»⁶¹, луғатларда полисемантик маънолар сифатида изоҳланадиган ҳодисалар бир умумий маънонинг вариантлари, деталларидан бошқа нарсалар эмас.

Умумий маъно ва унинг вариантлари (лексик-семантик вариантлар) концепцияси муносабати билан қуйидаги масалаларни алоҳида-алоҳида кўриб чиқишни лозим топамиз:

1) лексик-семантик вариант тушунчаси сўзнинг ягона маъноси, яхлит семантик ҳажми тўғрисида гапириш учун етарли асос бўла оладими?

2) бир сўздаги лексик-семантик вариантлар (лексик маънолар) учун умумий бўлган ҳодиса нима?

3) бир сўздаги лексик-семантик вариантларнинг, тўғриси, лексик маъноларнинг бир-бирига муносабати қандай?

⁵⁹ В. Г. Гак. К проблеме семантической синтагматики, «Проблемы структурной лингвистики», М., 1971, стр. 367.

⁶⁰ В. А. Звегинцев. Юқорида кўрсатилган асар, 127-бет.

⁶¹ Уша асар, 223-бет.

Дастлаб шуни қайд қилиб ўтиш зарурки, умумий маъно концепцияси симметрия қонидаси асосида шаклланган. Бу қонидага мувофиқ, бир шакл (товуш комплекси)га бир маъно, ва, аксинча, бир маънога бир шакл (товуш комплекси) тўғри келади. Умумий маъно тарафдори бўлган семасиологлар бу қонидадан четга чиқадиган фактларни (сўзнинг бирдан ортиқ маъноларини) бир умумий маънонинг турли кўринишлари, вариантлари сифатида талқин этишади. Тилшуносликдаги бу нуқтаи назар узоқ тарихга эга⁶². Ф. де Соссюр концепциясидан кейин бу нуқтаи назар тарафдорлари янада кўпайди. Структурал тилшуносликда симметрия қонидаси терминининг мутаносиблик принципи, гармония принципи каби синонимлари вужудга келди. Бу принципларнинг ҳаммаси формал ва мазмун планлари бирликларининг миқдорий тенглиги (бир фонетик сўзга бир маъно мослиги) тасаввурига асосланади.

Ф. де Соссюр тил рамзини (знакни) қоғозга ўхшатади: «фикр (яъни маъно — И. Қ.) — қоғознинг олд томони бўлса, товуш унинг орқа томони, қоғознинг бир томонини бутун қолдириб иккинчи томонини йиртиш мумкин бўлмагани каби, тилда ҳам фикрни товушдан ва товушни фикрдан ажратиш мумкин эмас»⁶³. Ф. де Соссюр ўзининг бу фикрини давом эттириб, тил қурилиши, тил системасининг асосий белгисини, тил системасининг реаллигини товуш бўлаклари қаторлари билан фикр бўлаклари қаторлари орасидаги параллелизмда кўрмоқчи бўлади. Ф. де Соссюрнинг ёзишича, муайян товуш қатори фонетик тараққиёт орқасида дифференциацияга учраса, шу товуш қатори воситасида ифодаланадиган фикр (маъно) ҳам дифференциацияга учрайди ва икки термин (*сўзнинг материал томони — И. Қ.*) бирлашса, уларнинг маънолари ҳам бирлашади; аксинча, фикрда юз берадиган ҳар қандай ўзгариш унинг товуш ифодасида ҳам ўзгариш юз беришига сабаб бўлади ва бир бутунлик ҳолига келган икки фикр (тушунча) товуш томондан ҳам бирлашиб кетишга мойил бўлади⁶⁴. Демак, бир маъно тил системасида фақат бир хил товуш комплексига боғланади ва бир хил товуш комплекси

⁶² Бу ҳақда қаранг: С. Д. Кацнельсон. Содержание слова, значение и обозначение, М.—Л., 1965, стр. 45—47.

⁶³ Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 113.

⁶⁴ Уша асар, 119-бет.

фақат аниқ бир маънога эга бўлади; бу симметрикликнинг бузилиши тил системасининг бузилишига олиб келади.)

Лингвистик рамз (знак) нинг ифода ва мазмун планлари параллелизми концепцияси семасиологияда умумий (ягона) маъно ва унинг вариантлари назариясини юзга келтирди. Лекин бу назария кутилган натижани бермади.

Мутахассисларнинг кўрсатишича, умумий маъно ва унинг вариантлари назариясининг заиф томонларидан бири шундан иборатки, бу назария сўзнинг ифода ва мазмун планлари симметрияси (сўз моносемияси) ҳақида гапириш учун етарли далил келтира олмади. Бу назария сўз маъносининг яккалигини исботламади, балки кўп маънолик ўрнига кўп вариантлик масаласини қўйди. Бошқача қилиб айтганда, бу назария тилда мавжуд бўлган реал ҳодисанинг (полисемиянинг) номини ўзгартирди, холос. Лекин бу янги ном (кўп вариантлик) сўз маъносининг туб моҳиятига мос келмади⁶⁵. Шунинг учун сўз ва унинг лексик-семантик вариантлари назариясининг авторлари кейинчалик бу терминдан воз кечишди⁶⁶.

Умумий маъно ва унинг вариантлари назариясининг камчилиги лексик-семантик вариант терминининг ноўринлигидагина эмас.

Шуни айтиш керакки, Ф. де Соссюрнинг тил рамзи (знак) ифода ва мазмун планлари симметрияси ҳақидаги фикри маълум чалкашликка эга. Бу чалкашлик С. О. Карцевский ва бошқа олимлар томонидан кўрсатилган. Лекин Ф. де Соссюрнинг тилшуносликдаги обрўси бу чалкашликни ўз вақтида йўқотишга халақит берди⁶⁷.

С. О. Карцевскийнинг кўрсатишича, тилда рамз (знак)нинг ифодаловчиси (товуш материали) билан ифодаланувчиси (мазмуни, маъноси) бир-бири билан ўзига хос йўсинда боғланади. Ифодаловчи билан ифодаланувчи орасидаги боғланиш абсолют турғун боғланиш эмас. Бу боғланиш абсолют турғун характерга эга бўлганда, тил-

⁶⁵ Д. Н. Шмелев. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973. стр. 70.

⁶⁶ В. А. Звегинцев. Теоритическая и прикладная лингвистика, М., 1967, стр. 116.

⁶⁷ Г. П. Мельников. О типах дуализмов языкового знака. «Филологические науки», 1971, № 5, стр. 55.

нинг оддий этикеткалар йиғиндисидан фарқи қолмас эди; айти пайтда бу боғланиш мутлақ эркин боғланиш ҳам эмас, бу боғланиш конкрет ситуациялардан ташқарида ҳеч қандай қийматга эга бўлмаганда, тил ўз олдига қўйилган вазифани бажара олмас эди. Ифодаловчи билан ифодаланувчи орасидаги боғланиш маълум даражада эркинликка йўл қўядиган боғланишдир. Бошқача қилиб айтганда, рамз(знак)нинг ифодаловчиси ҳам, ифодаланувчиси ҳам тилда нисбий мустақилликка эга бўлади. С. О. Карцевскийнинг таъкидлашича, ифодаловчи ҳам, ифодаланувчи ҳам бири учун иккинчиси белгиланган «рамкадан чиқиб туради: ифодаловчи ўз функциясидан бошқа функцияларни бажаришга интилса, ифодаланувчи ўз товуш материалидан бошқа товуш материаларида ифодаланишга интилади... Ифодаловчи билан ифодаланувчи ўзаро жуфт ҳолда мавжуд бўлса ҳам, лекин уларнинг бутунлиги нисбий характерга эга»⁶⁸. Шунинг учун ифодаловчи билан ифодаланувчи орасидаги боғланишнинг симметриклиги (бир ифодаловчига бир ифодаланувчи ва, аксинча, бир ифодаланувчига бир ифодаловчи мос келиши) тўғрисида эмас, балки бу боғланишнинг ғайри симметриклиги (бир ифодаловчига турли ифодаланувчи ва бир ифодаланувчига турли ифодаловчи мос келиши) тўғрисида гапириш ўринли. Рамзнинг ифодаловчиси билан ифодаланувчиси симметрияси ҳақида гапириш ўринсиз экан, сўз моносемияси (бир товуш материалига бир маънонинг мослиги) ҳақида гапириш ҳам ўринсиздир. С. О. Карцевский синонимия билан бир қаторда полисемиянинг тил учун табиий бир ҳол эканлигини алоҳида таъкидлаб кўрсатади: «Омофония (товушдошлик) умумий ҳодиса бўлиб, омонимия унинг хусусий кўриниши... Омофонияга қарама-қарши ҳодиса синонимиядир. Бу икки ҳодиса ҳар қандай лингвистик рамз(знак) потенциал омоним (полисемантик рамз) ва айти пайтда потенциал синоним деган умумий принципнинг икки томонидир»⁶⁹.

Умумий маъно тушунчасини рад этиш полисемантик сўзнинг турли маънолари орасида ҳеч қандай алоқа йўқ, деган фикрни англамайди, албатта. Аксинча, маънола-

⁶⁸ С. О. Карцевский. Об асимметричном дуализме лингвистического знака. В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX вв. в очерках и извлечениях, ч. II, 1965, стр. 85.

⁶⁹ С. О. Карцевский. Юқорида кўрсатилган асар, 87-бет.

ри орасида муайян боғланиш, алоқа мавжуд бўлгани учун бундай сўзлар полисемантик сўзлар ҳисобланади. Бинобарин, гап полисемантик сўз маънолари орасида маълум алоқа бор-йўқлигини аниқлаш устида эмас, балки бу алоқанинг нима эканлигини, унинг қандай турлари борлигини аниқлаш устида бормоғи лозим.

Полисемантик сўз маънолари орасидаги муносабат масаласи кўпдан буён тилшуносларнинг эътиборини ўзига жалб этиб келади. Лекин бу масалада ҳали тўлиқ аниқлик юзага келгани йўқ. Айрим тилшуносларнинг фикрича, полисемантик сўзлардан баъзиларининг маънолари бир-бири билан шу сўз ифодалайдиган тушунча элементлари орқали боғланади. А. А. Реформатский ёзди: «Маъно метафора йўли билан кўчганда, дастлабки тушунчанинг бирон белгиси сақланиб қолади... гнездо сўзининг тўғри маъноси «қуш уяси»; кўчма маънолари «жамоа», «уруғ», «қайиқ тагида мачтанинг паст учи тикиб қўйиладиган тешик», «машинанинг ўқ ёки стерженлари киритиб қўйиладиган жойи» ва ҳоказо... Гнездо сўзи билан аталадиган нарсалар хилма-хил эканлиги кўриниб турибди... Лекин бу сўз ифодалайдиган тушунчанинг бир белгиси — «тўда, группа турадиган ёки сақланадиган жой» тасаввури мазкур маъноларининг ҳаммасига тўғри келади... Ном функциядошлик йўли билан кўчганда ҳам нарса ўзгаради, лекин тушунчанинг муҳим белгиси, функционал белгиси сақланиб қолади»⁷⁰. Демак, полисемантик сўзларнинг бу типдаги маънолари бир-бирига мазкур сўз ифодалайдиган тушунчанинг бирор белгиси орқали боғланади. Шунинг учун логик таҳлил ёрдамида бундай маънолар орасидаги муносабатни осонгина пайқаб олиш мумкин⁷¹. Лекин метонимия йўли билан ҳосил бўлган маънонинг тўғри маънога муносабатини бу йўл билан аниқлаш мумкин эмас, сабаби, А. А. Реформатскийнинг ёзишича, маъно метонимия йўли билан кўчганда нарсагина эмас, балки тушунча ҳам тамомила ўзгаради⁷².

Компонент таҳлил усулининг полисемантик сўзларни ўрганишга тадбиқ этилиши тўғри ва кўчма маънолар

⁷⁰ А. А. Реформатский. Введение в языковедение, М., 1967, стр. 77—80.

⁷¹ Уша асар, 78-бет.

⁷² Уша асар. 80-бет.

орасидаги муносабат масаласига бирмунча аниқлик киритди.

Компонент таҳлил усули сўз маъносига таркибли (бўлаклардан таркиб топган) ҳодиса сифатида ёндашуви маълум⁷³. Ҳозир сўз маъносининг компонентлари, бу компонентларнинг типлари, уларнинг маъноларга бирлашиш йўллари (маънонинг семантик структураси) каби масалаларга тўхталиб ўтирмаймиз. Бу — алоҳида баҳс юритишни талаб қиладиган махсус проблема. Ҳозир бизни қизиқтираётган масала полисемантик сўз маънолари орасидаги боғланишни ўрганишда компонент таҳлил усулидан қай даражада фойдаланиш мумкинлигини аниқлашдан иборат.

Авалло шунини қайд қилиб ўтиш зарурки, компонент таҳлил усули муайян семантик майдонларга тегишли бўлган сўзларнинг маъноларини ўрганиш жараёнида шаклланган. Фақат сўнги пайтлардагина бу усул бошқа семантик проблемаларни, хусусан кўп маъноли сўзларнинг семантик структурасини ўрганишга тадбиқ этила бошланди⁷⁴. Компонент таҳлил усули нуқтаи назардан қаралганда, полисемантик сўзнинг таянч ва ҳосила маънолари орасидаги алоқа мазкур маънолар учун умумий бўлган семантик белги (компонент)дан иборат бўлади⁷⁵. Бундай умумий компонент (сема) полисемантик сўзнинг таянч ва ҳосила маъноларини бир бутунликка, бир структурага бирлаштиради⁷⁶.

Полисемантик сўз маъноларини бир бутунликка бирлаштирувчи компонентлар (семалар) таянч маъно структурасида тутган ўрнига кўра турлича бўлади. Полисемантик сўзлардан кўпчилигининг маънолари учун умумий бўлган семалар таянч маъно таркибидаги асосий етакчи семалардан ташкил топади⁷⁷. Ўзбек тилидаги

⁷³ И. Қўчқортоев. Тилнинг луғат системасини ўрганишнинг бир йўли тўғрисида, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 3-сон.

⁷⁴ О. Н. Селиверстова. Компонентный анализ многозначных слов, М., 1975.

⁷⁵ А. Д. Швейцер. Перевод и лингвистика, М., 1973, стр. 44—45.

⁷⁶ Р. Юнусов. Полисемия и синонимия имен существительных места в современном узбекском литературном языке, АҚД, Тошкент, 1974, стр. 15.

⁷⁷ Н. Д. Гарипова. К характеристике семантической структуры многозначных глаголов, «Очерки по семантике русского глагола», Уфа, 1971, стр. 3.

бўта сўзи «туянинг боласи» маъносини билдиради. Де-мак, бўта сўзининг ушбу маъносида «туя» ва «ёш» («бола») семалари мавжуд. Бу семалар мазкур маъно учун асосий, зарурий семалар ҳисобланади. Улардан биринчиси бўта сўзини идентификациялаш вазифасини бажарса (бўта сўзи туя, нортауя каби сўзлар группасига киришини билдирса), иккинчиси мазкур сўзни дифференциациялаш вазифасини бажаради (туя, нортауя каби сўзлардан унинг фарқини англатади). Мана шу семалардан иккинчиси бўта сўзида кўчма маъно («бола, болакай» маъноси)⁷⁸ юзага келиши учун асос бўлган. Энди бу сема кўчма маънодаги бўта сўзини дифференциациялаш эмас, балки уни идентификациялаш (бола, фарзанд, чақалоқ каби сўзлар группасига киришини билдириш) учун хизмат қилади.

Ҳосила маъно таянч маъно таркибидаги етакчи семалар асосидагина юзага келмайди. Ўзбек тилидаги **бузоқ сўзи** маъносининг етакчи асосий компонентлари «сигир» ва «ёш» («бола») семаларидан иборат (бузоқ — сигирнинг боласи). Бу маъно структурасида яна «гўл» семаси ҳам бор. Лекин бу сема бузоқ сўзи тўғри маъноси учун идентификацияловчи сема (жинс «тушунча») ҳам эмас, дифференцияловчи сема (тур «тушунча») ҳам эмас. Бу сема мазкур маънонинг қўшимча (иккинчи даражали) семаси ҳисобланади. Лекин бузоқ сўзи семантик таркибида лапашанг (одам) маъносининг⁷⁹ юзага келишида мана шу сема асос, таянч ролини ўйнаган. Энди бузоқ сўзи ўзининг кўчма маъносидаги мана шу сема асосида гўл, меров, лаванг, анқайган, лапашанг каби сўзлар билан идентификацияланади.

Қўринадики, сўзнинг семантик структурасида янги маъно юзага келганда таянч маънонинг айрим элементлари ҳосила маънога ўтар экан. Бу процесс А. А. Потенбня томонидан жуда тўғри кўрсатилган. А. А. Потенбня ёзади:

«Лампага кийдириб қўйилган думалоқ оқ қалпоқчани энди гапира бошлаган болага кўрсатиб: «Бу нима»? деб сўраб кўрайлик. Бола бу нарсани олдин кўп марта кўрган, лекин унга аҳамият берган эмас. Бола уни билмайди, чунки таассуротларнинг излари ўзлигича билим

✓ ⁷⁸ Ўзбекча-русча луғат, М., 1959, 97-бет.

⁷⁹ Уша китоб, 88-бет.

бўлолмайди. Бизнинг мақсадимиз боланинг аввалги таассуротларига янги таассуротлар қўшиш эмас. Бизнинг мақсадимиз боланинг эътиборини лампа ҳақидаги таассуротларни ўзининг билимга айланган, бир тартибга келтирилган таассуротлари билан боғлашга йўналтиришдан иборат. Бола саволга: «Тарвузча», — деб жавоб берди. Бу ўринда боланинг миясида номлаш (аташ) орқали билиш амали содир бўлди. Бошқача қилиб айтганда, боланинг миясида билинаётган, ҳали номланмаган нарсани олдин билинган, номланган нарсага таққослаш, улар орасидаги ўхшашликни топиш, билиш амали юз берди. Оқ чинни шарни тарвуз деб аташ билан бола шарнинг ранги яшил, ичи қизил, тами ширин деб ўйлагани йўқ... Аввалги сўзнинг маъносидан янги маънога фақат бир белги, думалоқлик белгиси ўтди, холос»⁸⁰.

А. А. Потребня таянч ва ҳосила маънолар учун умумий бўлган бундай семантик белгини чоғиштириш асоси деб атайди.

Чоғиштириш асоси янги маънонинг юзага келишида, унинг турғунлик касб этишида катта роль ўйнайди. Бу элемент янги маънонинг семантик мотивациясини таъминлайди. Бу элемент сўз ички формасининг муҳим қисми⁸¹ сифатида ҳосила маънонинг таянч маъно томонидан белгиланишини, асосланишини билдириб туради. Лекин чоғиштириш асосининг ўзи ҳосила маъно бўлолмайди. Чоғиштириш асоси ҳосила маънонинг бир бўлагини ташкил этади, холос. Ҳосила маънонинг бошқа компонентлари нарса-ҳодисаларнинг муҳим хусусиятларини билиш жараёнида, бу нарса-ҳодисаларни нутқ процессида номлаш, кўрсатиш жараёнида шаклланади. А. А. Потребнянинг таъкидлашича, янги маънонинг юзага келиши билиш амалидан иборат бўлади.

Сўз ясалишида бўлгани каби янги маъно ҳосил бўлишида ҳам регуляр (маҳсулдор) ва нерегуляр (маҳсулсиз) типлар мавжуд. Ўзбек тилида ўсимлик номининг шу ўсимлик меваси (ҳосили)га кўчиши регуляр тип ҳисобланади: ўрик (дарахт ва унинг мевасининг номи); бугдой (ўсимлик ва унинг ҳосилининг номи) ва

⁸⁰ А. А. Потребня. Из записок по русской грамматике, М., 1958, стр. 17.

⁸¹ Г. В. Колшанский. Семантика слова в логическом аспекте, «Язык и мышление», М., 1967, стр. 193.

ҳоказо. Луғатларда бундай ҳодисаларнинг айримлари кўрсатилади, холос⁸².

Келтирилган мисоллар шуни кўрсатадики, ҳосила маънонинг юзага келиши учун асос бўлган семалар мазкур маънони таянч маънога улайди, бу маънолар (таянч ва ҳосила маънолар)нинг бир структура элементлари сифатида мавжуд бўлишини таъмин этади. Демак, компонент таҳлил усулига кўра, полисемантик сўзнинг структурал элементлари шу сўз кўчма маъноларининг юзага келиши учун асос бўлган семалардан ташкил топади. Бундан бир сўз доирасида кўчма маънолар юзага келиши учун асос бўлган семаларни аниқлаш шу сўз характерини, бу сўз полисемиянинг қандай типига мансуб эканини аниқлаш бўлади деган хулоса келиб чиқади.

Кўп маънолиликнинг уч типи маълум⁸³. Биринчиси — радиал полисемия. Кўп маънолиликнинг бу турида полисемантик сўзнинг ҳосила маънолари фақат тўғри (туб) маъно таркибидаги семалар асосида юзага келади. Ўзбек тилидаги **мол** сўзнинг бойлик ва товар маънолари бунга мисол бўла олади⁸⁴. Бу маънолар тўғри (туб) маънонинг қийматли, қийматга эга семаси асосида юзага келган. Кўп маънолиликнинг иккинчи типи занжирсимон полисемия дейилади. Кўп маънолиликнинг бу турида ҳосила маънолар биридан бири кетма-кет юзага келади⁸⁵. Кўп маънолиликнинг учинчи типиди маъно кўчишининг радиал ва занжирсимон типлари қоришиқ учрайди. Полисемантик сўз маъноларининг бу типдаги боғланишини М. Миртожиев мураккаб усулдаги боғланиш деб атаган⁸⁶. Биз бу типдаги полисемияни радиал-занжирсимон полисемия деб аташни лозим топдик⁸⁷.

Луғатларда полисемантик сўз маънолари бирин-

⁸² Ўзбекча-русча луғат (М., 1959) да *олма* сўзнинг маънолари (дарахт ва мева номлари) кўрсатилгану, лекин *ўрик*, *шафтоли*, *қовун* каби сўзларнинг маънолари чегараланган эмас.

⁸³ Бу ҳақда қаранг: Ю. Д. Апресян. Лексическая семантика, М., 1974, стр. 182.

⁸⁴ Ўзбекча-русча луғат, М., 1959, 265-бет.

⁸⁵ Т. Аликулов. Полисемия существительных в узбекском языке, АКД, Ташкент, 1966, стр. 7.

⁸⁶ М. Миртожиев. Ўзбек тилида полисемия, Тошкент, 1975, 135-бет.

⁸⁷ Таққосланг: Ю. Д. Апресян. Лексическая полисемия, М., 1974, стр. 182.

кетин қатор номерланиб изоҳланиши маълум⁸⁸. Бу принцип занжирсимон полисемия табиатини тўғри акс эттиради. Маъноларнинг радиал ва радиал-занжирсимон боғланишини тавсифлашда бу принципдан фойдаланиш маънолар иерархиясини бузиб кўрсатишга олиб келади. Масалан, иш ўзагини бирламчи негиз, ундан ясалган *ишчи* бирлигини иккиламчи негиз, *ишсиз* бирлигини учламчи негиз дейиш қай даражада ноўрин бўлса, мол сўзининг тўғри (туб) маъносини биринчи маъно, бу маъно асосида юзага келган «бойлик» ва «товар» маъноларини иккинчи ва учинчи маънолар сифатида изоҳлаш ҳам шу даражада ўринсиздир. Ишчи ва ишсиз сўзлари бевосита иш ўзагининг ўзидан ясалгани каби, «бойлик» ва «товар» маънолари ҳам бевосита мол сўзининг тўғри (бош, марказий) маъноси асосида юзага келган. Изоҳда радиал кўчма маъноларнинг мана шу хусусияти акс этиши лозим. Радиал ва радиал-занжирсимон йўл билан боғланган маъноларни изоҳлашда босқичли нумерация усулидан фойдаланиш маънолар иерархиясини нисбатан тўғри акс эттиради. Босқичли нумерация усули семасисологиядаги тарихий методга асосланади⁸⁹. Бунда мол сўзининг тўғри маъноси 1 рақами билан, «бойлик» маъноси 1.1 рақами билан, «товар» маъноси эса 1.2 рақами билан кўрсатилади. Луғатларда тил сўзининг тўрт маъноси қайд этилган: 1. *анатомик аъзо*; 2. *нутқ (тил)*; 3. *ҳарбий асир*; 4. *турли механизмларнинг стержени, мили*⁹⁰. Тил сўзининг бу маъноларидан 2 ва 4 рақамлари билан кўрсатилганлари биринчи маъно асосида, 3 рақами билан кўрсатилгани эса 2 *нутқ (тил)* маъноси асосида пайдо бўлганини пайқаб олиш қийин эмас. Бу семантик парадигма босқичли нумерация воситасида қуйидагича кўрсатилади: 1. *анатомик аъзо*; 1.1 *нутқ (тил)*; 1.2 *турли механизмларнинг стержени, мили*; 1.1.1 *ҳарбий асир*⁹¹.

Полисемантик сўзнинг лексик маънолари дискрет семантик бирликларнинг оддий йиғиндисидан иборат

⁸⁸ А. А. Юлдашев. Принципы составления тюркско-русских словарей, М., 1972, стр. 399.

⁸⁹ Тарихий метод ҳақида қаранг: Х. Касарес. Введение в современную лексикографию, М., 1958, стр. 80—87.

⁹⁰ Узбекча-русча луғат, М., 1959, 430-бет.

⁹¹ Босқичли нумерациянинг яна бир кўриниши ҳақида қаранг: Ю. Д. Апресян. Лексическая семантика, М., 1974, стр. 182.

бўлмайди. Муайян ўзакдан ясалган сўзлар ўзига хос уяни ташкил этгани каби⁹² полисемантик сўз маънолари ҳам ўзига хос семантик парадигмани (системани) ташкил этади. Айрим тадқиқотларда полисемантик сўзнинг маънолари парадигмаси маълум сўзнинг грамматик (морфологик) формалари парадигмасига ўхшатилади⁹³. Полисемиянинг нимага ўхшатилишидан қатъи назар, унинг таркибидаги маънолар ўзига хос семантик парадигмани, ўзига хос ички системани ҳосил этиши ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди.

Полисемантик сўз маъноларининг системали характери шунда намоён бўладики, бу маънолар, юқорида кўрсатилгани каби, фақат келиб чиқишига кўра эмас, балки функционал қийматига кўра ҳам бир-бирига боғланади, бир-бирини тақозо этади⁹⁴.

Бу нуқтаи назардан полисемантик сўзнинг семантик таркибидаги маънолардан бири туб (бош) маъно бўлиб, бошқа маънолар ясама (ҳосила) маънолар ҳисобланади⁹⁵.

Полисемантик сўзнинг туб (бош) маъноси маънолар иерархиясида етакчи ўрин тутади. Бош маъно (туб маъно) полисемантик сўз таркибидаги маъноларнинг ҳеч қайсисига асосланмайди. Бош (туб) маъно тегишли полисемантик сўз маънолари системасида мустақил ўрин тутгани учун уни ясама (ҳосила) маънолар асосида изоҳлаш, уни ясама (ҳосила) маънолардан келтириб чиқариш мумкин эмас⁹⁶. Полисемантик сўзнинг семантик ҳажмида бош маъно нисбатан мустақил ўрин тутишини психоллингвистик тажрибалар ҳам исбот қилади. Масалан, бир неча кишидан полисемантик сўзнинг нима ни англатиши сўралса, уларнинг деярли ҳаммаси ҳеч иккиланмай аини бир маънони — мазкур сўзнинг бош

⁹² А. Н. Тихонов. Формально-семантические отношения слов в словообразовательном гнезде, АҚД, М., 1974.

✓ ⁹³ Э. В. Кузнецова. Части речи и лексико-семантические группы слов, «Вопросы языковедения», 1975, № 5, стр. 84.

⁹⁴ А. А. Уфимцева. Опыт изучения лексики как системы, М., 1962, стр. 83.

⁹⁵ Н. И. Шанский. Лексикология современного русского языка, М., 1772, стр. 35.

⁹⁶ А. А. Реформатский. Введение в языковедение, М., 1967, стр. 76.

(мустақил) маъносини айтишади⁹⁷. Г. Пауль ёзади: «Бирор сўзни эшитганда бизга ҳеч нарса таъсир қилмаса, биз дарҳол унинг одатдаги ёки асосий маъноси тўғрисида ўйлаймиз. Сўзнинг одатдаги ва асосий маъноси кўпинча бир маънодан иборат бўлади. Агар талаффуз этилган сўз маъноларининг қўлланиш доираси тенг бўлса, умумий психологик қонунга мувофиқ бизнинг онгимизда мазкур сўзнинг ҳосила маъноси эмас, балки туб (таянч) маъноси тикланади»⁹⁸. Бу айтилганларга таяниб, полисемантик сўзнинг бош маъносини мазкур сўз талаффуз қилинганда хаёлга энг олдин келадиган туб (таянч) маъно сифатида изоҳлаш мумкин⁹⁹. Бош маъно бошқа маънонинг таъсир доирасида бўлмагани, бошқа маъно томонидан бошқарилмагани (асосланмагани) сабабли, уни актуаллаштириш (қўзғатиш) учун қўшимча воситалар зарур эмас: бош маънони актуаллаштириш учун мазкур сўзнинг ўзини талаффуз қилиш етарли¹⁰⁰. Бош маъно кўп маъноли сўзнинг семантик ядроси, маркази ҳисобланади. Ўзбек тилидаги айтмоқ феълининг маъноларидан бири «бирон информацияни кимгадир билдириш» тушунчасидан иборат. Бу — айтмоқ феълининг бош маъноси. Шунинг учун бу сўзни эшитганда ёки талаффуз этганда бизнинг онгимизда энг олдин мана шу маъно актуаллашади.

Полисемантик сўзнинг ҳосила маънолари шу сўзнинг бош ва ҳосила маънолари асосида юзага келиши юқорида кўрсатилди. Бу — полисемантик сўз семантик структурасининг диахроник аспекти. Бу проблеманинг синхроник аспекти полисемантик сўз маъноларининг бири-бирига муносабати масаласидан иборат.

Бош маъно полисемантик сўз маънолари системасида етакчи ўрин тутуши юқорида кўрсатилди. Ҳосила маъно бош маънога тобе бўлади. Айрим ишларда ҳосила маъно тобе маъно деб аталади¹⁰¹. Биз бу масалада ҳосила терминидан фойдаланишни мақсадга мувофиқ

⁹⁷ В. В. Левицкий. Экспериментальные данные к проблеме смысловой структуры слова, «Семантическая структура слова», М., 1971, стр. 155—158.

⁹⁸ Г. Пауль. Принципы истории языка, М., 1960, стр. 100.

⁹⁹ В. В. Левицкий. Юқорида кўрсатилган иш, 157-бет.

¹⁰⁰ Е. Р. Курилович. Заметки о значении слова, «Вопросы языкознания», 1955, № 3, стр. 76.

¹⁰¹ М. Миртожиев. Ўзбек тилида полисемия, Тошкент, 1975, 123-бет.

топдик, чунки изоҳланаётган маъно тобелик хусусиятига эга бўлгани учун ҳосила маъно саналмайди, аксинча, у ҳосила маъно бўлгани учун тобелик хусусиятига эга бўлади¹⁰².

Ҳосила маънонинг бош маънога тобелиги икки хил бўлади: бевосита ва билвосита тобелик. Агар ҳосила маъно бош маъно асосида юзага келса, у бош маънога бевосита тобе бўлади. Тобеликнинг бу кўриниши икки маъноли полисемантик сўзларда, радиал полисемияларда учрайди. Агар ҳосила маъно полисемантик сўзнинг ҳосила маъноларидан биронтаси асосида юзага келса, бу маъно бош маънога билвосита (ўзи учун асос бўлган ҳосила маъно орқали) тобе бўлади. Тобеликнинг бу кўриниши занжирсимон ва радиал-занжирсимон полисемияларда учрайди.

Полисемантик сўзнинг ҳосила маъноси бошқа маъно (таянч маъно) асосида юзага келгани, ўз семантик структурасида мазкур маънонинг бир қисмини мужассамлантиргани учун, ҳосила маъно таянч маънонинг ассоциатив-тематик майдони¹⁰³ доирасидан чиқиб кетолмайди. Образли қилиб айтганда, ҳосила маънонинг орбитаси таянч маъно орбитаси таъсирида бўлади. Тил коллективи аъзолари онгида ҳосила маъно таянч маъно билан бирлашиб кетмаслиги, ҳосила маънони таянч маънодан айириб туриш учун қўшимча (тиргович) воситага эҳтиёж туғилади. Бундай қўшимча восита ҳосила маънони полисемантик сўз семантикасидан, таянч маъно доирасидан чегаралай оладиган синтагматик элементлардан, ҳосила маънони актуаллаштира оладиган сўзлардан иборат бўлади. Ўзбек тилидаги айтмоқ феълнинг ҳосила маъноларидан бири «кимнидир бирон йиғинга ундовчи информацияни билдириш» тушунчасидан иборат. Бу маъно мазкур сўзнинг «бирон информацияни кимгадир билдириш» маъноси асосида юзага келган. Бош маъно компонентлари: субъект (сўзловчи), адресат, информация билдириш; ҳосила маъно компонентлари: субъект (сўзловчи), адресат, информация билдириш, даъват, йиғин. Маъноларнинг компонент сос-

¹⁰² Бу типдаги маънонинг ҳосила маъно эканлиги М. Миртожиевнинг монографиясида ҳам қайд этилган. Қаранг: М. Миртожиев. Юқорида кўрсатилган асар, 112-бет.

¹⁰³ Ассоциатив-тематик майдон ҳақида қаранг: Д. Н. Шмелев. Проблемы семантического анализа лексики, М., 1973, стр. 194.

тави ҳар хил эканлиги кўриниб турибди. Шунга қарамай, **айтмоқ** сўзи талаффуз қилинганда биз дарҳол унинг бош маъноси тўғрисида ўйлаймиз. Унинг ҳосила маъноси дафъатан хаёлимизга келмайди. **Айтмоқ** феълнинг ҳосила маъносини актуаллаштириш, уни мазкур феъл семантик ҳажмидан айириш учун шу маъно компонентларини қўзғайдиган сўзларни **айтмоқ** феъли билан биргаликда талаффуз қилиш лозим бўлади. **Каримни тўйга айтмоқ, Ботирни ўтиришга айтмоқ** каби. Яна мисол кўз: 1. кўрув органи; 2. тешиқча. Бу маънолардан биринчиси бош маъно ҳисобланади. Шунинг учун у қўшимча воситасиз англашилаверади. Иккинчи маъно — ҳосила маъно. Бу маъно қўшимча воситасиз англашилмайди: **игнанинг кўзи, узукнинг кўзи** каби бирикмаларда иккинчи бўлак (кўз сўзи)нинг ишлатилиши қанчалик зарур бўлса, биринчи бўлак (игна ва узук сўзлари)нинг ишлатилиши ҳам шунчалик зарурдир. Кўринадики, ҳосила маънони чегаралайдиган (ифодалайдиган) восита тегишли полисемантик сўзнинг материал (фонетик) таркиби билан контекстуал минимумдан иборат бўлади¹⁰⁴. Контекстуал воситалар (синтактик-фразеологик қуршов) аниқса феъл маъносининг кўчишида катта роль ўйнайди. Лингвистик тадқиқотлар кўрсатадики, феъл туркуми доирасида юзага келадиган ҳосила маъноларнинг таъминан тўқсон процентидан семантик ўзгариш полисемантик сўзнинг синтактик-фразеологик қуршовига таянади¹⁰⁵.

Сўзнинг материал структураси ўзгариб тургани каби, унинг семантик ҳажми ҳам доим ўзгариб туради. Ҳосила маънонинг таянч маънога тобелиги абсолют характерга эга эмас. Ҳосила маънонинг парадигматик ўрни аниқлашган сайин унинг контекстуал минимумга боғлиқлиги заифлашиб боради. Шунинг учун полисемантик сўзнинг ҳосила маъноларидан айримлари унинг бош маъноси каби одатдаги маънолар характерини касб этиши мумкин.

Сўз семантикаси ҳақида айтилган мулоҳазалар қуйидаги хулосаларга олиб келади:

¹⁰⁴ Э. В. Кузнецова. Полисемия и ее отношение к слову и понятию. «Язык и мышление», М., 1967, стр. 211.

¹⁰⁵ Г. С. Клычков. Специфика семантических изменений в различных частях речи, «Вестник МГУ», ист.-филол. серия, 1958, № 2, стр. 165.

1. Сўзнинг мазмун томони (мазмун плани) кўпинча бирдан ортиқ дискрет маънолардан иборат бўлади. Шунинг учун сўз (луғавий birlik) мазмунига нисбатан семантика термини ишлатилгани маъқул: бунда сўз семантикаси бир ёки бирдан ортиқ маънога тўғри келади.

2. Сўз семантикаси элементлари (полисемантик сўз маънолари) ўзига хос системани юзага келтиради: бу система элементлари фақат диахроник томондангина эмас, балки синхроник томондан ҳам бир-бирини тақозо этади.

3. Диахроник планда сўз семантикаси элементлари (полисемантик сўз маънолари) бир-бирига нисбатан деривацион муносабатда бўлади: сўз семантикаси доирасидаги ҳосила маънолар таянч маънолар асосида юзага келади.

4. Синхроник планда сўз семантикаси элементлари (полисемантик сўз маънолари) ўзаро ҳоким — тобелик муносабатида бўлади: таянч маъно ҳосила маънони ўз таъсир доирасига тортиб туради. Бу таъсир (тобелик кучи) ҳосила маънонинг парадигматик қиймати (мавқеи)га тескари нисбатда бўлади: ҳосила маънонинг парадигматик қиймати (мавқеи) аниқлашган, мустаҳкамланган сари унинг таянч маънога тобелиги сусайиб боради.

Лексик маъно (семема) ва унинг моҳияти

Тил структурасининг асосий birlikлари саналганда фонема, морфема, сўз (лексема), гап каби birlikларни кўрсатиш тилшуносликда расмий анъанага айланиб қолгани маълум. Бунда морфема, сўз, гап икки томонлама birlikлар дейилса, фонема бир томонли birlik сифатида изоҳланади. Бошқача қилиб айтганда, морфема, сўз, гап ифода ва мазмун планларига эга бўлган birlikлар дейилса, фонема бир план (ифода плани) материалидан ташкил топган birlik сифатида изоҳланади¹⁰⁶. Агар биз бу birlikларга синчиклаб разм солсак, уларда маълум изчиллик етишмаслигини дарҳол пайқаб оламиз: бу birlikларнинг ҳаммаси нутқ оқимининг ифода томондан (товуш томондан) дискретланишига асосланган birlik-

¹⁰⁶ Ю. С. Маслов. Введение в языкознание, М., 1975, стр. 27—30.

лардир. Ҳолбуки, нутқ оқими фақат ифода томондан эмас, балки мазмун томондан ҳам дискрет характерга эга бўлган ҳодисадир.

Нутқ жараёнида гапирувчи фақат ифода плани элементларинигина эмас, балки мазмун плани элементларини ҳам саралаш ва линиялаш (линияга жойлаштириш) билан шуғулланади. Тўғрироғи, нутқ жараёнида ифода плани элементларининг сайланиши мазмун плани элементларининг сайланиши ва линияланишига мос равишда амалга оширилади. Бундан нутқ сегментининг ифода томондан бўлақларга бўлиниши қанчалик табиий бўлса, унинг мазмуний бўлақ (компонент)ларга ажралиши ҳам шунчалик табиий эканлиги маълум бўлади¹⁰⁷. Қўринадики, нутқ сегментининг, шу жумладан сўзнинг ифода плани ҳам, мазмун плани ҳам специфик структурага эга бўлган алоҳида-алоҳида ҳодисалардир. Ишнинг олдинги бўлимида кўрсатилганидек, бу ҳодисалар (яъни ном ва унинг мазмуни, маъноси) орасида маълум алоқа, боғланиш бор, лекин улар ягона ҳодиса эмас: бир қанча товуш комплекси бир маънони ифодалагани каби (синонимия), бир хил товуш комплекси бир қанча маънони ифодалай олади (омонимия, полисемия).

Қўринадики, тилнинг икки томонли бирликлари, шу жумладан сўзнинг ифода плани структураси (ном) қай даражада мустақил бўлса, унинг мазмун плани структураси (маъно) ҳам шу даражада мустақилдир. Бундан тилнинг мазмун плани сегментлари (маънолар)ни ҳам тилнинг асосий бирликлари қаторига киритиш лозим деган принципиал хулоса келиб чиқади.

Маъно тушунчаси — тилшуносликдаги энг чалкаш, ноаниқ тушунчалардан бири. Тил бирликлари, шу жумладан сўзнинг маъноси жуда қадим замондан ўрганилиб, изоҳланиб келаётган бўлса ҳам, лекин маъно тушунчасининг мазмуни ва ҳажми ҳали тугал чегараланган эмас. Тилшуносликдаги ҳар бир мактаб ва йўналиш лингвистик бирликлар маъносини ўзича тушунади¹⁰⁸.

Маънонинг луғавий концепциялари луғавий бирлик (сўз)нинг алоҳидалиги («отдельность слова») ва лу-

¹⁰⁷ А. Мартине. Основы общей лингвистики, В сб. «Новое в лингвистике», III, М., 1963, стр. 453.

¹⁰⁸ Бу ҳақда қаранг: Р. А. Будагов. К критике релятивистской теории слова, «Вопросы теории языка в современном зарубежном языкознании», М., 1961, стр. 5—29.

ғавий бирлик (сўз) маъносининг нисбий мустақиллиги (нисбий автономлиги) идеясига асосланади¹⁰⁹. Бу концепцияларга биноан луғавий бирлик маъноси тилнинг реал, дискрет (алоҳида) бирликлари қаторига киради. Тилнинг бошқа бирликлари тилшунослик фани учун қандай мавқега эга бўлса, луғавий бирлик маъноси ҳам тилшунослик фани учун шундай мавқега эгадир.

Маънонинг луғавий концепциялари луғавий бирлик (сўз) маъносининг тилшунослик фани учун мавқеи масаласида асосан бир хил позицияни эгалласа ҳам, лекин бу маънонинг моҳияти, унинг онтологик табиати масаласида мазкур концепциялар ўзаро фарқланади.

Луғавий бирлик (сўз) маъноси дейилганда шу сўз кўрсатадиган, атайдиган нарса-ҳодисани кўзда тутиш тилшунослар орасида тез-тез учраб туради¹¹⁰. Луғавий бирлик маъносини бундай тушунишнинг типик намунаси сифатида қуйидаги изоҳни кўрсатиш мумкин: «...бош сўзининг асл маъноси гавданинг бўйиндан юқори қисмидир»¹¹¹. Бошқа бир манбада «киши, ҳайвон, паррандалар организмнинг бир қисми бўлган» бош органининг хусусиятлари саналиб, кейин бу мулоҳазалар шундай яқунланади: «биргина бош сўзининг турли хусусиятларига қараб бир неча кўчма маъноли сўз ва иборалар ҳосил қилинган»¹¹². Бу изоҳда ҳам сўз маъноси билан шу сўз кўрсатадиган предметнинг айни бир ҳодиса сифатида тушунилгани ўз-ўзидан кўриниб турибди.

Бу концепцияни шартли равишда луғавий бирлик маъносининг предмет концепцияси деб аташ мумкин. Бу концепцияга биноан тилнинг луғат составидаги сўзлар объектив борлиқдаги нарсаларга мос бўлади. Бошқача қилиб айтганда, тилнинг луғат составидаги сўзлар ўзига хос исмлар, номлар (тўғрироғи, атоқли отлар типидagi номлар)дан иборат бўлади (ҳар бир нарса тилда ўз номига, исмига эга бўлади).

Луғавий бирлик маъносининг бундай содда, жўн изоҳланиши маъно проблемасини ҳал қилиш йўлида қўйилган дастлабки қадам сифатида баҳоланиши мумкин.

¹⁰⁹ А. И. Смирницкий. К вопросу о слове (проблема «отдельности слова»), сб. «Вопросы теории и истории языка», М., 1952.

¹¹⁰ Бу ҳақда қаранг: А. И. Смирницкий. Значение слова, «Вопросы языкознания», 1955, № 2, стр. 80—83.

¹¹¹ Ҳозирги ўзбек адабий тили, I, Тошкент, 1966, 116-бет.

¹¹² Ҳозирги замон ўзбек тили лексикаси, Тошкент, 1960, 14-бет.

Сўзнинг икки томонга эга эканлиги ва мазмун томони билан сўз объектив борлиққа йўналганлиги бу концепцияда жуда тўғри пайқаб олинган. Лекин бу антименталистик (антипсихологик) концепция ном билан нарсанинг ўзаро боғланиши (номланиш процесси) ва бу боғланишнинг табиатини очиб беришга қодир эмаслиги лингвистик адабиётда аллақачон танқидга учраган¹¹³.

Маънонинг бихевиористик концепцияси ҳам антименталистик характерга эга. Бихевиористик (механистик) тилшунослик¹¹⁴ асосчиларидан Л. Блумфильднинг ёзишича, тушунча, фикр типидagi сўзлар номатериал ҳодисаларни билдирмайди (номатериал, нофизик ҳодисалар аслида йўқ). Бу сўзлар материал объектларнинг материал (физик) характерларини номлаш учун ўйлаб топилган. Бошқача қилиб айтганда, инсон фаолиятини физик фаолият ва руҳий (психологик) фаолият тарзида иккига ажратиш нотўғри: руҳий фаолият аслида физик фаолиятдир, физик фаолиятнинг бошқача номланишидир. Психологик фаолият, психик элемент дейиладиган ҳодисалар фиктив ҳодисалар экан, тил бирлиги, шу жумладан сўз маъносини материал (физик) объектлар ва физик амаллар доирасидан қидирмоқ лозим.

Л. Блумфильднинг фикрича, бирон предмет (стимул), масалан, дарахт шохидаги олмани кўрганда одамнинг нерв системасида қандай реакция (ўзгариш) юз берса, олма товуш комплекси талаффуз этилганда ҳам тахминан шундай реакция (ўзгариш) содир бўлади. Бунинг сабаби шундаки, бу икки хил реакция болаликдаги тарбия, кейинчалик амалий фаолият давомида қайта-қайта синхрон такрорланиши орқасида улар орасидаги боғланиш мустаҳкамланиб кўникма даражасига кўтарилади. Шунинг учун одам олмани кўрганда унинг нутқ аппаратида олма товуш комплекси ҳосил этадиган артикуляция системаси ҳаракатга келади ва, аксинча, одам олма товуш комплексини талаффуз этганда унинг (шунингдек, тингловчининг) кўрув нервларида мазкур предмет билан боғлиқ бўлган реакция содир бўлади. Нутқ аппаратида содир бўладиган реакция, ўз навбатида, олма товуш комплексини эшитганда қулоқ нервлари (эшитув нерв-

¹¹³ Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 77.

¹¹⁴ Тилшуносликдаги бу оқим аслда дескриптив лингвистика деб юритилади.

лари) да юз берадиган реакция билан боғланади ва ҳоказо. Шу тариқа, узоқ тажриба ва амалий фаолият давомида организмда (мияда) осн-саноқсиз рефлектор боғланишлар системаси қарор топа боради. Бу система организмнинг муҳит билан муносабатини, яшашини, шу жумладан унинг гапириш ва эшитиш (нутқ) фаолиятини бошқариш, регулировка қилиш функциясини бажаради.

Масала бундай қўйилганда, муайян товуш комплексининг табиий стимул (нарсa, ҳодиса) ва организмда бу стимул юзага келтирадиган амалий реакция билан боғланиши мазкур товуш комплексининг маъносини ташкил этади¹¹⁵. Ҳайвонларнинг товуши билан одамнинг овози орасидаги фарқ ҳақида гап кетганда, Л. Блумфильднинг маънони қандай тушуниши янада аниқроқ намоён бўлади. Унинг ёзишича, одамнинг овози (нутқ) ҳайвонларнинг қийқириқларидан ўз хилма-хиллиги, турли-туманлиги билан фарқ қилади. «Маълум стимул таъсирида одам маълум товуш(лар)ни айтади,— деб ёзади Л. Блумфильд.— Унинг ўртоқлари бу товуш(лар)га маълум ҳаракат билан жавоб беради. Қисқача қилиб айтганда, одам нутқидаги турли товуш(лар) турлича маънога эга бўлади»¹¹⁶. Л. Блумфильднинг ёзишича, тилшуносликнинг вазифаси «маълум товушларнинг маълум маъноларга мослигини» ўрганишдан иборат¹¹⁷. Маъно дейилганда бихевиористик концепцияда муайян товуш ёки товушлар комплекси билан муайян стимул (предмет, ҳодиса) орасидаги боғланиш назарда тутилиши эсланса, бу талқин маълум даражада атоқли отлар табиатига мос келишини пайқаш қийин эмас. Бихевиористик концепцияга мувофиқ, муайян товуш (ёки товуш комплекси) билан муайян стимул (маъно)нинг ўзаро боғланиши механик боғланишдир (стимул одамнинг нутқ аппаратидаги маълум товушлар артикуляциясини ҳаракатга келтирса, бу товушлар талаффузи, ўз навбатида, кўрув-нервларида мазкур стимул билан боғланган реакцияни кўзгайди — одам олмани кўргандай бўлади ва ҳоказо). Товуш комплекси билан стимулнинг бундай боғланишида тушунчага ўрин қолмайди. Атоқли отларда ҳам товуш комплекси билан предметнинг боғланиши номина-

¹¹⁵ Л. Блумфильд. Язык, М., 1968, стр. 41.

¹¹⁶ Уша асар, 42-бет.

¹¹⁷ Уша жойда.

циянинг ўзидангина иборат бўлади. Атоқли отлар предметнинг моҳиятини, унинг ўзига хос хусусиятларини билдирадиган номлар эмас, балки бир предметни иккинчи предметдан фарқлаш, айириш учун хизмат қиладиган номлардир. Демак, атоқли отлар тушунча ифодаламайдиган сўзлар ҳисобланади. Бихевиористик концепция атоқли отларнинг мана шу хусусиятини маълум даражада тўғри акс эттиради.

Бихевиористик концепция ўзининг антименталистик характери, маъно изоҳида объектив борлиққа таяниши билан маънонинг предмет концепциясига яқин туради. Лекин бу концепция муҳим бир нуқтада предмет концепциясидан фарқ қилади. Агар предмет концепцияси учун маъно муайян товуш (ёки товуш комплекси) ёрдамида кўрсатиладиган (номланадиган) предметнинг ўзидан иборат бўлса, бихевиористик концепция учун маъно муайян товуш (ёки товуш комплекси)нинг муайян стимул ва организмда (мияда) бу стимул ҳаракатга келтирадиган реакция билан боғланишидан иборат. Бу томондан олиб қаралганда, сўзнинг маъноси шу сўз таъсирида бажариладиган фаолият моделига тўғри келади.

Бихевиористик концепция ҳам тилнинг семантик аспекти, шу жумладан сўз маъносининг лингвистик табиатини тўғри изоҳлаб беролмади. Бихевиористик концепциянинг заиф нуқталаридан бири шундаки, бу концепция сўз маъносини лингвистик факторлардан эмас, балки тилдан ташқарида бўлган объектив борлиқ элементларидан қидиради. Объектив борлиқ элементлари мантиқи билан инсон фаолияти, шу жумладан одамнинг гапириш фаолияти мантиқи ҳамма вақт ҳам бир-бирига мос келавермайди. «Инсон фаолияти ёлғиз ташқи элементлар таъсирида бошқарилиши ҳақида гап бўлиши мумкин эмас, — деб ёзади Г. Клаус. — Мия ва олий организмлар ташқи оламнинг ички моделига эга бўлган кибернетик системалардир. Бу системаларнинг фаолияти ташқи таъсирлар функциясининг ўзидангина иборат бўлмайди»¹¹⁸. Объектив борлиқ элементлари билан тил элементлари орасида изоморфизм (бевосита мослик, параллелизм)нинг йўқлиги бихевиористик концепциянинг бош постулати, асосий тезиси нотўғри эканини кўрсатади.

¹¹⁸ Г. Клаус. Сила слова, М., 1967, стр. 26.

Маънонинг муҳим концепцияларидан бири ассоционизм концепцияси экани маълум. Ассоциатив психология таъсирида юзага келган бу концепция айниқса ўтган аср охирида тилшунослар орасида кенг тарқалади. Немис тилшуноси Г. Паулнинг «Тил тарихи принциплари» номли машҳур асарида бу концепциянинг асосий принциплари атрофлича ёритиб берилган.

Муайян тилнинг «Товуш қаторлари киши онгида артикуляция қаторлари билан боғланади (ассоциацияланади),— деб ёзади Г. Пауль.— Бу қаторлар (товуш ва артикуляция қаторлари — И. Қ.) ўз навбатида киши онгида тасаввурлар билан боғланади. Товуш қаторлари мазкур тасаввурлар учун символлар бўлиб хизмат қилади»¹¹⁹. Бу нуқтаи назардан қаралганда, луғавий бирлик (сўз) маъноси шу бирликнинг товуш томони билан ассоциатив боғланадиган психик тасаввур ёки тасаввурлар комплексидан иборат бўлади.

Психологик (ассоциатив) концепцияда узуал ва окказионал маънолар бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Маълум тил коллективи аъзоси учун маълум сўз мазмунини ташкил этадиган тасаввурлар йиғиндиси шу сўзнинг узуал маъноси бўлса, бу сўз талаффуз қилинганда гапирувчи томонидан унга юкланадиган (боғланадиган) ва гапирувчининг назарида тингловчи ҳам айти шундай уқадиган тасаввурлар мазкур сўзнинг окказионал маъноси ҳисобланади¹²⁰. Узуал маъно вақт ва макон чеклашларидан холи, мавҳум, умумий тушунчадан иборат бўлади. Узуал маъно индивиднинг тил билими (тилни билиши) таркибига киради. Окказионал маъно вақт ва макон томондан чегараланган, мавжуд ҳодиса сифатида идрок этиладиган, реал, конкрет тасаввурдан иборат бўлади. Сўзнинг узуал ва окказионал маънолари орасидаги муҳим фарқлардан яна бири шундан иборатки, узуал планда сўз кўп маънога эга бўлиши мумкин, лекин окказионал планда у ҳамма вақт бир маъноли бўлади.

Сўзнинг узуал маъноси тил билими (тилни билиш) таркибига киргани учун, уни тушуниш учун тилни билишнинг ўзи kifоя қилади. Лекин окказионал маънони тушуниш учун тилни билишнинг ўзи етарли бўлмайди. Г. Паулнинг ёзишича, маълум шахс нутқидаги сўзлар-

¹¹⁹ Г. Пауль. Принципы истории языка, М., 1960, стр. 48.

¹²⁰ Уша асар, 94-бет.

нинг окказионал маъноларини тўғри тушуниш учун, тил билимидан ташқари, яна маълум нолингвистик билимларнинг (Г. Пауль таъбири билан айтганда, нолингвистик моментларнинг) бўлиши ҳам талаб қилинади¹²¹. Бу жиҳатдан Г. Паулнинг незнакомка¹²² (нотаниш аёл) сўзига келтирган мисоли жуда характерли. Масалан, деб ёзади Г. Пауль, икки дўст сайр пайтида бир аёлни кўриб қолди дейлик. Эртаси кун дўстлар сайрга чиққанда, улардан бири: «Кечаги нотаниш аёл (незнакомка) яна учрармикин?» деб сўради. Бу саволдаги нотаниш аёл (незнакомка) сўзининг нимани англатиши (унинг окказионал маъноси) иккинчи дўст учун очиқ-ойдин аён бўлиши ўз-ўзидан кўриниб турибди¹²³. Иккинчи дўст нотаниш аёл (незнакомка) сўзининг маъносини билгани учунгина эмас, балки бир кун олдин дўсти билан шу ерда нотаниш аёлни учратгани, бу учрашувдан олган таассуротни эсда сақлагани учун ҳам дўстининг саволини (незнакомка сўзи билан кимни кўзда тутганини) тўғри тушунади. Сўзнинг окказионал маъносини тўғри тушунишга имкон берадиган бундай нолингвистик факторлар (билимлар) индивидларнинг касб-кори, ёшликдан бирга ўсган жойи ва ҳоказоларга тегишли бўлиши мумкин. Г. Паулнинг ёзишича, сўзнинг қандай маънода ишлатилганлиги (унинг окказионал маъноси) лингвистик факторлар (мазкур сўзнинг лексик қуршови, олдинги гапнинг мазмуни ва ҳоказолар) билан ҳам конкретлаштирилади.

Узуал маъно билан окказионал маънонинг ўзаро муносабати (тўғрироғи узуал маънонинг окказионал маънога айланиши) масаласининг синхроник аспекти ассоциатив концепция авторларини деярли қизиқтирмаган. Г. Паулнинг ёзишича, окказионал маъно узуал маъно элементларининг ҳаммасини ёки бир қисмини ўз ичига олади. Лекин ҳар икки ҳолда ҳам окказионал маъно таркибига янги элементлар қўшилади. Лекин нутқ пайтида окказионал маъно таркибига қўшиладиган янги элементлар, умуман маъно элементларининг нимадан иборат бўлиши «Тил тарихи принциплари» асарида тамомила ёритилмаган.

¹²¹ Уша асар, 97-бет.

¹²² Ўзбек тилида бу сўзнинг лексик эквиваленти бўлмагани учун, уни русча келтириб қўя қолдик.

¹²³ Г. Пауль. Юқорида кўрсатилган асар, 99-бет.

Кўринадики, ассоциатив концепцияда лексик бирлик (сўз) маъносининг лингвистик табиати, бу маънонинг конкрет қўлланишини таъминлайдиган лингвистик фактор ва процесслар эмас, балки маънони тўғри уқишга ёрдам берадиган психологик ва экстралингвистик факторлар таҳлил қилинади. Юқорида келтирилган мисолда икки дўстга учраган аёлнинг нотаниш аёл (незнакомка) сўзи билан кўрсатилиши (номланиши)га имкон берган факторлар эмас, балки мазкур қўлланишда бу сўзнинг маъносини очишга имкон берадиган психологик факторларнинг таҳлил қилинганлиги бу фикрнинг ёрқин далилидир. Ассоциатив концепция луғавий бирлик (сўз) маъноси ва унинг қўлланишига доир айрим фактларни тўғри изоҳласа ҳам, лекин луғавий бирлик (сўз) маъносининг структурал табиати, унинг специфик хусусиятларини тўлиқ очиб беролмади.

Маънонинг семиотик концепцияси ҳозирги семасиологиянинг перспективали йўналишларидан бири. Бу концепцияда тил бирликларига, шу жумладан тилнинг луғавий бирликларига рамзий (знаковость) назарияси нуқтаи назардан ёндашилади. Тилнинг рамзий табиати устида фикр юритиш бизнинг вазифамизга кирмаса ҳам, лекин биз рамз (знак) тушунчасининг бир хусусиятига — унинг бир томонли ёки икки томонли ҳодиса эканлиги масаласига қисқача тўхталиб ўтишни лозим топамиз. Тилда рамзнинг табиати маъно проблемаси билан боғлиқ бўлган ғоят муҳим масаладир.

Тилда рамз (знак)нинг табиати масаласида тилшунослар орасида икки нуқтаи назар мавжуд:

1) рамз (знак)нинг икки томонли ҳодиса эканлиги нуқтаи назари,

2) рамз (знак)нинг бир томонли ҳодиса эканлиги нуқтаи назари.

Рамз (знак)нинг икки томонли ҳодиса эканлиги нуқтаи назари дастлаб Ф. де Соссюр томонидан асослангани маълум. Унинг ёзишича, рамз акустик образ (товуш образи) билан тушунчанинг ўзаро бирикувидан ҳосил бўлади¹²⁴. Тамомила психик ҳодиса бўлган рамз (знак)нинг акустик образ томони ифодаловчи, мазмун (тушунча) томони ифодаланувчи деб аталади. Масала бундай қўйилганда, рамз (знак) билан икки томонли тил бирли-

¹²⁴ Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 77.

гининг тенг келиши ўз-ўзидан аён бўлади. Шунинг учун ҳам Ф. де Соссюр тилни идея билдирувчи рамз (знаклар) системаси сифатида таърифлайди¹²⁵.

Юқорида кўрсатилганидек, Ф. де Соссюрнинг бу концепциясига кейинчалик анчагина аниқлик киритилган. Ана шундай аниқликлардан бири (ва энг муҳими) рамз (знак) билан объектив борлиқ элементлари орасидаги муносабат масаласига оид бўлган аниқликдир. Ф. де Соссюр нутқ лингвистикаси билан шуғулланмагани, бутун диққат-эътиборини тилга, унинг структурал-семиологик аспектига қаратгани учун, тил бирликларининг объектив борлиқ элементларига муносабатини (яъни тилнинг фикр алмашув воситаси бўлиб хизмат қилишини) деярли ёритган эмас¹²⁶.

Э. Бенвенист ўз мақолаларидан бирида Ф. де Соссюрнинг икки ҳадли лингвистик рамз концепциясида ғайри шуурий равишда учинчи ҳадга (яъни объектив борлиқ элементига) ҳам мурожаат қилингани, бунинг натижасида Ф. де Соссюрнинг лингвистик рамзни таърифлаши билан бу ҳодисани таҳлил қилиши орасида маълум зиддият содир бўлгани ҳақида ёзади¹²⁷. Қўринадики, луғавий бирликнинг объектив борлиқ элементига муносабатини эътибордан соқит қилиш мумкин эмас.

Лингвистик рамзнинг, шунингдек тил бирликларининг объектив борлиқ элементларига муносабатини ўрганмай туриб, тил механизмининг ички моҳиятини тўлиқ очиш мумкин эмаслиги кейинчалик лингвистларга яна ҳам очиқ-ойдин маълум бўлди. Лингвистик рамз (знак)ни бир томонли ҳодиса сифатида талқин этувчи тилшуносларнинг фикрича, рамз (знак) товуш материалининг ўзидангина иборат бўлади. Бунда тил рамзи (масалан, фонетик сўз) маълум мазмун, маънонинг ифодаловчиси, кўрсаткичи ҳисобланади. Йўл ҳаракати қоидаларида қизил ранг тақиқ рамзи вазифасини бажаргани каби, тил системасида товуш ёки товушлар комплекси муайян фикрий мазмун рамзи вазифасини бажаради. Бу концепция тарафдорларининг фикрича, тилда рамз (товуш ёки товушлар комплекси) фақат фикрий мазмунни (маъно-

¹²⁵ Уша асар, 40-бет.

¹²⁶ А. А. Уфимцев а. Типы словесных знаков. М., 1974, стр. 17.

¹²⁷ Э. Бенвенист. О природе языкового знака, в кн.: В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX вв. в очерках и извлечениях, ч. I, М., 1964, стр. 460.

ни)гина эмас, балки шу мазмун (маъно) билан боғлиқ бўлган нарса-ҳодисаларни ҳам кўрсата олади. Бунинг сабаби шундаки, фикрий мазмун (маъно) нарса-ҳодисаларнинг киши онгидаги инъикоси ҳисобланади, бу инъикоснинг (мазмуннинг, маънонинг) рамзи вазифасини бажарадиган товуш ёки товушлар комплекси мазкур инъикосни юзага келтирган нарса-ҳодисанинг рамзи вазифасини ҳам бажара олади. Кўринадики, бу концепцияга мувофиқ рамз (знак) деганда икки томонли тил бирликларининг фақат товуш томонини кўзда тутиш керак бўлади. Бу нуқтан назардан қараганда, рамз (знак) мазмун планининг ҳар икки томонига: ўзининг маъносига ҳам ва маъно билан боғлиқ бўлган ташқи олам элементига ҳам қарама-қарши қўйилади¹²⁸.

Рамз (знак)ни бир томонли ҳодиса сифатида тан олиш бу ҳодисанинг икки томонли тил бирликларига, шу жумладан сўзга муносабатини синчиклаб ўрганишни талаб қилади. Айрим тилшуносларнинг фикрича, маъно тил категориялари қаторига кирмайди, яъни маъно тил элементи эмас, балки онг элементи ҳисобланади. Бу концепция рамз (знак) ва маънонинг нисбий автономлиги идеясига асосланади. Рамз маънодан келиб чиқмагани каби, маъно ҳам рамздан келиб чиқмайди. Рамз (знак) билан маънонинг ўзаро боғланиши табиий эмас, балки тарихий боғланиш бўлади. Кўринадики, бу концепцияга мувофиқ, тил бирликлари рамз (знак)лардан ташкил топади ва, демак, тил рамзий характерга эга бўлган махсус система эмас, балки соф рамзий система ҳисобланади¹²⁹.

Бошқа бир гуруҳ олимларнинг фикрича, маъно тил бирликлари қаторига киради, аниқроқ қилиб айтганда, тилнинг морфема, сўз типидagi бирликлари, юқорида кўрсатилганидек, ифода ва мазмун планларига эга бўлган бирликлар ҳисобланади. Шу вайдан семиотик бирлик (рамз) билан тил бирлигининг ўзаро тенглиги ҳақида гапирмаслик лозим. Семиотик бирлик (рамз) тил бирлигининг, шу жумладан сўзнинг фақат бир томонига (товуш томонига) тўғри келади. Тил бирлигининг мазмун плани (мазмун томони) семиотик рамз (знак) тар-

¹²⁸ В. М. Солнцеv. Язык как системно-структурное образование, М., 1971, стр. 111.

¹²⁹ Бу ҳақда қаранг: А. Г. Волков. Язык как система знаков. М., 1966.

жибига кирмас экан, тил бирлигининг идеал томони (маъноси) рамз (знак) бўлмайди¹³⁰. Бу нуқтаи назардан тил соф рамзий (знаковая) система эмас, балки рамзий характерга эга бўлган махсус система ҳисобланади¹³¹.

1)
2)
3)

Лингвистик рамз (знак)нинг табиати, унинг икки томонли тил бирликларига муносабати ҳақида айтилган мулоҳазалар Ф. де Соссюр концепциясидаги ифодаловчи ва ифодаланувчи ҳодисаларнинг ўзаро муносабати тўғрисида эмас, балки ифодаловчи (тилнинг товуш плани), ифодаланувчи (тилнинг мазмун плани) ва объектив борлиқ (денотат)нинг ўзаро муносабати тўғрисида гапириш зарурлигини кўрсатади. Семантик учлик (учбурчак) деб юритиладиган бу боғланишнинг биринчи ва иккинчи ҳадлари бевосита тил структурасига, шу жумладан сўзга тегишли. Булар тил бирликларининг, шу жумладан сўзнинг товуш томони (формаси) билан маъносини (мазмунини) ташкил этади. Мазкур компонентлардан маъно етакчи компонент эканини қайд қилиб ўтиш зарур. Тил бирлиги таркибида маънонинг етакчи компонент эканини тан олиш марксизм-ленинизм философиясида мазмун ва форма категорияларидан мазмун категориясининг етакчи эканлиги идеясига ҳам мос келади.

Тил системасида сўзнинг товуш томони лингвистик рамз, мазмун томони эса унинг маъносини ташкил этади. Бу элементлар (рамз ва маъно) орасидаги боғланиш шартли (семиотик) боғланиш ҳисобланади. Демак, сўз (тилнинг луғавий бирлиги) лингвистик рамз ва маъно элементларидан иборат бўлади.

Луғавий бирликнинг мазмун томони тилшуносликда лексик маъно¹³², лексик тушунча¹³³, рамзий информа-

¹³⁰ В. З. Панфилов. Отражательная функция естественных языков и проблема языкового знака, «Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания», Тезисы докладов и сообщений пленарных заседаний, М., 1974, стр. 109.

¹³¹ Бу ҳақда қаранг: В. М. Солнцев. Язык как системно-структурное образование, М., 1971; Общее языкознание, М., 1970, стр. 90—196.

¹³² У. Турсунов, Ж. Мухторов Ш. Раҳматуллаев. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 114-бет.

¹³³ Н. Г. Комлев. Компоненты содержательной структуры слова, М., 1969, стр. 74—79.

ция¹³⁴, сигнификат¹³⁵, семема¹³⁶ каби терминлар билан ифодаланиб келади. Ушбу тадқиқотда биз асосий термин сифатида семема терминидан фойдаланамиз. Бошқа терминлар (зарурат бўлганда) ёрдамчи, қўшимча терминлар сифатида ишлатилади.

Семема — объектив борлиқ элементларининг киши онгида акс этиши натижасида, бу элементларга хос бўлган хусусиятларнинг умумлашуви орқасида юзага келадиган идеал структура. Бундан шу нарса маълум бўладики, семема инъикос категорияси ҳисобланади. Семема объектив борлиқ элементи ёки объектив борлиқ элементлари синфининг киши онгидаги шартли рамзи эмас, балки бу элемент (ёки элементлар сиңфи)нинг киши онгида маъхумлик касб этган образи, умумлашган инъикоси ҳисобланади¹³⁷. Шунинг учун семема билан унга асос бўлган объект ёки объектлар сиңфи орасидаги боғланиш шартли (семиотик) боғланиш бўлолмайди. Бу боғланиш объект ва бу объект тўғрисидаги билим (тушунча) орасида бўладиган боғланишлар типига киради. Семема (луғавий бирлик маъноси)нинг шаклланишида объектив борлиқ элементининг асос ролини ўйнаши бу процессда субъектив элемент ҳам иштирок этишини асло инкор қилмайди. Семема (луғавий бирлик маъноси)нинг шаклланишида субъектив фактор гоят актив роль ўйнайди. Семема муайян типдаги предметларни бошқа предметлардан ажратиш, бу предметларнинг тил коллективи ҳаётидаги қийматини, зарурлигини англаш натижасида юзага келади. Бундан семема оддий кузатиш натижасида эмас, балки амал, фаолият натижасида юзага келадиган ҳодиса эканлиги маълум бўлади¹³⁸.

Шуни алоҳида қайд қилиб ўтиш зарурки, луғавий бирликнинг мазмун плани ва денотатив аспекти (номи-

¹³⁴ О. Н. Селиверстова. Значение слова и информация, «Теория речевой деятельности», М., 1968, стр. 134.

¹³⁵ Ю. С. Степанов. Основы общего языкознания, М., 1975, стр. 8.

¹³⁶ Бу ҳақда қаранг: И. Қўчқортоев. Тилнинг луғат системасини ўрганишнинг бир йўли тўғрисида, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 3-сон.

¹³⁷ Бу ҳақда қаранг: В. З. Панфилов. Отражательная функция естественных языков и проблема языкового знака, «Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания», Тезисы докладов и сообщений пленарных заседаний, М., 1974.

¹³⁸ В. И. Абаев. Отражение работы сознания в лексико-семантической системе языка, «Ленинизм и теоретические проблемы языкознания», М., 1970, стр. 251.

нация) нуқтаи назаридан тилдаги барча сўзларнинг қиймати бир хил эмас. Олмош сўзлар нутқ процессида нарсаси-ҳодисаларнинг номлари бўлиб келолмайди. Олмош сўзларнинг бу хусусияти, айниқса, кўрсатиш олмошларида яққол намоён бўлади. Масалан, *ёнингдаги ким* саволига *ёнимдаги у* деб жавоб бериш мумкин эмас. Бунинг сабаби шундаки, олмош сўзлар ном (исм) бўлмагани каби, лексик маънога ҳам эга эмас. Олмошлар бирор нарсаси-ҳодисани атаган, номлаган сўз ўрнида келадиган ўринбосар сўзлардир.

Нарса-ҳодисаларнинг номлари бўлиб келадиган сўзлар ҳам семантик томондан бир хил эмас. Бу жиҳатдан атоқли отлар билан одатдаги сўзлар орасидаги фарқни кўрсатиб ўтиш зарур.

Атоқли отлар ҳам, одатдаги сўзлар ҳам нутқда конкрет нарсаси, ҳодисаларни кўрсатиш, номлаш учун қўлланади. Масалан: *Ёнингда турган ким?*— **Карим**; *Қўлингдаги нима?*— **Китоб**. Нутқда конкрет нарсаларни номлаш, аташ нуқтаи назаридан атоқли отлар билан одатдаги сўзлар бири-бирига ўхшаш, ўзаро яқин. Лекин конкрет нарсаларни номлаш усули, принципи жиҳатидан улар бир-биридан кескин фарқ қилади.

Атоқли отлар конкрет нарсаларнинг номлари бўлгани учун улар нутқда мазкур нарсаларни билдириб келади. Бунда конкрет объектни (шахс ёки яқка предметни) муайян товуш комплекси (ном) билан кўрсатиш учун товуш комплекси (ном) мазкур объектга тегишли эканини билиш талаб қилинади¹³⁹. Лекин бу билим конкрет номнинг конкрет денотатга тегишли эканлиги тўғрисидаги билимнинг ўзидангина иборат бўлишини унутмаслик керак. Демак, атоқли отларда рамзий информация муайян номнинг муайян денотатга боғланиши тасаввуридан ташқари чиқмайди. Бу икки ҳадли (ном — денотат) боғланишда денотатнинг ўзига хос хусусиятларини билдирувчи ҳалқа (семема) бўлмайди. Шунинг учун маълум шахс (яқка предмет)нинг хусусияти, кўринишига қараб унинг номи қанақа эканини айтиш мумкин эмас¹⁴⁰.

¹³⁹ В. З. Панфилов. Отражательная функция естественных языков и проблема языкового знака, «Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания», Тезисы докладов и сообщений пленарных заседаний, М., 1974, стр. 107.

¹⁴⁰ Таққосланг: «Я решительно ничего не знаю о данном человеке, если знаю только, что его зовут Яковом», К. Маркс. Капитал, Госполитиздат, 1955, т. I, стр. 107.

Одатдаги сўзларда аҳвол бошқача. Одатдаги сўзлар якка предметни эмас, балки маълум турдаги нарса, ҳодисалар тўдасини бир бутунлик сифатида акс эттиради¹⁴¹. Шунинг учун улар мазкур тўдани (бутунликни) ҳам, бу тўдага кирувчи ҳар қайси предметни ҳам кўрсата олади. Бошқача қилиб айтганда, одатдаги сўзлар маълум предметнинг номи (исми) бўлгани сабабли нутқда мазкур предметни кўрсатиш учун ишлатилмайди, балки маълум турдаги предметлар (группаси, синфи)ни бир бутунлик сифатида акс эттиргани сабабли шу группа, синфнинг ҳар қайси намунасини (вакилини) кўрсатиш, номлаш учун ишлатилади. Демак, одатдаги сўзлар маълум синфга, тўдага кирувчи нарса, ҳодисаларнинг асосий, муҳим хусусиятларини умумлаштириш хусусиятига эга бўлади. Маълум синфга, группага кирувчи предметлардаги муҳим хусусиятларнинг мияда мана шундай бир бутунлик сифатида инъикос этиши одатдаги сўзларнинг маъносини ташкил этади. Бундай сўзлар тилда кўп.

Сўз структурасида уч элементни (товуш материали, семема ёки сигнификат, конкрет предмет тасаввури ёки денотатни) фарқлаш зарурлиги юқорида кўрсатилди. Кўпгина семасиологик тадқиқотларда бу уч ҳадли боғланиш (семантик учбурчак)нинг биринчи ва иккинчи ҳадлари орасидаги муносабат ўрганилади. Бунда учинчи ҳад (денотат) кўпинча иккинчи ҳад (сигнификат) билан қориштириб юборилади ёки бутунлай эътибордан четда қолдирилади. Масаланинг бундай қўйилиши сўз проблемасини тил системаси материалнинг ўзи билангина чеклашга уринишдан бошқа нарса эмас. Агар биз тил ўз-ўзича яшайдиган ҳодиса эмас, балки одамларнинг фикр алмашув ва фикрлаш фаолиятини амалга оширадиган қуроли эканини эсласак, сўз субстанциясини (товуш ва маънони) ўрганишнинг ўзи сўз проблемасини ҳал қилиш учун кифоя қилмаслиги аён бўлади. Бундан сўз проблемасини тўғри ҳал қилиш учун товуш ва маъно муносабатининг ўзинигина эмас, балки сўзнинг денотатив аспектини ҳам ўрганиш зарур деган хулоса келиб чиқади.

¹⁴¹ К. А. Левковская. Зарубежные языковедческие теории и понятие слова, «Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике», М., 1961, стр. 79.

Денотат тушунчасининг таърифида тилшунослар орасида бир хиллик йўқ. Денотат дейилганда айрим тилшунослар объектив борлиқ элементларини кўзда тутишади¹⁴². Бунда денотация луғавий бирлик (сўз) воситасида объектив борлиқ элементини кўрсатиш, номлаш амалидан иборат бўлади. Денотат дейилганда бошқа тилшунослар объектив борлиқ элементининг киши онгидаги субъектив тасаввурини назарда тутишади. Бунда денотация сўз маъносининг (сигнификатнинг) киши онгидаги субъектив тасаввур (объектив борлиқ элементи тасаввури) билан боғланиш процессидан иборат бўлади. Бу нуқтаи назарга мувофиқ, луғавий бирлик (сўз) объектив борлиқ элементини эмас, балки бу элементнинг киши онгидаги субъектив тасаввурини номлайди¹⁴³.

Луғавий бирлик (сўз) денотатив аспектининг принципал томони объектив борлиқ элементими ёки объектив борлиқ элементининг инсон онгидаги тасаввури денотат эканини аниқлашдан иборат эмас. Объектив борлиқ элементи билан унинг инсон онгидаги тасаввури боғланишида етакчи, белгиловчи ҳалқа объектив борлиқ элементи эканлиги маълум. Шу маънода бу боғланишнинг иккинчи ҳалқаси тўғрисида гапириш оқибат натижада унинг биринчи ҳалқаси тўғрисида гапиришдан бошқа нарса бўлмайди.

Луғавий бирлик (сўз) денотатив аспектининг принципал томони сўз мазмун планида денотация амалининг ролини эътиборга олиш ва луғавий бирлик (сўз) проблемасида икки ҳад боғланиши тўғрисида эмас, балки уч ҳад боғланиши тўғрисида гапириш зарурлигини тан олишдан иборат. Масала бундай қўйилганда луғавий бирлик (сўз) мазмунининг турғун ва ўзгарувчан, мутлақ ва нисбий, статик ва динамик хусусиятлари диалектикасини тўғри изоҳлашга қулай имконият юзага келади¹⁴⁴.

Тил системасида луғавий бирлик (сўз)нинг товуш томони рамз (знак), бу товуш (товушлар комплекси)

¹⁴² Ю. С. Степанов. Основы общего языкознания, М., 1975, стр. 8—9.

¹⁴³ Н. Г. Комлев. Компоненты содержательной структуры слова, М., 1969, стр. 33.

¹⁴⁴ В. Г. Гак. О семантической относительности языковых единиц, «Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания», Тезисы докладов и сообщений пленарных заседаний, М., 1974, стр. 23—27.

воситасида англатиладиган тушунча мазкур рамз маъноси бўлиши юқорида кўрсатилди. Товуш ва маънони ўзаро боғлайдиган алоқанинг характери тилшуносликда кўп баҳсларга сабаб бўлган масалалардан биридир. Антик дунё фалсафасида номлаш (номинация) проблемаси сифатида юзага келган ва номнинг табиийлиги тарафдорлари ҳамда номнинг шартлилиги тарафдорлари тариқасида антик дунё файласуфларини икки лагерга ажратган бу баҳс¹⁴⁵ ҳозирги тилшуносликда ҳам у ёки бу формада баъзан қўзғалиб туради. Лекин ҳозирги тилшуносликда кўпчилик томонидан қабул қилинган нуқтаи назар товуш ва маъно боғланишининг шартлилиги идеясидан иборат.

Ҳозирги ўзбек тилидаги айтмоқ товуш комплекси билан «бирор фикр, туйғуни кимгадир нутқ воситасида маълум қилиш» тушунчаси бири иккинчисидан келиб чиқадиган ҳодисалар эмаслиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан айтмоқ товуш комплексида «бирор фикр-туйғуни кимгадир нутқ воситасида маълум қилиш» тушунчасини эслатадиган ҳеч қандай белги-хусусият бўлмагани каби, «бирор фикр-туйғуни кимгадир нутқ воситасида маълум қилиш» тушунчасида ҳам айтмоқ товуш комплексини эслатадиган ҳеч қандай белги-хусусият йўқ. Бу икки ҳодиса орасидаги боғланиш шартли-анъанавий характерга эга.

Шуни қайд қилиб ўтиш зарурки, сўзнинг товуш томони билан мазмун томони бир-бири билан шартли-анъанавий усулда боғланадиган ўзаро тенг қийматли ҳодисалар эмас. Маъно (семема), юқорида айтилганидай, объектив борлиқнинг бирор элементи ҳақидаги маълумот, информация ҳисобланади. Лекин бу информацияни ўз-ўзича эсда сақлаш ҳам, бировга маълум қилиш ҳам мумкин эмас. Объектив борлиқ элементлари ҳақидаги информация (тушунча) материал тиргович (товуш) ёрдамида эсда сақланади, мустаҳкамланади, товуш ёрдамида бировга маълум қилинади, билдирилади. Демак, товуш объектив бирлик элементи ҳақидаги информация (тушунча)нинг рамзи, кўрсаткичи ҳисобланади. Информация (тушунча)ни ўз-ўзича бировга маълум қилиш мумкин бўлмагани учун, унинг рамзи, кўрсаткичи талаф-

¹⁴⁵ П. А. Амирова, Б. А. Ольховиков, Ю. В. Рождественский. Очерки по истории лингвистики, М., 1975, стр. 33—55.

фуз қилинади, бу рамз, кўрсаткич тингловчи онгида тегишли маълумот (тушунча)ни уйғотади.

Лингвистик рамз (знак) ва унинг маъноси тил бирлиги таркибига киргани учун, бу икки ҳодиса орасидаги боғланиш бевосита тил структурасига тегишли бўлади. Бу аспектда лингвистик рамз бир томонли ҳодиса (бирлик) ҳисобланади ва унинг маъноси объектив борлиқ элементи ёки объектив борлиқ элементлари синфи ҳақидаги мавҳум, умумлашган тушунчадан иборат бўлади. Демак, тил системасида рамзий муносабат товуш ва маъно (тушунча) орасидаги шартли боғланиш тарзида юзага чиқади, маъно (тушунча) билдирадиган конкрет нарса ёки ҳодиса тасавури (денотат) иккинчи планда бўлади. Бу муносабатни шартли равишда рамз (товуш) → сигнификат || денотат тарзида ифодалаш мумкин. Бу аспектда ном товуш (товушлар комплекси)дан, номланувчи эса тушунча (маъно)дан иборат бўлади.

Конкрет нутқ амалида рамзий муносабат бошқача характер касб этади. Нутқ — объектив борлиқ элементлари ва бу элементлар орасидаги алоқалар тўғрисида фикр (информация) алмашув процесси. Бу процессда нолингвистик информация (билимлар, кечинмалар, таассуротлар ва ҳ. к.) лингвистик информация (восита) ёрдамида ифода қилинади, билдирилади. Бу аспектда лингвистик воситалар нолингвистик ҳодисалар учун рамзлар (знаклар) ролини ўйнайди. Шу маънода луғавий бирлик (унинг товуш томонигина эмас!) мазкур бирлик ёрдамида кўрсатиладиган, номланадиган объектив борлиқ элементига қарама-қарши қўйилади. Бунда ном луғавий бирлик (сўз)дан, номланувчи эса объектив борлиқ элементи (ёки объектив борлиқ элементининг киши онгидаги субъектив тасавури)дан иборат бўлади. Кўринадики, нутқ процессида рамзий муносабат тил бирлиги (хусусан луғавий бирлик) ва объектив борлиқ элементи (ёки бу элементнинг киши онгидаги субъектив тасавури) орасидаги шартли-гносеологик боғланиш тарзида зуҳур этади. Бу муносабатни шартли равишда рамз (сўз) → денотат тарзида ифодалаш мумкин¹⁴⁶. Лингвистик рамзнинг икки томонли ҳодиса эканлиги тўғрисида фақат мана шу аспектда гапириш ўринли бўлади.

¹⁴⁶ В. Г. Гаак. К проблеме соотношения языка и действительности, «Вопросы языкознания», 1972, № 5, стр. 14—15.

Нутқ процессида сўз конкрет нарса-ҳодисани номлаш вазифасини бажарар экан, бу нарса-ҳодисанинг сўз маъносига муносабати қандай бўлади деган савол туғилади.

Даставвал шуни таъкидлаш зарурки, объектив борлиқ элементи (ёки бу элементнинг субъектив тасаввурини) луғавий бирликнинг лексик маъноси (семема) ҳисобланмайди. Денотат сўз маъноси эмас, балки сўз ёрдамида кўрсатиладиган, номланадиган ҳодисадир. Бошқача қилиб айтганда, денотат тавсифловчи қурол (тил)нинг таркибий қисми эмас, балки тавсифланувчи объект (борлиқ)нинг таркибий қисмидир. Атоқли от ёрдамида кўрсатиладиган, номланадиган конкрет объект (шах ёки жой) шу сўзнинг лексик маъноси бўлмагани каби, одатдаги сўз ёрдамида кўрсатиладиган, номланадиган нарса-ҳодиса ҳам мазкур сўзнинг лексик маъноси бўлмайди. Лекин бундан лексик маъно билан денотат орасида ҳеч қандай ўхшашлик, яқинлик бўлмас экан деган хулоса чиқармаслик керак. Юқорида кўрсатилгани каби, семема (лексик маъно) объектив борлиқ элементларига хос бўлган хусусиятларнинг инсон онгида мавҳумлик қасб этиши, умумлашуви орқасида шаклланадиган психик структурадир. Семема (лексик маъно) сўзнинг нутқда қўлланиш доирасини белгилаб, чегаралаб тургани каби, мазкур сўз томонидан кўрсатиладиган, номланадиган нарса-ҳодисалар (денотатлар)га хос бўлган умумий хусусиятлар ҳам, ўз навбатида, семема (лексик маъно) ҳажмини аниқлашга имкон беради.

Луғавий бирликнинг лексик маъноси (семема) ва унинг моҳияти тўғрисида айтилган мулоҳазалардан қуйидагича хулосалар чиқариш мумкин:

1. Тилнинг ифода плани (товуш томони) қандай дискрет характерга эга бўлса, унинг мазмун плани ҳам шундай дискрет характерга эга. Тил мазмун планининг асосий функционал бирлиги семема (лексик маъно) ҳисобланади.

2. Луғавий бирлик (сўз)нинг товуш томони билан мазмун томони (маъноси) орасидаги боғланиш тил системасида рамзий характерга эга: товуш ифодаловчи (рамз) ролини ўйнаса, маъно ифодаланувчи ролини ўйнайди.

3. Луғавий бирлик (сўз) мазмун планида икки ҳодиса фарқланади: лексик маъно (сигнификат) ва денотат.

Нутқ процессида сўз денотат (объектив борлиқ элементи)нинг рамзи вазифасини бажаради.

4. Семема (лексик маъно) луғавий бирликнинг қўлланиш доирасини белгилайдиган, чегаралайдиган асосий фактор ҳисобланади. Шу маънода семема сўзнинг қўлланиш доирасини контрол қилишга имкон берадиган ижтимоий билимдир.

5. Денотат — тил элементи эмас. Лекин семема денотатлар (объектив борлиқ элементлари)га хос бўлган ижтимоий муҳим хусусиятларнинг тил коллективи аъзолари онгида мавҳумлашуви, умумлашуви орқасида шаклланади. Шунинг учун маълум сўз билан номланадиган денотатларнинг умумий хусусиятларини ўрганиш мазкур сўз маъносини чегаралашга, таърифлашга олиб келади.

Лексик маъно (семема) структураси

Тилни, хусусан, унинг луғат составини система сифатида ўрганиш зарурлиги ҳозир ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди. Аксинча, тилга система сифатида ёндашув талаби тилшунослик фанида илмийлик принципининг асосий талабларидан бири ҳисобланади¹⁴⁷. Бундан тил қурилишининг барча субсистемаларини (ярусларини) бир хил усулда ўрганиш зарур экан деган хулоса чиқмайди, албатта. Тил — мураккаб семиотик (семиологик) системалардан бири¹⁴⁸. Унинг ҳар қайси субсистемаси ўзига хос хусусиятга эга. Фонемалар системаси билан морфемалар системасининг бир-бирини айнан такрорламаслиги бу фикрни тўлиқ исбот этади.

Лексика тилнинг ғоят кўп ҳадли субсистемаси ҳисобланади. Биз юқорида луғат субсистемасининг асосий бирлиги сўз эканини кўрсатдик. Эдни сўзлар (тўғрироғи семемалар) қандай қилиб лексик системани ҳосил этиши, лексик системанинг ўзига хос хусусиятлари, бу системанинг микросистемалари, микросистемаларнинг ички структураси каби масалалар устида фикр юритамиз.

¹⁴⁷ Г. П. Мельников. Системная лингвистика в ее отношении к структурной, «Проблемы языкознания», Доклады и сообщения советских ученых на X Международном конгрессе лингвистов, М., 1967.

¹⁴⁸ В. М. Солнцев. Язык как системно-структурное образование, М., 1971.

Тилнинг ҳар қайси яруси ўзига хос хусусиятга эга эканлиги юқорида кўрсатиб ўтилди. Лекин тил ярусларининг ўзига хослигини абсолютлаштириш ярамайди. Тил ярусларига бир хил ёндашиш қанчалик хато бўлса, уларга тамомила мустақил, бир-бирига ўхшамайдиган ҳодисалар сифатида ёндашиш ҳам шунчалик нотўғри. Ҳамонки, тил семиотик система бўлар экан, системалилик унинг барча ярусларига бирдай тегишлидир. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, муайян яруснинг системали табиатини очишга имкон берадиган усуллар маълум ўзгаришлар билан тилнинг бошқа ярусларига ҳам татбиқ этилиши мумкин. Ана шундай усуллардан бири дастлаб фонологияда қўлланган оппозиция усулидир.

Оппозиция усули тилнинг системали табиатидан келиб чиқади. Тил бирликлари маълум оппозициялар ёрдамида системаларга бирлашади. Бундан оппозиция ва система тушунчалари ўзаро боғлиқ бўлган, бири иккинчисини тақозо этадиган тушунчалар эканлиги маълум бўлади.

Оппозиция тушунчаси дастлаб муносабат, алоқа тушунчасини ўз ичига олади. Лекин муносабатнинг ўзинигина оппозиция дейиш тил системасини адекват тасвирлашга олиб келолмаслиги сўнгги йилларда маълум бўлиб қолди¹⁴⁹. Оппозиция тушунчаси бир-бири билан муносабатга киришувчи элементларни ҳам ўз ичига олади. Француз тилшуноси А. Мартиненнинг ёзишича, бир парадигматик класс (группа, тўда)га кирувчи икки элементнинг ўзаро муносабати оппозиция ҳисобланади¹⁵⁰. Сўнгги тадқиқотлар оппозиция тушунчасига яна бир қанча аниқлик киритди. Т. В. Булигинанинг кўрсатишича, оппозиция ҳадлари (аъзолари) мураккаб (таркибли) бирликлардан ташкил топади, бу бирликларнинг маълум элементлари ўзаро тенг, маълум элементлари эса фарқли бўлади¹⁵¹. Демак, таркибида ўзаро тенг (умумий) ва фарқли (хусусий) элементлари бўлган иккита лингвис-

¹⁴⁹ В. М. Солнцев. Язык как системно-структурное образование, М., 1971, стр. 12.

¹⁵⁰ А. Мартинен. Структурные вариации в языке, в сб. «Новое в лингвистике», т. 4, М., 1965, стр. 455.

¹⁵¹ Т. В. Булыгина. Грамматические оппозиции, в сб. «Исследования по общей теории грамматики», М., 1968, стр. 182.

тик бирликнинг бир-бирига муносабати оппозиция дейлади¹⁵².

Сўз — тилнинг ғоят мураккаб, кўп аспектли бирлиги. Сўзнинг фонологик, морфологик ва семантик структуралари ўзаро фарқланади¹⁵³. Бу структуралар тузилиш томонидан ҳам, элементларга бўлиниш томонидан ҳам бир-бирига ўхшамайди. Бу структуралар нисбий мустақилликка эга. Сўзлар бу структураларнинг ҳар қайсиси бўйича ўзаро оппозиция ҳосил этиши мумкин.

Поэтик нутқ, мақол, фразеологик ибора ва аллитерациядаги қофия сўзларнинг товуш составидаги ўхшаш ва фарқли нуқталар асосида юзага келтирилади: *Хато қилмоқ бордир, тузатмаслик ордир, тўйга борсанг, тўйиб бор; донги доғистон кетди* каби. Бу оппозиция тил структураси учун характерли оппозиция эмас. У асосан нутқда учрайди. Шунинг учун Ф. де Соссюр уни анормал ҳодиса сифатида талқин этган¹⁵⁴.

Сўзларнинг морфологик ва семантик оппозициялари тил структурасига тегишли. Ф. де Соссюрнинг таъкидлашича, бутун тил механизми мана шу оппозициялар (ўхшашлик ва айримликлар) теварагида айланади¹⁵⁵. Бунда ўхшашлик айримликни тақозо этса, айримлик ўз навбатида, ўхшашликни тақозо этади. Масалан, келишик қўшимчалари билан турланган от формаларининг негиз қисми ўхшаш, умумий, лекин қўшимча қисми фарқли, бу парадигманинг элементларини бир ҳодиса (бир сўз) сифатида тасаввур этиш учун уларнинг ўхшаш (умумий) қисми (негиз қисми) бўлиши шарт ва аксинча, парадигма элементларини (негизнинг функционал формаларини) бир-биридан айрим тасаввур этиш учун унинг фарқли қисмлари бўлиши шарт.

Сўз тилнинг икки томонли бирлиги бўлгани учун, у фақат формал элементларга эмас, балки, шу билан бир қаторда, семантик элементларга ҳам бўлинади. Шунинг учун сўзларнинг формал (материал) оппозицияларга киришуви қанчалик табиий бўлса, уларнинг семантик (мазмуний) оппозицияларга киришуви ҳам шунчалик табиийдир. Тилнинг лексик системаси ўрганилганда асо-

¹⁵² Уша асар, 188-бет.

¹⁵³ Общее языкознание, Внутренняя структура языка, М., 1972, стр. 396.

¹⁵⁴ Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 123.

¹⁵⁵ Уша асар, 109-бет.

сий эътибор сўзларнинг семантик оппозицияларига қаратилади.

Семантик оппозициянинг ҳадлари (аъзолари) умумий сўзлар (лексемалар)дан эмас, балки маънолар (семемалар)дан иборат бўлади. Сўзнинг фонетик ва морфологик томонлари маълум қисмлардан, компонентлардан ташкил топгани каби, унинг мазмун (семантик) томони ҳам маълум элементлардан, компонентлардан ташкил топади.

Лексема (сўзнинг ифода плани)нинг таркибий қисмларга (товушларга, фонемаларга) бўлиниши товушли (фонетик) ёзув кашф этилган пайтдан буён маълум¹⁵⁶. Шунинг учун бирон сўзнинг фонетик таркиби қандай фонемалардан иборат деган савол ҳеч кимни ҳайратга солмайди. Лекин сўзнинг лексик маъноси қандай қисмлардан иборат деган савол тил билимидан беҳабар одамда эмас, ҳатто тил билими мутахассисида ҳам баъзан ғайритабiiйлик ҳиссини уйғотади. Аслида биринчи савол қанчалик табиий бўлса, иккинчи савол ҳам шунчалик табиий ва ўринли.

Шу нарса ғоят характерлики, сўз маъносининг таркиблиги идеяси сўзларнинг муайян семантик группаларини, семантик системаларини текшириш натижасида қарор топди. Бу жиҳатдан турли тиллардаги қариндошлик терминлари маъноларининг ўрганилиши алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Қариндошлик терминлари бўйича олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, қариндошлик терминларининг маънолари маълум миқдордаги семантик компонентлар (семалар)нинг турлича комбинацияларидан ташкил топади. Қариндошлик терминлари маъноларининг структурал элементлари бўлган бу семантик белгилар (семалар)нинг икки хусусияти тилшуносларда айниқса катта қизиқиш уйғотди. Биринчидан, қариндошлик терминлари маъноларининг заминидан ётган семантик элементларнинг умумий сони қариндошлик терминларининг умумий сонидан кам. Бундан мазкур семантик элементларни ва уларнинг бириктиш йўллари ўрганиш орқали қариндошлик терминларини тежамли усулда тасвирлаш мумкин эканлиги аниқланди. Иккинчидан, қариндошлик терминлари маъноларининг замири-

¹⁵⁶ Л. Ельмелев. Пролегомены к теории языка, в сб. «Новое в лингвистике», т. I, М., 1960, стр. 325.

да ётган семантик элементлар кўп жиҳатдан универсал характерга эга. Бундан турли тиллардаги қариндошлик терминлари системалари таққослаб ўрганилганда уларнинг маънолари заминдаги семантик элементларни асос қилиб олиш мумкин эканлиги маълум бўлди.

Шу ўринда биз сўзларнинг семантик группалари характери масаласига бир аниқлик киритиб ўтишни лозим топамиз. Айрим тилшуносларнинг назарида сўзларнинг семантик группалари идеяси сўзларни тартибга солиш, системалаштиришга уринишдан бошқа нарса эмас. Уларнинг фикрича, сўзларнинг семантик гуруҳлари логик категориядир. Бу семантик гуруҳлар тил онтологиясига эмас, балки тилни анализ қилиш методига тегишли. Бошқача қилиб айтганда, тил структурасининг ўзида сўзлар ҳеч қандай семантик тўдаларга уюшмайди, сўзларни семантик гуруҳларга тадқиқотчи бирлаштиради¹⁵⁷. Тилшунослар орасида кенг тарқалмади. Уни семантик группалар орасидаги чегараларнинг ноаниқлиги, семантик группаларнинг ҳажми ва бир-бирига муносабатини аниқлашнинг қийинлигига жавобан юзага келган қараш сифатида баҳолаш мумкин. Ҳақиқатан ҳам, сўзларнинг семантик группаларини ўрганиш тадқиқотчидан кўп чидам ва меҳнат талаб этадиган ғоят мураккаб масала. Семантик группаларнинг хусусий кўринишларидан бири бўлган синоним сўзлар масаласининг ҳалигача ҳал этилмай келишининг ўзиёқ бу проблеманинг нақадар қийин эканлигини кўрсатади. Лекин бирор объектни ўрганишнинг қийинлиги мазкур объектнинг йўқлигини билдирмайди.

Кўплаб семасиологик тадқиқотларнинг хулосалари, психологик ва физиологик тажрибаларнинг натижалари сўзларнинг семантик группалари тил онтологиясига мансуб бўлган реал ҳодиса эканидан далолат беради. Бу жиҳатдан айрим рефлектор экспериментларнинг натижаси алоҳида аҳамиятга эга. Агар бирор сўзга шартли рефлекс ҳосил қилинса, бу рефлекс мазкур сўзнинг синоними ёки маъно томондан унга яқин бўлган сўзга нисбатан ҳам ўз кучини сақлайди¹⁵⁸ Қизиқ гап шундаки,

¹⁵⁷ Бу ҳақда қаранг: Г. С. Щур. Является ли термин «поле» в языкознании метафорой? В сб. «Исследования по языку и литературе» (памяти В. М. Жирмунского), Л., 1973.

¹⁵⁸ Г. М. Керт. К вопросу о взаимоотношении языка и мышления, в сб. «Язык и мышление», М., 1967, стр. 35.

шартли рефлекс ҳосил қилинган сўзга товуш томондан яқин бўлган сўз тегишли реакцияни қўзғамас экан¹⁵⁹. Бу сўзларнинг семантик муносабати чуқур физиологик асосга эга эканлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам тил системасини аниқ методлар ёрдамида ўрганишга уринган тилшунослар сўзларнинг традицион тематик ва семантик группаларини рад қилиш у ёқда турсин, сўзларнинг семантик группалари назариясини янги далиллар билан янада чуқурлаштирди¹⁶⁰. Айтилганлар шуни кўрсатадики, сўзларнинг семантик группалари тушунчаси (умуман тилшуносликдаги семантик майдон назарияси) олимларнинг тил фактларига татбиқ этган хаёлий схемаси эмас, аксинча у тил фактларидан келтириб чиқарилган, тил онтологиясига асосланган реал тушунчадир.

Қариндошлик терминларининг семантик системасини ўрганишда қўлга киритилган муваффақиятларнинг жиддийлиги мазкур натижаларга олиб келган усул (компонент таҳлил усули)ни лексиканинг бошқа соҳаларига ҳам татбиқ қилиб кўришга тurtки бўлди¹⁶¹. Сўнги йилларда лексиканинг турли микросистемаларини, бу микросистемалар элементлари (сўзлар) маъноларини ўрганиш бўйича ўнлаб илмий тадқиқотлар эълон қилинди¹⁶². Бу тадқиқотларнинг биронтасида ҳам сўз маъносининг таркибли ҳодиса эканлиги шубҳа остига олинмайди. Фақат лингвистик тадқиқотлар эмас, балки психолингвистик тадқиқотлар ҳам сўз маъносининг таркибли ҳодиса эканидан далолат беради. Қўлаб психолингвистик экспериментларнинг натижаларини умумлаштирган А. А. Леонтьев нутқ жараёнида хотирадаги сўзлардан гапирувчининг мақсадига мос келадиганлари ҳамма вақт маълум ўлчовлар, маълум белгилар асосида қидириб топилишини аниқлади¹⁶³. Бунда луғат системасидан коммуникатив мақсадга мос келадиган сўзларнинг танлаб олиниши кўпинча автоматик равишда амалга оширилади. Шунинг учун одатдаги нутқ генерациясида сўзлар луғат

¹⁵⁹ Общее языкознание, М., 1970, стр. 344.

¹⁶⁰ Д. Н. Шмелев. Проблемы семантического анализа лексики, М., 1973, стр. 103.

¹⁶¹ А. М. Кузнецов. О применении метода компонентного анализа в лексике, в сб. «Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем», М., 1971.

¹⁶² Уша жойда.

¹⁶³ А. А. Леонтьев. Психологическая структура значения, в сб.: «Семантическая структура слова», М., 1971, стр. 16.

системасидан яхлит-яхлит ҳолда ажратиб олинаётгандай туюлади, яъни бу процесдаги танлаш, қидириш элементининг ўрни сезилмайди. Агар биз нутқ генерациясининг баъзи турларига, масалан ёзувчининг қўлёзма устида ишлашига мурожаат қилсак, бу таассуротнинг нотўғри эканини дарҳол пайқаб оламиз. Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романида тасвирланишича, романнинг бош қаҳрамонлари Мунисхон билан Саидий ёшлигида бир-бирини севиб қолишади, лекин маълум сабабларга кўра улар турмуш қуришолмайди. Орадан анча вақт ўтгандан кейин иккови учрашиб, севишган йилларини эслашганда, Мунисхон Саидийга «Менинг сенга турмушга чиқмаганимга ўзинг сабабчи бўлгансан, вақтида севгингни очмагансан» деб таъна қилади. Шунда Саидий қизғинлик билан ўзини оқлайди, вақтида севгиси ҳақида гапирганини, лекин ундан рад жавобини эшитиб, иккинчи марта бу ҳақда гапиргани журъат қилолмаганини айтиди. Бу ситуацияда Саидийнинг мақсади, биринчидан, севгиси ҳақида гапирганини ва, иккинчидан, Мунисхонни ортиқ даражада севгани, уни бир лаҳза бўлса ҳам йўқотишдан қўрққани учун ўз ниятини тўлиқ билдирилмагани, яъни Мунисхонни севишига фақат ишора қилолганини таъкидлашдан иборат. Саидий тегишли воситани мана шу икки муҳим ўлчов, белги асосида танлаши керак. Абдулла Қаҳҳор ёзади (Саидийнинг Мунисхонга жавоби): «*Мен индамадимми? Индамадимми? Эсингда борми, ҳу ишчилар шаҳарчасининг боғида дарс тайёрлаб ўтирганимизда нима деган эдинг? Қўрқиб-қўрқиб айтганимда «Мен сенга тегмайман ҳам-да» демаганмидинг?»* («Сароб», 1937). Бу парчадаги айтмоқ феъли юқорида кўрсатилган икки ўлчов, белгининг биринчисига тўлиқ мос келади (севгини «изҳор этмоқ» семаси). Лекин бу сўз мазкур ўлчовларнинг иккинчисига жавоб бермайди (фикрни «чала билдириш», севгига «ишора қилиш» семаси). Абдулла Қаҳҳор романнинг кейинги нашрида айтмоқ феълени гапнинг учини чиқармоқ ибораси билан алмаштиради. «*Мен индамадимми? Индамадимми? Эсингда борми, ҳу ишчилар шаҳарчасининг боғида дарс тайёрлаб ўтирганимизда нима деган эдинг? Қўрқиб-қўрқиб гапнинг учини чиқарганимда «Мен сенга тегмайман» демаганмидинг?»* (Танланган асарлар, II том, 1957). Бу парчадаги гапнинг учини чиқармоқ ибораси юқоридаги ҳар икки ўлчов талабига тўлиқ жавоб беради, яъни бу

иборанинг маъносида мазкур ўлчовларга жавоб берадиган семантик компонентлар (семалар) бор. Бу ва бунга ўхшаган бошқа мисоллар сўзларнинг маънолари хотирада бутун-бутун ҳолда эмас, балки муайян компонентлар, семантик белгилар бўйича сақланишини кўрсатади¹⁶⁴. Таниш одамнинг қиёфасини эсда сақлаб қолишда унинг қандайдир белгиси, хусусияти таянч бўлгани каби, сўз маъноларининг хотирада сақланишида ҳам мазкур маъноларнинг компонентлари таянч, асос бўлади. Нутқ генерациясида сўз маънолари мана шу компонентлар, семантик белгилар асосида қидириб топилади ва бири-бирига боғланади.

Лексикологик тадқиқотларда тил луғат составининг ички структураси бир хил эмаслиги алоҳида таъкидланади. Луғат состави ички структураси табиатининг бир хил эмаслиги сўз мазмун планининг мураккаблиги билан изоҳланади.

Сўзнинг (умуман тилнинг) мазмун плани икки структурал қатламдан ташкил топади: 1) логик-семантик қатлам ва 2) лексик-семантик қатлам¹⁶⁵. Булардан биринчиси нутқ генерациясининг нутқ-тафаккур босқичига тегишли. Бу босқич тилшуносликда генотипик тил¹⁶⁶, семантик тил¹⁶⁷ каби терминлар билан аталиб келади. Бу тил эмпирик характерга эга бўлмагани учун, уни бевосита кузатиш мумкин эмас. Лекин нутқ фаолияти структурасида бундай абстракт аппаратнинг мавжудлиги тилшунослар томонидан аллақачон пайқаб олинган. Бу жиҳатдан машҳур француз тилшуноси Ш. Баллининг фикрларини келтириш мумкин. У ўзининг «Француз тили стилистикаси» асарида идентификатор тил тўғрисида гапиради. Бу тил яхлит система сифатида кузатилмаса ҳам, лекин конкрет нутқ актлари асосида унинг умумий йўналишини белгилаб олиш мумкин. Бу тил эмоционал ва социал бўёқдан холи бўлган соф логик тилдир. Табиий тилнинг семантик, эмоционал, экспрессив хусу-

¹⁶⁴ А. А. Леонтьев. Психоллингвистические единицы и порождение речевого высказывания, М., 1969, стр. 194.

¹⁶⁵ С. Д. Кацнельсон. Типология языка и речевое мышление, Л., 1972, стр. 116.

¹⁶⁶ С. К. Шаумян. Философские вопросы теоретической лингвистики, М., 1971.

¹⁶⁷ Ю. Д. Апресян. Идеи и методы современной структурной лингвистики, М., 1966, стр. 253.

сиятлари мана шу идеал тилга солиштириш асосида аниқланади¹⁶⁸.

Айтилганлардан шу нарса маълум бўладики, сўзнинг лексик маъноси (семема) турлича компонентлардан ташкил топади. Бу компонентлар абстракция даражасига кўра иккига группаланади: категориал ва лексик-семантик компонентлар¹⁶⁹.

Лексик маънонинг категориал компонентлари ўта мавҳум характерга эга бўлади. Бу компонентлар сўзларнинг лексик-грамматик ва синтагматик қиёфасини белгилайди. Лексик-семантик компонентлар эса категориал компонентларга нисбатан конкрет бўлади. Лексик маъно компонентларининг абстракция даражасига кўра группаланишини сўзларнинг абстракт ва конкрет маъноли сўзларга группаланиши билан қориштириб юбормаслик лозим. Абстракт ва конкрет маъноли сўзлар луғавий бирликлар (тўғрироғи семемалар) таснифи ҳисобланади. Категориал ва лексик-семантик (конкрет) компонентлар эса лексик маъно (семема) таркибидаги компонентлар таснифидир.

Шуни айтиш керакки, лексик маънонинг категориал ва лексик-семантик компонентлари сўз формал таркибининг қўшимча ва негиз қисмлари каби бир-биридан эмпирик йўл билан осонликча ажраладиган ҳодисалар эмас. Категориал ва лексик-семантик компонентлар бир бутун, яхлит структура сифатида мавжуд бўлади¹⁷⁰. Шунинг учун ҳам лексик маънонинг категориал компонентлари айрим ишларда ёпиқ (скрытый) категория термини билан номланиб келади¹⁷¹. Бу компонентларнинг қандай номланишидан қатъий назар, лексик маъно элементларининг абстракция даражасига кўра иккига группаланиши ҳозир кўпчилик семасиологлар томонидан

¹⁶⁸ Ш. Балли. Французская стилистика, М., 1961, стр. 132—143.

¹⁶⁹ С. Д. Каннельсон. Типология языка и речевое мышление, Л., 1971, стр. 83—93; Ушбу ишда лексик-семантик компонент термини билан бир қаторда моддий (вещественный) компонент термини ҳам қўлланган. Биз лексик-семантик компонент терминининг ўзи билан чекланишни маъқул топдик.

¹⁷⁰ Н. Ю. Шведова. О значениях единиц разных уровней, «Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания», Тезисы докладов и сообщений пленарных заседаний, М., 1974, стр. 165.

¹⁷¹ Б. Л. Уорф. Грамматические категории, «Принципы типологического анализа языков различного строя», М., 1972, стр. 44—60.

тан олинади. Генератив семантика (генератив семасиология) да луғавий бирлик маъносининг абстракт (мавҳум) компоненти грамматик маркер (кўрсаткич)лар, лексик-семантик қатлами эса семантик қисм тарзида изоҳланади¹⁷². Шуниси характерлики, генератив семантика авторларининг фикрича, лексик маънонинг семантик қатлами грамматик қатламга бўйсунди. Шунинг учун луғавий бирлик маъноси изоҳланганда, энг аввал унинг грамматик хосланиши кўрсатилади.

Лексик маъно (семема)нинг таркиблилиги идеяси ҳозир кўпчилик семасиологлар томонидан тан олинган бўлса ҳам, лекин бу таркибнинг характери, маъно компонентларининг бир-бирига муносабати масаласида ҳали анча мунозарали ўринлар бор.

Айрим тилшунослар лексик маъно (семема)ни дифференциал семантик белгиларнинг оддий тўплами сифатида талқин этишади. Бу қарашга биноан лексик маъно таркибидаги компонентлар ўзаро тенг қийматли бўлади ва бир маъно иккинчи маънодан семантик белгилар характери ҳамда сони билан фарқланади. Бу жиҳатдан Т. П. Ломтевнинг кузатишларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Унинг мақолаларидан бирида интеллектуал қобилият жиҳатидан ўзаро фарқланувчи шахсларни билдирувчи сўзлар маъносининг компонент состави таҳлил қилинган¹⁷³. Т. П. Ломтевнинг ёзишича, бундай сўзларнинг (умуман барча сўзларнинг) маънолари мавжуд луғатларда тўлиқ очиб берилмайди. Масалан, **донишманд** (мудрец) сўзининг маъноси луғатларда «доно одам», **зийрак** (понятливый) сўзининг маъноси «тез фаҳмловчи» тарзида изоҳланади. Т. П. Ломтев бу таърифларни етарсиз деб билади ва мазкур сўзларнинг маъноларини қуйидагича изоҳлайди: **донишманд** — 1) «шахс», 2) «мулоҳаза юритишга қодир», 3) «бой интуиция эгаси», 4) «тез фаҳмловчи», 5) «кўп ўқиган»; **зийрак** — 1) «шахс», 2) «мулоҳаза юритишга қодир», 3) «интуиция эгаси», 4) «нормал фаҳмловчи».

Санаб ўтилган дифференциал семантик белгилар (компонентлар)нинг қанчалик элементар ва тугал экан-

¹⁷² Бу ҳақда қаранг: Э. М. Медникова. Значение слова и методы его описания, М., 1974, стр. 19—20.

¹⁷³ Т. П. Ломтев. О построении аналитико-смыслового словаря русского языка, «Общее и русское языкознание», М., 1976, стр. 296—297.

лиги масаласига бу ўринда тўхталиб ўтирмаймиз. Масаланинг бу томони — алоҳида кузатишни талаб этувчи махсус тема. Бу ўринда бизни қизиқтираётган масала юқорида келтирилган талқинда донишманд ва зийрак сўзлари маъноларининг қандай йўл билан кўрсатилиши масаласидир. Келтирилган талқиндан англашиладики, донишманд сўзининг маъноси беш компонентдан, зийрак сўзининг маъноси эса тўрт компонентдан иборат. Бу компонентларнинг бир қисми ҳар икки сўз учун умумий: 1) «шахс», 2) «мулоҳаза юритишга қодир». Бир гуруҳ компонентлар специфик характерга эга: 1) «бой интуиция эгаси», 2) «тез фаҳмловчи», 3) «кўп ўқиган» (бу компонентлар донишманд сўзига тегишли); 1) «интуиция эгаси», 2) «нормал фаҳмловчи» (бу компонентлар зийрак сўзига тегишли). Лексик маъно компонентларининг бундай иккига (умумий ва специфик компонентларга) группаланиши маъно таркибида уларнинг турли мавқе эгаллашидан келиб чиқади. Бундан шу нарса англашиладики, лексик маъно таркибидаги семантик компонентлар ўзаро тенг қийматли элементлар эмас, балки бири-бирига бўйсунадиган, бири иккинчисини изоҳлайдиган элементлар ҳисобланади.

Семема (лексик маъно) таркиби ҳақидаги иккинчи нуқтаи назарга кўра лексик маъно семантик компонентларнинг оддий йиғиндиси эмас; акустик-артикуляцион дифференциал белгиларнинг оддий йиғиндиси фонема бўлмагани каби, семантик компонентларнинг оддий йиғиндиси ҳам лексик маъно бўлолмайди¹⁷⁴. Бу нуқтаи назарга мувофиқ лексик маъно структурал тузилишга эга. Лекин лексик маънонинг структурал тузилиши сўз формал томонининг структураси каби очиқ сезилиб турмайди. Лексик маъно компонентлари идеал компонентлар бўлгани учун, улар орасидаги боғланишларни дафъатан аниқлаш қийин. Шунга қарамай, сўз маъноси компонентлари орасида ўзига хос тартиб, структура мавжуд эканлиги кўпчилик тилшуносларда ҳозир шубҳа уйғотмайди¹⁷⁵.

Лексик маъно (семема) компонентларининг ички тузилишини аниқлашда генератив семантика яратувчила-

¹⁷⁴ А. А. Леонтьев. Психологическая структура значения, «Семантическая структура слова», М., 1971, стр. 7.

¹⁷⁵ Н. Г. Комлев. Компоненты содержательной структуры слова, М., 1969, стр. 59—60.

рининг бу масалани қандай тушунишига мурожаат қилиш маънонинг структурал табиати идеясини яна бир марта тасдиқлашга имкон беради.

Генератив семантика (ёки генератив семасиология) трансформацион-генератив грамматика идеяларини семасиологияга татбиқ этиш орқасида юзага келган концепциядир. Бу концепция яратувчиларининг фикрича, семасиология сўз (лексик бирлик) маъносини эмас, балки гап маъносини ўрганмоғи лозим. Бу концепцияда асосий эътибор гапга (бирикмага, жумлага, текстга) қаратилгани учун, айрим тилшунослар уни текстоцентриқ семасиология деб ҳам аташади¹⁷⁶.

Генератив семантика гап маъносини ўрганувчи фан сифатида шакллангани юқорида кўрсатилди. Лекин бундан генератив семантика луғавий бирлик маъносига таъмомила мурожаат қилмас экан деган хулоса чиқмайди, албатта. Генератив семантика авторларининг фикрича, луғавий бирлик ўз реаллигини фақат текстда, гап таркибида намоён қилади. Шундай экан, луғавий бирлик маъноси алоҳида, мустақил ҳодиса сифатида эмас, балки гап маъносининг бўлаги, компоненти сифатида ўрганилмоғи лозим. Бундан шу нарса маълум бўладики, генератив семантикада лексик семасиология синтактик семасиология (яъни генератив семантика)нинг бир қисми ҳисобланади. Лексик семасиологиянинг генератив семантика таркибида қандай ўрин тутишидан қатъий назар, бу концепция авторларининг луғавий бирлик (сўз) маъносини изоҳлаш принциплари ҳозирги семасиологик тадқиқотлар йўналишини белгилашда муҳим роль ўйнайди.

Генератив семантика авторларининг фикрича, луғавий бирлик табиатини белгилувчи асосий кўрсаткич мазкур бирликнинг лексик-грамматик хоссаларидан иборат бўлади. Шунинг учун генератив семантикада дастлаб луғавий бирликнинг қайси сўз туркумига мансуб эканлиги аниқланади. Юқорида кўрсатилганидек, луғавий бирлик изоҳининг бу компоненти генератив семантикада грамматик белгилувчи (грамматик маркёр) деб аталади. Грамматик маркёрнинг аниқланиши луғавий бирлик изоҳининг биринчи қисмини ташкил этади.

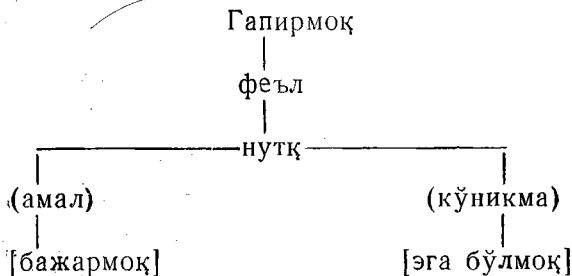
¹⁷⁶ Бу ҳақда қаранг: Э. М. Медникова. Значение слова и методы его описания, М., 1974, стр. 15—42.

Луғавий бирлик изоҳининг иккинчи қисми соф семантик талқиндан иборат бўлади. Генератив семантика авторларининг фикрича, луғавий бирлик маъноси семантик белгиловчи (семантик маркер) ва фарқловчи каби элементлардан ташкил топади.

Семантик маркер — луғавий бирлик маъносининг муайян тил луғат состави учун регуляр характерга эга бўлган хусусиятни англатувчи компоненти. Бу компонентда мазкур луғавий бирлик билан шу компонентга эга бўлган бошқа луғавий бирликлар орасидаги системали муносабат ифодаланади. Бошқача қилиб айтганда, семантик маркер бирдан ортиқ семемани бир лексик-семантик группага бирлаштириш учун асос бўлади.

Семантик фарқловчи конкрет маънонинг ўзигагина хос бўлган, уни бошқа маънолардан айириш учун хизмат қиладиган компонент ҳисобланади.

Ўзбек тилидаги гапирмоқ феъли полисемантик сўзлар қаторига кириши маълум. Бу феълнинг семантик ҳажмида «нутқ амалини бажармоқ», «нутқ кўникмасига эга бўлмоқ» каби маъноларни фарқлаш мумкин Генератив семантика талқинида бу маънолар қуйидагича берилди¹⁷⁷:

Маънолар шажараси бошқача усулда берилиши ҳам мумкин:

1. гапирмоқ → феъл → нутқ → (амал) → [бажармоқ]
2. гапирмоқ → феъл → нутқ → (кўникма) → [эга бўлмоқ].

Кўринадики, генератив семантикада лексик маъно таркибида семантик компонентларнинг турли мавқе эгаллаши таъкидланади. Бу компонентларнинг айрим-

¹⁷⁷ Кичик қавсда семантик маркер, ўрта қавсда семантик фарқловчи кўрсатилган, грамматик маркер эса қавсиз берилган.

лари абстракт характерга эга бўлса, айримлари уларга нисбатан конкрет бўлади. Генератив семантикада ай-тилган муҳим идеялардан яна бири шундан иборатки, абстракт компонентлар кўп сўзларда учрайди, конкрет компонентлар эса якка сўзларда учрайди.

Сўнгги йилларда совет тилшунослари томонидан олиб борилган тадқиқотлар лексик маъно компонентларини учга группалаш имконини берди: 1) умумий компонентлар, 2) дифференциал компонентлар ва 3) қўшимча компонентлар.

Умумий компонентлар дейилганда полисемантик сўз-нинг турли маънолари учун умумий бўлган ёки бир семантик майдонга кирувчи сўзларни ўзаро бирлаштирадиган компонентлар кўзда тутилади¹⁷⁸.

Умумий компонентлар сўзларнинг лексик-семантик группалари системаларида айниқса муҳим ўрин тутати. Муайян лексик-семантик группага кирувчи сўзларни улар маъносидаги умумий сема номи билан аташ практикасининг ўзиёқ бу фикрни тўла исбот этади.

Сўзларни муайян лексик-семантик группага уюшти-радиган семалар бирлаштирувчи (идентификацияловчи) семалар деб ҳам юритилади¹⁷⁹.

Умумий сема лексик маъно таркибида кўпинча етакчи, марказий сема ролини ўйнайди. Бунда лексик маъно таркибидаги бошқа семалар етакчи сема атрофига уюшган бўлади.

Лексик маъно таркибида тутган ўрни жиҳатидан етакчи сема эргаш гапли қўшма гап таркибидаги бош гапга ўхшайди. Бош гап эргаш гапли қўшма гапни ягона бутунликка уюштирувчи марказ бўлгани каби, етакчи сема ҳам лексик маънони ягона структурага уюштирувчи марказ, ядро ҳисобланади.

Эргаш гапли қўшма гаплар шу гаплар таркибидаги бош гапларга қараб эмас, балки эргаш гаплар характери-га қараб ўзаро фарқланиши маълум. Шунга ўхшаш, маълум семантик майдонга кирувчи сўзларнинг лексик маънолари ҳам етакчи семаларга қараб эмас, балки улар таркибидаги тобе семалар характери-га қараб ўзаро фарқланади.

¹⁷⁸ А. Д. Швейцер. Перевод и лингвистика, М., 1973, стр. 44.

¹⁷⁹ Бу ҳақда қаранг: И. Қўчқортоев. Тилнинг луғат системасини ўрганишнинг бир йўли тўғрисида. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, 3-сон, 30-бет.

Дифференциал семалар дейилганда муайян лексик-семантик группага кирадиган семемаларни бир-биридан фарқлайдиган, ажратадиган семалар кўзда тутилади. Масалан, ўзбек тилидаги **гапирмоқ** ва **шивирламоқ** феълларини олиб кўрайлик. Ҳар икки феъл умумий «гапирув» семасига эга. Бу сема уларни бирлаштиради, ўзаро яқинлаштиради. Лекин улар айнан бир хил маънони ифодалайдиган сўзлар эмас: шивирламоқ феъли махсус «нормадан паст» семасига эга. Бу сема шивирламоқ феълини гапирмоқ феълдан фарқлайди, ажратади. Бу сема шивирламоқ феълнинг дифференциал семаси ҳисобланади.

Шуни айтиш керакки, бирлаштирувчи сема тушунчаси ҳам, фарқловчи (дифференциал) сема тушунчаси ҳам нисбий характерга эга. Тилнинг лексик-семантик системаси ўзига хос иерархия бўлгани учун, бу иерархиянинг ҳар бир сатҳи ўз бирлаштирувчи ва фарқловчи семалари системаси билан характерланади.

Масалан, сўрамоқ феъли маъносидаги сўроқ семаси уни гапирмоқ, айтмоқ типидagi феъллардан фарқлаш учун хизмат қилади. Нутқ феъллари иерархиясининг бу сатҳида сўроқ семаси сўрамоқ феъли учун дифференциал сема ҳисобланади. Лекин нутқ семантик майдонининг сўроқ феъллари системасида бу сема бирлаштирувчи сема ролини ўйнайди. Иерархиянинг бу сатҳида (сўрамоқ, суриштирмоқ, сўроқламоқ типидagi феъллар семантик системасида) семемалар бир-биридан бошқа семалар воситасида фарқланади. Масалан, суриштирмоқ феъли «муфассал (атрофлича)» семаси билан сўрамоқ феълдан ажралади ва ҳоказо.

Кўринадики, бирлаштирувчи ва фарқловчи сема тушунчалари лексик-семантик система тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ бўлган тушунчалардир.

Сўзнинг лексик маъноси таркибан бирлаштирувчи ва фарқловчи семаларнинг ўзидангина иборат бўлмайди. Лексик маъно таркибида иккинчи даражали, ҳатто факультатив семалар ҳам бўлиши мумкин. Бундай семалар, юқорида айтилганидек, қўшимча семалар деб аталади.

Сўз маъноси лексик-семантик ва логик-семантик қатламлардан иборат бўлиши, лексик-семантик қатламнинг компонент таркиби юқорида таҳлил қилинди. Энди

сўз маъносидаги логик-семантик қатлам табиатига қисман тўхталиб ўтамиз.

Логик-семантик қатламга тегишли бўлган категориал компонентлар сўз маъносининг лексик-грамматик ва синтагматик қиёфасини белгилаши маълум.

Сўз маъносининг логик-семантик қатламини, унинг синтагматик хусусиятларини ўрганишда сўз валентликларини аниқлаш ва системалаштириш алоҳида аҳамиятга эга.

Валентлик тушунчаси функционал ёки динамик синтаксис назарияси билан боғлиқ ҳолда юзага келди. Функционал (динамик) синтаксис категориал (статик) синтаксисга қарама-қарши қўйилади. Бу идея француз тилшуноси Л. Теньер томонидан 1934 йилда айтилган.

Категориал синтаксисда тилнинг грамматик категориялари, бу категорияларнинг бир-бирига муносабати, уларнинг тил системасида тутган ўрни ўрганилса, функционал синтаксисда гап структураси, гап элементларининг бир-бирига боғланиш механизми ўрганилади.

Л. Теньер ўзининг бу идеяларини ривожлантириб, 1953 йилда «Структурал синтаксис очерки» («Очерк структурального синтаксиса») асарини яратди¹⁸⁰. Бу асарда валентлик тушунчаси ҳар томонлама асослаб берилди.

Шу нарсани қайд қилиб ўтиш зарурки, валентлик тушунчаси соф синтактик тушунча эмас, балки семантик-грамматик тушунчадир. Бошқача қилиб айтганда, валентлик гап бўлагининг хусусияти эмас, балки сўз туркумининг, сўзнинг хусусиятидир. Сўз валентлиги унинг гапда қандай бўлак бўлиб келиши билан белгиланмайди. Сўз валентлиги унинг лексик-семантик хусусиятлари билан белгиланади. Шу маънода валентликни ўрганиш биринчи навбатда сўз туркуми хусусиятларини, сўз хусусиятларини ўрганиш демакдир.

Л. Теньернинг образли таъбирича, гап (фраза) кичик драмага ўхшайди. Ҳар қандай драма (спектакль) маълум процесс (сюжет)ни, бу процессда иштирок этувчи шахсларни ва мазкур процесс юз берадиган вазиятни (жой ва ҳолатларни) ўз ичига олгани каби, гап

¹⁸⁰ Бу ҳақда қаранг: Н. И. Филичева. Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов, «Вопросы языкознания», 1967, № 2.

(фраза) ҳам муайян процессни, бу процессда иштирок этувчиларни ва мазкур процесс юз берадиган вазиятни ўз ичига олади.

Л. Тенъернинг ёзишича, гап (фраза)даги процесс феъл воситасида, иштирок этувчилар мазкур феълга тобе отлар ёки отлашган сўз ҳам бирикмалар ёрдамида, вазият эса равишлар ёки равиш ролидаги сўз ҳам бирикмалар воситасида ифодаланеди. Бу гап (фраза) бўлақларини шу гап (фраза) таркибидаги феъл бир бутунликка уюштиради, бирлаштиради. Гап (фраза)да иштирок этувчилар ва ҳолатларни ифодаловчи сўзлар, традицион грамматика термини билан айтганда, мазкур гап (фраза) таркибидаги феъл томонидан бошқарилади. Демак, бу типдаги гап (фраза)ларнинг семантик ядроси, бир бутунликка уюштирувчи маркази шу гап таркибидаги феълдан ташкил топади.

Айтилганлардан шу нарса маълум бўладики, валентлик тушунчаси дастлабки пайтларда феъл бошқаруви хусусиятларини ўрганиш жараёнида шаклланади. Тўғрироғи, бу тушунча, феъл узелини ўрганиш жараёнида шаклланади. «Кичик драма» дейилганда мана шу феъл узели назарда тутилади.

Феъл узели структурал томондан алоҳида гапга ёки гапнинг бир бўлагига тенг бўлиши мумкин. Ҳар икки ҳолда ҳам бу узелнинг семантик маркази, ядроси феълдан иборат бўлади.

Валентлик назариясининг феъл бошқаруви (феъл узели) хусусиятларини ўрганиш жараёнида шаклланганлиги валентлик ва бошқарув тушунчаларининг бир типдаги ҳодисалар эканлигини кўрсатмайди, албатта.

Бошқарув, шу жумладан феъл бошқаруви синтактик бўлақлар орасидаги тобелик муносабатларидан бири экани маълум. Бунда бир сўз ҳоким бўлак, иккинчи сўз эса тобе бўлак вазифасини бажаради. Демак, бошқарув — икки сўз орасидаги боғланиш, алоқа. Бошқарув назариясида эътибор бир сўзнинг бошқа сўзларни ўзига тортиши; бириктиришига эмас, балки икки сўз орасидаги боғланишга, бу боғланиш характерига қаратилади. Бошқарув назариясида сўзларнинг синтактик хусусиятлари, тўғрироғи гап бўлақларининг ўзаро муносабатлари биринчи планга қўйилади. Бунда синтактик боғланиш, алоқа сўзлар нуқтаи назаридан эмас, балки аксинча, сўзлар, уларнинг хусусиятлари синтактик боғланиш

нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Демак, бошқарув (шу жумладан феъл бошқаруви) тилнинг синтактик ярусига, тилнинг синтактик қурилишига тегишли бўлган соф синтактик тушунчадир.

Юқорида айтилганидек, валентлик ҳам сўзларнинг ўзаро боғланиши, бирикуви ҳисобланади. Лекин валентлик назариясида сўзларнинг бирикуви, бу алоқанинг характери биринчи планга қўйилмайди. Валентлик назариясида сўзларнинг бирикуви маълум сўз нуқтаи назаридан, сўзларни ўзига тортувчи, бириктирувчи сўз нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Демак, валентлик назариясида муайян сўз, бу сўзнинг бошқа сўзларни ўзига бириктириш хусусиятлари биринчи планга қўйилади. Бошқача қилиб айтганда, валентлик назариясида муайян сўзнинг бир, икки ёки ундан ортиқ сўзни ўзига бириктириш хусусиятлари умумлаштирилади. Бундан сўзларнинг валентликларини фақат сифат томондан эмас, балки миқдор томондан ҳам ўрганиш мумкин эканлиги маълум бўлади.

Аслини олганда, валентлик назарияси муайян сўзнинг нечта сўзни ўзига бириктиришини ўрганиш жараёнида шаклланган. Дастлабки пайтларда бириктирувчи сўз (таянч сўз) сифатида феъллар ўрганилгани юқорида кўрсатиб ўтилди. Бунда феъл орқали ифодаланган ҳаракатни бажарувчи субъект номи ҳам феълга бирикувчи сўз сифатида талқин этилади. Феълга бирикиб келувчи сўзлар билдирадиган ҳодисалар актантлар деб аталади (Л. Теньер термини). Актантлар феъл орқали ифодаланадиган амал (ҳаракат)ни бажарувчи ва бу амал (ҳаракат) ижросида иштирок этувчилардир. Актантлар баъзан қатнашувчи (соучастник)лар деб ҳам юритилади. Актантлар (қатнашувчилар) дейилганда фақат жонли предметларгина эмас, балки жонсиз предметлар ҳам назарда тутилади. Масалан: *Альфред Шарлга китоб берди* жумласида учта актант (қатнашувчи) бор: 1) Альфред, 2) Шарль ва 3) китоб. Бу бермоқ феъли уч валентга эга эканлигини кўрсатади. Актант (қатнашувчи)ларнинг ифодаси (номлари) морфологик томондан отлар ёки отлар ўрнида ишлатилган бошқа туркум сўзларидан иборат бўлади.

Л. Теньер феъл узели билдирадиган актантлар (қатнашувчи)ларни биринчи актант, иккинчи актант деб номерлаб кўрсатади. Семантик томондан биринчи актант

Феълда ифодаланган ҳаракатни амалга оширувчи субъектдан иборат бўлади. Тилшуносликда бу актант агенс (агент) валентлиги деб юритилади. Бу валентлик традицион тилшуносликдаги эга тушунчасига яқин. Феълда ифодаланган ҳаракат таъсирига тушувчи объект (предмет) иккинчи актант бўлади. Л. Теньер концепциясидаги иккинчи актант тушунчаси нутқ феъллари доирасида мазмун, объект валентликларига тўғри келади. Бу тушунча традицион тилшуносликдаги воситасиз тўлдирувчи тушунчасига яқин. Феълда ифодаланган ҳаракат қаратилган объект учинчи актант ҳисобланади.

Бу актант нутқ феъллари доирасида асосан адресат валентлигига тўғри келади.

Л. Теньер концепциясидаги учинчи актант тушунчаси традицион тилшуносликдаги воситали тўлдирувчи тушунчасига яқин.

Айтилганлар муайян сўз томонидан бошқарилган сўзларнинг грамматик функциялари билан шу сўзнинг семантик валентликлари орасида ҳеч қандай фарқ йўқ экан деган хулосага олиб келмаслиги лозим. Нутқ феълларининг агенс валентлиги кўпинча эга воситасида ифодаланиши юқорида кўрсатилди. Лекин эга нутқ феълларининг агенс валентликларини реаллаштирадиган ягона восита эмас. Нутқ феълларининг агенс валентлиги аниқловчи (қаратқич) воситасида ҳам ифодаланиши мумкин. Таққосланг: студент гапирди → студентнинг гапириши. Нутқ феълларининг бошқа валентликлари тўғрисида ҳам шуни айтиш лозим.

Нутқ оқимида синтактик реаллашиш характерига кўра семантик валентликлар икки хил бўлади: синтактик реаллашадиган валентликлар ва синтактик реаллашмайдиган валентликлар.

Ўзбек тили нутқ феъллари доирасида синтактик реаллашмайдиган валентликлар кўп эмас. Бундай валентликка эга бўлган бирликларга **ёрилмоқ** феълининг кўчма маъносини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу семема («сўзлашга ноқулай, номақбул информацияни айтишга мажбур бўлмоқ») агенс, мазмун ва адресат валентликларига эга. Булардан мазмун валентлиги синтактик реаллашмайди: *Сидиқжон... онасига ёрилди* (А. Қаҳҳор. Қўшчинор чироқлари) каби.

Синтактик реаллашадиган валентликлар ҳам икки

хил бўлади: қатъий реаллашадиган валентликлар ва факультатив реаллашадиган валентликлар.

Ўзбек тилидаги **демоқ** феълнинг мазмун валентлиги қатъий реаллашадиган валентликдир. Бу феъл кўчирма гапсиз қўлланмайди.

Ўзбек тилидаги нутқ феълларининг кўпчилиги факультатив валентликларга эга бўлган феъллардир.

Лексик маъно (семема) структураси ҳақида айтилган гаплар қуйидагича хулосалар чиқаришга имкон беради:

1. Семема (лексик маъно) — қисмларга ажралмайдиган яхлит ҳодиса эмас. Семема идеал элементларнинг (фикрий компонентларнинг) ўзига хос структурасидан иборат бўлади.

2. Семема (лексик маъно) структурасининг икки хил элементлари ўзаро фарқланади: семантик (лексик-семантик) компонентлар ва валентликлар (структурал-синтагматик компонентлар).

3. Семема структурасида тутган ўрнига кўра компонентлар уч турга бўлинади: умумий (бирлаштирувчи) компонентлар, дифференциал (фарқловчи) компонентлар ва қўшимча компонентлар.

4. Семема валентликлари нутқ оқидамида ифодаланиш хусусиятига кўра икки хил бўлади: синтактик реаллашадиган валентликлар ва синтактик реаллашмайдиган валентликлар.

Синтактик реаллашадиган валентликлар, ўз навбатида, яна иккига группаланади: қатъий реаллашадиган валентликлар ва факультатив реаллашадиган валентликлар.

Иккинчи боб

НУТҚ ФЕЪЛЛАРИ СЕМАНТИК СИСТЕМАСИ

Нутқ феъллари семантик майдони инсоннинг нутқ фаолиятини билдирадиган феъллар ва феъл фразеологик бирликлардан иборат. Бундай бирликлар, Н. К. Дмитриевнинг кўрсатишича, феълнинг умумий семантик системасида ғоят муҳим ҳалқани ташкил этади. Бундай бирликлар ўзининг семантик қиймати ва нутқда кўп ишлатилиши билан ажралиб туради¹. Шунинг учун нутқ феъллари семантик системасини ўрганиш маълум маънода умуман феълларнинг семантик системасини ўрганиш демакдир.

Туркий тилларда нутқ феълларини биринчи бўлиб семантик группа сифатида махсус таҳлил қилган олим Н. К. Дмитриев экани юқорида кўрсатилди. Н. З. Гаджиева билан А. А. Коклянованинг тадқиқотида туркий тиллардаги нутқ феъллари ўзаро қиёсланади², тўғрироғи, бу мақолада нутқ феълларининг конкрет туркий тиллардаги шакллари ва уларнинг маънолари бир-бирига чоғиштирилади. Шу билан бир қаторда, мазкур мақолада конкрет туркий тилларнинг ўзига хос бўлган нутқ феъллари ҳам қисман ёритилган.

Ўзбек тилида нутқ феъллари семантик группа сифатида ҳали махсус ўрганилгани йўқ. Ўзбек тилида кўчирма гап масалаларига бағишланган тадқиқотларда бу темага қисман қўл урилган. Бу жиҳатдан А. Исроилов ва А. Саитниязовларнинг кандидатлик диссертацияларини

¹ Н. К. Дмитриев. Глаголы речи в языках тюркской группы. В кн.: «Очерки по методике преподавания русского и родного языков в татарской школе», М., 1952, стр. 203.

² Н. З. Гаджиева, А. А. Коклянова. Глаголы речи в тюркских языках, в кн.: «Историческое развитие лексики тюркских языков», М., 1961.

кўрсатиб ўтиш мумкин³. Сўнгги йилларда ўзбек тилидаги нутқ феълларидан баъзиларига бағишланган мақолалар эълон қилинди⁴.

Нутқ феъллари инсоннинг нутқ фаолиятини кўрсатадиган феъллар экани юқорида кўрсатилди.

Инсоннинг нутқ фаолияти бир меъёрда кечадиган, бир хил структурага эга бўлган яхлит процесс эмас. Инсоннинг нутқ фаолияти конкрет нутқий амаллардан ташкил топади. Бу нутқий амаллар ўз структураси ва мақсадига эга бўлган оралиқ амаллар ҳисобланади. Шунинг учун ҳар қайси нутқий амал мустақил, бошқа нутқий амаллардан ажраладиган махсус амал сифатида уқилади. Бу нутқий амаллар тилда ўз лингвистик ифодалари, ўз номлари системасига эга бўлади.

Фанда нутқий амалларнинг мукамал таснифи яратилган эмас. Нутқий амалларни тасниф қилишнинг чуқур илмий критериялари ҳам ҳали ишлаб чиқилмаган. Лекин нутқ фаолиятининг буйруқ, илтимос, савол, жавоб, табрик, суҳбат, баён ва ҳоказо каби кўринишлари бир-биридан яққол фарқланиши, уларнинг махсус, специфик амаллар (нутқий амаллар) сифатида зуҳур этиши ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди⁵. Нутқ амалларининг бундай хилма-хиллиги нутқнинг кўп аспектли, гоят мураккаб объект (денотат) эканлигидан келиб чиқади.

Илмий манбаларда нутқнинг қуйидаги аспектлари, факторлари ажратиб кўрсатилади:

1) гапирувчи (нутқ фаолиятини амалга оширувчи шахс),

2) тингловчи (нутқ амалини эшитувчи шахс),

3) нутқнинг кечиши (нутқнинг процессуал томони),

4) нутқнинг товуш-талаффуз томони,

5) нутқнинг мазмун томони.

Нутқ фаолиятининг специфик белгилари бу билан чекланмайди, албатта. Масалан, нутқнинг товуш-талаффуз характеристикаси, нутқнинг мазмуний характерис-

³ А. Исроилов. Чужая речь в современном узбекском языке, АҚД, Ашхабад, 1971; А. Саитниязов. Синтаксические особенности конструкций с прямой речью в современном узбекском языке, АҚД, Ташкент, 1975.

⁴ М. Содиқова. Нутқ феъллари, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1975, 2-сон.

⁵ Бу ҳақда қаранг: А. А. Леонтьев. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания, М., 1969, стр. 133—146.

тикаси ва бошқа белги-хусусиятларни ажратиш мумкин⁶. Лекин бу белги-хусусиятлар нутқ фаолияти факторлари эмас, балки нутқ фаолияти факторларининг ички белги-хусусиятларидир. Бундай хусусиятлар умуман нутқ фаолияти спецификасини эмас, балки нутқ фаолияти турларининг спецификасини юзага келтиради.

Нутқ фаолиятининг юқорида саналган факторлари (аспектлари)нинг мияда инъикос этиши нутқ феъллари мазмун планининг махсус семантик компонентларини, архисемаларини ташкил этади. Нутқ феълларининг конкрет маънолари (семемалари) мана шу компонентларнинг ўзига хос структураларидан иборат бўлади.

Нутқ — инсон фаолияти турларидан бири. Фаолият субстанция, ҳолат ёки хусусият эмас, балки процессдир. Шу маънода нутқ феъллари маъносининг асосий компонентларидан бири процесс тушунчаси ҳисобланади. Семема структурасида бу компонент аниқ сезилмаса, мазкур семема ифодаси феълдан кўра қобилият ёки хусусият номига яқинлашади. Ўзбек тилидаги гапирмоқ феълнинг «тилдан фойдаланиш кўникмаси (малакаси)га эга бўлмоқ» маъноси ана шундай семемалар қаторига киради. Ҳозирги тилда *Салим гапиради* гапининг *Салимнинг тили бор, Салим гапиришни билади* йўсинида трансформацияланиши бу семема процессни эмас, балки кўникмани, билимни англатишидан далолат беради. Демак, бу семема структураси «гапириш кўникмасига эгалик» ва «гапирувчи (субъект)» компонентларидан иборат. Нутқ феълларининг бошқа маънолари бу семемага нисбатан анча мураккаб структурага эгалар таркибида гапирувчи (субъект), тингловчи, процесс, мазмун каби элементлар мавжудлиги сезилиб туради. Лекин бу семантик элементларнинг мавқеи барча семемалар таркибида бир хил эмас. Нутқ феъллари маънолари структурасининг турлилиги мазкур феълларнинг семантик томондан турлича группаланишини келтириб чиқаради.

Ҳозирги ўзбек тилидаги нутқ феълларини биз қуйидагича группалаб ўргандик:

- 1) Ўзбек тилида демоқ феъли,
- 2) гапирув феъллари,

⁶ Бу ҳақда қаранг: Л. М. Васильев. Семантические классы глаголов чувства, мысли и речи. В кн.: «Очерки по семантике русского глагола», Уфа, 1971, стр. 214.

- 3) ифодалов феъллари,
- 4) талаффуз феъллари,
- 5) субъектив ҳукм феъллари,
- 6) нутқий даъват феъллари,
- 7) симметрик нутқ феъллари,
- 8) сукут феъллари.

Ўзбек тилида демоқ феъли

Ҳозирги ўзбек тилидаги демоқ лексемаси ўзининг бош маъносида уч актанти ситуацияни кўрсатиши маълум: 1) нутқ амали бажарувчиси (демоқ феълининг агенс валентлиги), 2) нутқ амалининг ўзи (демоқ феълининг мазмун валентлиги) ва 3) нутқ амали қаратилган шахс (демоқ феълининг адресат валентлиги). Бу семантик модель ёлғиз демоқ феълининг специфик модели эмас, албатта. Кўрсатилган валентликлар ўзбек тилидаги нутқ феълларининг кўпчилигига хосдир. Масалан, гапирмоқ, сўзламоқ, айтмоқ феълларида гапирувчи (ким), тингловчи (кимга) ва мазмун (нима тўғрисида) тасаввурлари мавжуд эканини пайқаш қийин эмас. Валентликларнинг сони жиҳатидан демоқ феъли ўзбек тилидаги бошқа нутқ феълларидан принципиал фарқ қилмайди. Бу феълнинг ўзига хос хусусияти валентликларнинг характери ва уларнинг ифодаланиш йўсинида намоён бўлади.

Биз биламиз, ўзбек тилидаги кўпчилик нутқ феълларининг мазмун (объект) валентлиги гап, нутқ типидagi отлар ёкк отлашган феъл конструкциялар воситасида реаллашади: гап *гапирмоқ*, нутқ *сўзламоқ*, ўқишга кирганини *айтмоқ* каби. Лекин демоқ феълининг учинчи валентлиги бу тарзда реаллашмайди. Бу феълнинг учинчи валентлиги ҳозирги ўзбек тилида фақат кўчирма гап шаклида реаллашади: *Карим дадасига: «Мен ўқишга кирдим», — деди* каби.

Шуни айтиш керакки, эски ўзбек адабий тилида демоқ феъли валентликларининг реаллашуви ҳозирги ўзбек тилидан фарқ қилган. Бу феълнинг учинчи валентлиги кўчирма констукциялар воситасидагина эмас, балки бошқарилмиш воситасида ҳам реаллашган. Масалан: *Оғизга келганни демак нодон иши ва олиға келганни емак ҳайвон иши; Оқил чиндан ўзга демас, аммо барча чинни ҳам демак оқил иши эмас* (А. Навоий, «Маҳбубул-

қулуб»дан). Эски ўзбек адабий тилида *сўз айтмоқ* типидagi бирикмалар қанчалик табиий бўлган бўлса, *сўз демоқ* типидagi бирикмалар ҳам шунчалик табиий ва ўринли бўлган. Лекин бундай қўлланишлар ҳозирги ўзбек адабий тилида деярли учрамайди.

Ҳозирги тилда «*бир нима дегин; ҳеч нарса демади*» типидagi қўлланишларда кўчирма конструкция ўрнида олмош (бир нима, ҳеч нима) ишлатилганини пайқаб олиш қийин эмас. Демак, бу хил қўлланишларда ҳам демоқ феълнинг учинчи валентлиги кўчирма конструкция воситасида ифодаланади.

Нутқ феъллари маънолари системасида нутқ фаолияти семантик майдони ифодаланиш маълум. Нутқ фаолияти деганда биз умумлашган, маъхум нутқни эмас, балки конкрет нутқ амалини, кимнингдир гапини кўзда тутамиз. Шунинг учун нутқ феъллари, хусусан демоқ феъли семантикаси изоҳида икки нутқ турини фарқлаш мақсадга мувофиқ бўлади: 1) изоҳланувчи нутқ, 2) изоҳловчи нутқ. Булардан биринчиси изоҳ объекти, предмети ролини ўйнаса, иккинчиси изоҳ воситаси, қуроли ролини ўйнайди. Бу маънода нутқ феъллари изоҳланувчи нутқ (объект нутқ, предмет нутқ) ва унинг элементлари номлари вазифасини бажаради. Сўзловчи бу феъллар воситасида изоҳланувчи нутқни тавсифлайди, унинг содир бўлган-бўлмаганлиги, ўзига хос хусусият-белгилари ҳақида хабар, маълумот беради.

Абдулла Қаҳҳор асарларидан олинган қуйидаги гапларда ишлатилган нутқ феълларининг семантикасини ўзaro таққослаб кўрайлик:

1) *Ҳамида биологиядан... бу ўқиш йилида яна нималар ўтилажagini сўзлаб берди...* (I том, 105-бет);

2) *Наимжон... «Бу ўтириш катта тўйнинг дебочаси» деди...* (VI том, 86-бет).

Бу гапларда ишлатилган иккала нутқ феъли автор баёни (ёзувчи нутқи)га тегишли. Бошқача қилиб айтганда, бу сўзлар изоҳловчи нутқ элементлари қаторига киради. Уларда бошқа нутқлар (изоҳланувчи нутқлар) ҳақидаги информация ифодаланган: сўзлаб бермоқ феъли Ҳамиданинг нутқи ҳақида, демоқ феъли эса Насимжоннинг нутқи ҳақида маълумот беради. Бу жиҳатдан сўзлаб бермоқ ва демоқ феъллари ўзарo фарқланмайди. Бу феъллар орасидаги принципиал фарқ, юқорида

айтилганидек, уларнинг учинчи валентлиги реализациясида намоён бўлади.

Келтирилган мисолларнинг биринчиси Ҳамида поччасига биологиядан ўтиладиган дарслар ҳақида гапириб берганини кўрсатади. Лекин бу хабардан биз Ҳамида конкрет қандай гаплар, сўзлар айтганини билолмаймиз. Бунинг сабаби шундаки, ҳозирги ўзбек тилидаги **сўзламоқ (сўзлаб бермоқ)** каби нутқ феълларининг учинчи валентлиги нутқ амали тасаввури билан эмас, балки нутқ амали ҳақидаги информация тасаввури билан боғланади. Шунинг учун бу валентлик нутқ амали ҳақидаги информацияни билдирувчи сўзлар воситасида реаллашади. Юқоридаги гапда **сўзлаб бермоқ** феълнинг учинчи валентлиги биологиядан... бу ўқиш йилида яна нималар ўтилагаги бирикмасида реаллашган.

Ҳозирги ўзбек тилидаги **демоқ** феълнинг нутқда қўлланиши бошқача хусусиятга эга. Бу феълнинг учинчи валентлиги нутқ амали тўғрисидаги информация тасаввури билан эмас, балки нутқ амали тасаввури билан боғланади. Шунинг учун унинг учинчи валентлиги изоҳланувчи нутқнинг ўзи билан (яъни кўчирма конструкция билан) ифодаланади. **Демоқ** феълнинг учинчи валентлигини реаллаштирувчи гап ёки сўз (кўчирма конструкция) изоҳловчи нутқда тўлиқ келтирилгани учун, изоҳланувчи нутқнинг характери, мазмуни, ҳажми каби хусусиятлари мазкур гап ёки сўзнинг ўзидан англашилиб туради. Бу ҳол **демоқ** феъли лексик маъносининг ғоят маъхум, умумий тус олишига сабаб бўлган. **Демоқ** феълнинг лексик маъноси субъект (гапирувчи), адресат (тингловчи) ва мазмун (кўчирма конструкция) валентликларини кўрсатувчи семалардан ташкил топган. Бу феълнинг лексик маъноси таркибида мазкур валентликларни конкретлаштирувчи, уларнинг специфик хусусиятларини кўрсатувчи махсус семантик белгилар йўқ⁷. Шунинг учун бу феъл маълум интонацион ва функционал тугалликка эга бўлган нутқ парчаси талаффузига нисбатангина эмас, балки ҳар қандай нутқ бўлаги талаффузига нисбатан ҳам қўлланаверади. Бу феъл гап ёки сўз талаффузини констатация қилиш учун, нутқ товуши

⁷ И. Кучкартаев. Лексика «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашкари и современный узбекский литературный язык, «Советская тюркология», 1972, № 1, стр. 84.

артикуляциясини, маълум хитоб, йиғи, кулги амалини констатация қилиш учун ишлатилади.

Нутқда демоқ феъли қўлланишларининг бошқа тиллар, хусусан рус тилида берилишини ўрганиш бу феъл маъносининг умумий, мавҳум характерини чуқурроқ тушунишга ёрдам беради.

Бу феълнинг нутқда қўлланиши рус тилига қуйидаги сўзлар билан таржима қилинади:

1) произнести феъли билан:

— *Бу бир башорат,— деди Мулла Шамсиддин... (I, 173-бет) — Это — знамение,— уверенно произнес он (I, 60-бет);**

2) сказать феъли билан:

Мен етти йиллик мактабни битирганимдан кейин ўртоғим «Бас» дедилар (I, 251-бет) — Я окончила только семилетку, но муж сказал «хватит» (I, 144-бет);

3) говорить феъли билан:

Савол аломати ҳамма вақт «ми»дан кейин қўйилади, десам кулади (I, 104-бет) — Я ему говорю, что знак вопроса ставится после частицы «ми», а он, представь себе, смеется! (I, 72-бет);

4) спросить феъли билан:

— Уқшишга бордингизми?— деди хизматчига, қовоғини солиб (I, 112-бет) — Вы были на занятиях?— нахмурившись, спросил он домработницу (I, 64-бет);

5) ответить феъли билан:

Ҳайдар ота суриштирса, «Ултармалик қочиқ» дейишди (I, 133-бет) — Хайдар-ата спросил: «Кто такой?» Ему ответили: «Беглый» (I, 123-бет);

6) воскликнуть феъли билан:

— Ё, қудратингдан, ишонмайди-я!— деди Туробжон (I, 50-бет) — Аллах, она не верит!— воскликнул Турабжан (I, 47-бет);

7) крикнуть феъли билан:

— Қочинг!— деди Мирза Баҳром... (I, 64-бет) — Бежите!— крикнул Мирза Бахрам... (I, 68-бет);

8) посоветовать феъли билан:

* Қавс ичидаги биринчи рақам А. Қаҳҳор танланган асарлари олти томлигининг (1967—1971) тегишли томини, иккинчи рақам эса мазкур том саҳифасини кўрсатади. Мисолларнинг таржимаси А. Қаҳҳор асарларининг рус тилида босилган уч томлигидан (1972—1974), олинди.

— Ундоқ демагин, ўғлим,— деди Заргаров... (I, 118-бет) — Не настаивай, Суяр,— снисходительно посоветовал Заргаров (I, 93-бет);

9) провозгласить феъли билан:

— Уртоқлар!— деди Собиржон (I, 121-бет) — Товарищи!— зычно провозгласил Сабирджан (I, 78-бет);

10) ораторствовать феъли билан:

— Уртоқлар!— деди Собиржон (I, 122-бет) — Товарищи!— ораторствовал... Сабирджан (I, 78-бет);

11) подхватить феъли билан:

— Мен ҳам,— деди Кутбиддинов,— мен ҳам кўп ҳикматлар кўрсатар эдим (I, 115-бет) — И я, и я!— подхватил Кутбиддинов,— обладал бы великой мудростью (I, 91-бет);

12) проворчать феъли билан:

— Э, ўлмабсиз,— деди у, оғзини артиб,— ахир бу қатиқ-ку! (I, 151-бет) — Ну и ну!— брезгливо проворчал он, вытирая рот.— Это же простокваша! (I, 63-бет);

13) простонать феъли билан:

— О, Мастан,— деди Турғуной,— эрим миямда да-нак чақса ҳам уйда ўтирганим бир давлат эди... (I, 85-бет) — Ой, Мастан, как хорошо было дома... И пусть бы муж измывался надо мной,— простонала Турғуной (I, 23-бет);

14) шепнуть феъли билан:

Мана шу мараз миш-мишга ўзим ишонмасам ҳам сизга айтиб қўйишни виждоний вазифам ҳисоблайман деди (I, 155-бет) — Он... шепнул: «Я, правда, слишком-то не верю в эти рассказы, однако полагаю своей гражданской обязанностью поставить вас в известность (I, 212-бет);

15) прошептать феъли билан:

— Энди бизга жуда қийин бўлди-да. Пешанам шўр бўлмаса,— деди чол ерга қараб (I, 62-бет) — О господи, горе-то какое! Бедная моя головушка,— прошептал несчастный старик (I, 44-бет) ва шу кабилар.

Келтирилган мисолларга диққат билан разм солинса шу нарса маълум бўладики, демоқ феълининг таржима-си, муқобили сифатида келтирилган русча феълларнинг деярли ҳаммаси маъно томондан демоқ феълига нисбатан мураккаб — бу феъллар изоҳланувчи нутқ (кўчирма конструкция)нинг муайян хусусиятларини кўрсатувчи қўшимча семантик белги (қўшимча сема)ларга эга:

спросить — сўроқ гапини талаффуз этмоқ (сўроқ семаси), воскликнуть — ҳис-ҳаяжон гапини талаффуз этмоқ (хитоб семаси), посоветовать — маслаҳат, насиҳат мазмунидаги гапни талаффуз этмоқ (маслаҳат семаси) ва ҳоказо. Шу нарсани айтиб ўтиш зарурки, кўрсатилган қўшимча семалар (сўроқ, хитоб, маслаҳат семалари) билдирадиган информация кўчирма конструкцияда имплицит ифодаланган: *Вы были на занятиях* гапида сўроқ маъноси, *Аллах, она не верит* гапида хитоб; *Не настаивай, Суяр* гапида маслаҳат, насиҳат маъноси мавжуд эканлиги интонациядан, гап структурасидан англашилиб турибди. Шунга қарамай, рус тилида мазкур информацияларни қўшимча ифодалайдиган воситалар (спросить, воскликнуть, посоветовать феъллари)ни ишлатиш зарур топилган. Тилшуносликда плеоназм (маълум информациянинг ортиқча, такрор ифодаланиши) деб аталадиган бу ҳодиса фақат рус тилига эмас, балки умуман барча тилларга, шу жумладан ўзбек тилига ҳам хос хусусиятдир.

Ўзбек тилидаги сўрамоқ, жавоб бермоқ, шивирламоқ типидagi нутқ феълларининг кўчирма конструкцияли гап таркибида қўлланиши русча спросить, ответить, шенуть каби феълларнинг аналогик қўлланишидан деярли фарқ қилмайди. Масалан: *Муҳайё зўр ташвиш билан сўради:— Анвар ака, қаерда ётиб юрибсиз?* (VI, 48-бет). Бу гапда сўроқ информацияси икки марта ифодаланганини пайқаш қийин эмас: 1) кўчирма конструкция структураси ва интонацияси воситасида ва 2) сўрамоқ феъли маъносининг сўроқ семаси воситасида. Ўзбек тилидаги нутқ феълларининг бу тарзда қўлланиши асосан ёзма нутққа хосдир. Оғзаки нутқда зарурий информациянинг плеонастик (такрорий, қўшма-қўш) ифодаланиши бошқача характерга эга. Ўзбек тилида изоҳланувчи нутқ (кўчирма конструкция) талаффузи кўпинча демоқ феъли билан, бу нутқнинг характери, табиати эса тегишли нутқ феъли билан кўрсатилади. Бу нуқтаи назардан қаралганда, юқорида келтирилган гап оғзаки нутқда шундай кўринишга эга бўлади: *Муҳайё зўр ташвиш билан:— Анвар ака, қаерда ётиб юрибсиз?—* деб сўради.

Кўринадики, изоҳланувчи нутқ субъектининг талаффуз амали умумий тарзда ифодаланмоқчи бўлганда демоқ феъли якка қўлланади. Агар бу талаффузнинг би-

роп томони, хусусияти таъкидланмоқчи бўлса, демоқ феъли билан биргаликда бошқа бир нутқ феъли қўлланади. Бу нутқ феъли семантик таъкид, семантик бўрттириш каби вазифаларни бажаради.

Шуни айтиш керакки, изоҳланувчи нутқ субъектининг талаффуз хусусиятлари бошқа воситалар билан ҳам ифодаланади. Бундай воситалар жумласига **баланд товуш** (овоз) билан, **майин товуш** билан каби демоқ феъли маъносини чегараловчи воситалар киради: *Унсин ўзига-ўзи баланд товуш билан яна: «Ўликнинг жони йўқ!»— деб... (I, 46-бет) — Она снова начала выкрикивать: «Мертвые мертвые!»... (I, 222-бет); Унсин... эшитилар-эшитилмас:— Сизга нима бўлди?— деди (I, 48-бет) — Унсиной... тихо, почти шепотом спросила:— Что это с вами? (I, 224-бет).* Қўринадики, бу хил конкретизаторларда изоҳланувчи нутқнинг асосан ташқи томони (талаффуз хусусиятлари) тавсифланади. Демоқ феълининг маъноси бошқа нутқ феъллари воситасида чегараланганда, изоҳланувчи нутқнинг фақат ташқи томони тўғрисида эмас, балки унинг функционал ва структурал томонлари ҳақида ҳам муайян информация ифодаланади.

Ўзбек тилидаги нутқ феълларининг деярли ҳаммаси демоқ феъли билан бирикиб қўллана олади:

1) **айтмоқ** феъли:

Рабфакка ўт, деб мен айтиб эдим шекилли (I, 72-бет);

2) **гапирмоқ** феъли:

Асрорқул унинг тўғрисида нима деб гапириши мумкин? (I, 243-бет);

3) **сўрамоқ** феъли:

Офицер сўроқ вақтида «Мени асир олган киши қаерлик ва қайси тоифадан?»— деб сўрабди (I, 223-бет);

4) **савол бермоқ** феъли:

Ушанда менга нима деб савол берганингиз ҳам эсингизда борми? (I, 131-бет);

5) **жавоб бермоқ** феъли:

— Ишга чанқовмиз-да,— деб жавоб берди Йўлчи (Ойбек, «Қутлуғ қон», 1966, 20-бет);

6) **мақтанмоқ** феъли:

Тўртта қўшни хотин орасига курс, бой тоғам бор, эшигини ел очиб, ел ёпади, деб мақтанса керак (Ойбек, «Қутлуғ қон», 12-бет);

7) ялинмоқ феъли:

...бир ҳафта, ўн кун ичида яна қайтамиз, деб ялинди (Ойбек, «Қутлуғ қон», 151-бет);

8) илтимос қилмоқ феъли:

Лагерга жўнаш олдида лейтенантдан: «Уша одамни яна бир кўрсам», деб илтимос қилибди (I, 231-бет);

9) пичинг отмоқ феъли:

Хусусан аравакаш «Бизнинг Йўлчивой... бир юз тўқсон сўм пулнинг ҳаммасини ўзи ёлғиз олди» деб пичинг отганда... (I, 91-бет);

10) заҳарханда қилмоқ феъли:

— Берар эди!— деди Туробжон, заҳарханда қилиб (I, 52-бет);

11) жеркмоқ феъли:

— Бошингиз катта бўлгани йўқ, ахир,— деди мулла Шамсиддин жеркиб (I, 172-бет);

12) қичқирмоқ феъли:

— Яшасин ҳаваскор кампирларимиз!— деб қичқирди (I, 277-бет);

13) ҳайқирмоқ феъли:

Йўлчи «Ур!» деб ҳайқирди... (Ойбек, «Қутлуғ қон», 324-бет);

14) бақирмоқ феъли:

— Тарқалинглар!— деб бўғилиб бақирди... (Ойбек, «Қутлуғ қон», 31-бет);

15) чақирмоқ феъли:

...орқадан кимдир «Йўлчибой!» деб чақирди (Ойбек, «Қутлуғ қон», 316-бет);

16) хитоб қилмоқ феъли:

У... «Уруш деганнинг закони борми, йўқми!» деб хитоб қилар эди (I, 206-бет);

17) пичирламоқ феъли:

Шу пайт қулоғимга биров:— Айт, кампир...— деди пичирлаб (I, 224-бет);

18) шивирламоқ феъли:

Унсин ёнида ўтирган кундошига шивирлаб:— Қошки арзийдиган нарса бўлса!— деди (I, 43-бет);

19) хархаша қилмоқ феъли:

У «Кампир бечорани докторга дурустроқ кўрсатмадиларинг» деб хархаша қилди (I, 239-бет);

20) эълон қилмоқ феъли:

Тўғни очик деб эълон қилиш билан бирликда... (I, 122-бет);

21) **онт ичмоқ феъли:**

...очиқ хотинларнинг юзини кўрмайман, деб онт ичганман (I, 138-бет);

22) **тушунтирмоқ феъли:**

— Китоблардаги асли уруш мана шу бўлади!— деб тушунтирди чол (Ойбек, «Қутлуғ қон», 320-бет);

23) **тайинламоқ феъли:**

Асрорқул... «Тушга яқин тегирмон бошига чиқиб борсин» деб тайинлабди (I, 240-бет);

24) **минғирламоқ феъли:**

«Ёрасулullo» деб минғирлади... (Ойбек, «Қутлуғ қон», 14-бет);

25) **вайсамоқ феъли:**

Бир мирза йигит... толеинг энди очилади деб вайсади (Ойбек, «Қутлуғ қон», 1966, 151-бет) ва ҳоказо.

Мисоллардан кўринадики, демоқ феъли фақат талаффуз амалига нисбатан қўлланади. Тўғрироғи, бу феъл индивид онгида юз берган муайян психик реакция ва бу реакциянинг товуш ифодасига нисбатан қўлланади. Бу товуш нутқ амали бўлиши шарт эмас. Масалан: *Карим «уфф» деди; Салим «дод» деб юборди* каби. Баъзан феъл психик реакция (психик амал)нинг ўзига нисбатан қўлланади: *Карим ўрта мактабни битиргандан кейин университетга ўқишга кираман деди* (яъни университетга киришга қарор қилди). Кўринадики, демоқ феълининг маъно доираси нутқ амали тушунчаси доирасидан анча кенг. Шунинг учун демоқ феълини соф нутқ феъли дейишдан кўра товуш-талаффуз феъли дейиш ўринли. Бу ҳолда нутқ амали товуш-талаффуз амалининг хусусий кўриниши сифатида баҳоланади.

Ўзбек тилидаги демоқ феълининг спецификаси бу феъл маъно доирасининг нутқ амали тушунчаси доирасидан кенглигида эмас. Демоқ феъли спецификаси, юқорида кўрсатилганидек, бу феъл билдирадиган товуш, нутқ ёки ҳаракатнинг махсус кўрсатилишида; бунда мазкур товуш, нутқ ёки ҳаракатнинг тасвири эмас, балки нутқда унинг ўзи берилади. Традицион синтактик таъбир билан айтганда, демоқ феъли билдирадиган нутқ (товуш, ҳаракат) сўзловчи нутқига кўчирилади; бу нутқ (товуш, ҳаракат) тўғрисида маълумот берилмайди, балки унинг ўзи кўрсатилади. Бундан изоҳланувчи товуш, нутқ ёки ҳаракатнинг лингвистик ифодаси билан демоқ феъли

бир-бирига чамбарчас боғлиқ бўлган, бир-бирини тақозо этадиган ҳодисалар эканлиги маълум бўлади.

Туркий тилларда, шу жумладан ўзбек тилида демоқ феъли спецификасини юзага келтирган факторлардан яна бири шундан иборатки, бу феъл иштирок этган конструкциядаги информациянинг асосий, зарурий қисми демоқ феъли воситасида эмас, балки кўчирма элемент воситасида ифодаланади. Бу ҳол демоқ феълининг семантик томондан ўта мавҳум, умумий характер касб этишига сабаб бўлган.

Ҳозирги ўзбек тилида демоқ феълининг семантик номустақиллиги, унинг тобора морфематик характер касб этаётганлиги қуйидаги таққосларда яна ҳам очиқроқ кўринади: **уф демоқ — уфламоқ, дод демоқ — додламоқ, вой-вой демоқ — вой-войламоқ** ва шу кабилар⁸.

Кўринадик, ҳозирги ўзбек тилида демоқ феълининг маъноси акад. В. В. Виноградов таъбири билан айтганда⁹, синтактик боғли маънолар қаторига киради. Бу феъл, юқорида кўрсатилганидек, синтактик томондан кўчирма конструкция билан автор ганини ўзаро боғловчи восита функциясини бажаради¹⁰. Шунинг учун бу феъл маъносидаги силжишлар соф лексик-семантик тараққиёт натижаси сифатида эмас, балки синтактик-семантик, функционал-семантик тараққиёт натижаси сифатида изоҳланмоғи лозим. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, демоқ лексемасининг ҳар қайси маъноси ўз синтактик моделига эга. Бу лексема маъносидаги силжишларни ўрганиш айти пайтда унинг семантик-синтактик моделлари системасини ўрганиш демакдир ва аксинча, демоқ лексемаси синтаксисини ўрганиш айти пайтда унинг маъносидаги фарқ-айирмаларни ўрганиш демакдир.

Бу лексеманинг туб, асл маъноси қандай семантик моделга эга эканлиги ва бу моделнинг нутқда қандай реаллашуви юқорида кўрсатилди.

⁸ Ҳозирги туркий тиллардаги *-ла* аффиксининг *демоқ* феълидан келиб чиққанлиги ҳақидаги фаразлар *демоқ* феълининг мана шу хусусиятларига асосланади. Қаранг: А. К. Хасенова. К вопросу об основе в тюркских языках, «Исследования по тюркологии», Алма-Ата, 1969, стр. 44—47.

⁹ В. В. Виноградов. Основные типы лексических значений слова, «Вопросы языкознания», 1953, № 5.

¹⁰ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 320.

Луғатларда демоқ лексемаси «атамоқ» маъносига эга эканлиги қайд этилади. Бу маънонинг семантик модели шундай кўринишга эга: Феъл (демоқ) → Агенс + Объект + Мазмун. Мисол: — ...қандай қилиб сен шуни ўғирлик дейсан? (I, 167-бет) — Неужто ты смеешь это именовать разбоем? (I, 54-бет). Бу моделда ҳам асосий информация мазмун валентлиги реализациясида ифодаланади. Шунинг учун бу валентликнинг дискрет лингвистик ифодаланиши зарурий характерга эга. Моделнинг бошқа элементлари нутқда эллипсга учраши мумкин (компрессия ҳодисаси). Масалан: *Одамлар бу колхозни «Янги йўл» дейди* → (Одамлар томонидан) «Янги йўл» **деган** (дейилган) колхоз → «Янги йўл» **деган** колхоз.

Луғатларда демоқ лексемасининг «хоҳламоқ, танламоқ» маъноси қайд этилади. Бу маънонинг семантик модели: Феъл (демоқ) → Агенс + Объект + (Мазмун). Бу моделнинг учинчи валентлиги реализацияси нутқда ҳамма вақт эллипсга учрайди (ифодаланмайди), иккинчи валентлиги эса тушум келишигидаги от билан ифодаланади. Масалан: *Агар сиздан бўлакни десам...* (I, 256-бет) — Если я полюблю другого... (I, 148-бет).

Кўринадики, демоқ феълнинг бу маъноси нутқ амалини кўрсатмайди. Бу феълнинг бошқа маънолари, шунингдек, боғловчилик функциялари ҳам нутқ амалини билдирмайди. Шунинг учун биз демоқ феълнинг бундай маъно ва функцияларини таҳлил қилиб ўтирмаймиз.

Гапирув феъллари

Гапирув феъллари нутқ феъллари семантик майдонининг асосий, марказий лексик-семантик группаларидан бири ҳисобланади. Бу феъллар семантик томондан талаффуз феълларига яқин. Талаффуз феъллари нутқнинг ташқи товуш-талаффуз хусусиятлари асосида номлайдиган сўзлар бўлса, гапирув феъллари нутқнинг ички хусусиятлари асосида номлайдиган сўзлардир. Бошқача қилиб айтганда, талаффуз феълларининг маъносида нутқ амалининг товуш-талаффуз хусусиятларини кўрсатиш биринчи планда бўлса, гапирув феълларининг маъносида бу амалнинг давомийлигини, кечиш йўсини, процессуал томонини кўрсатиш биринчи планда бўлади.

Гапирув феъллари лексик-семантик группасининг се-

мантик ядроси, идентификатори гапирмоқ, сўзламоқ ва сўйламоқ феълларидан иборат. Бу феъллар ўзаро кичик синонимик уя ҳосил этади. Бу феъллар орасидаги фарқлар уларнинг услубий қиёфасига тегишли: гапирмоқ феъли нейтрал сўз, сўзламоқ феъли китобийлик оттенкасига эга, сўйламоқ феъли эса поэтик нутққа мансуб¹¹.

Ҳозирги ўзбек тилида одамнинг нутқ фаолиятини энг умумий тарзда билдирадиган феъллар ҳам мана шу гапирмоқ ва сўзламоқ феълларидир. Бу феъллар одамнинг нутқ фаолиятини муайян амал, муайян процесс сифатида ифодалайди. Нутқ амалининг устаси, билимдони (нотик) маъносини билдирадиган сўзлар гапирмоқ ва сўзламоқ феълларининг ўзагидан ясалиши ҳам (гапдон, сўзамол каби) мазкур феъллар маъносининг мана шу хусусиятидан далолат беради.

Гапирув амалини билдирадиган феъллар иккига группаланади:

1) соф гапирув амалини билдирадиган феъллар,

2) гапирув амали билан бирликда нутқ мазмунини ҳам тасвишлаб келадиган феъллар.

Соф гапирув амалини билдирадиган феълларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу феълларнинг маъносида нутқ амалининг модал-процессуал хусусиятларини кўрсатиш биринчи планда бўлади, нутқ амалининг объекти ва мазмуни бу феъллар маъносининг иккинчи даражали, қўшимча компонентлари ҳисобланади.

Соф гапирув амалини билдирадиган феъл бирликлардан бир группаси одамнинг гапириш қобилиятини, одамнинг гапириш кўникмасини, гапириш уқувини кўрсатади. Бундай бирликлар гапирмоқ, тили чиқди I, тили келишади кабилардан иборат. Булардан гапирмоқ феъли одамнинг маълум тилдан фойдаланиш кўникмасини, тили чиқди фразеологизми маълум тилдан фойдаланиш кўникмасига эга бўлишни, тили келишади фразеологизми эса маълум тил бирликларини талаффуз этиш уқувини билдиради. Ҳозирги тилда **тили қимирлайди** феъли ҳам соф гапирув амалини билдиради. Лекин бу феълнинг маъносида кўникма ёки уқув таъкидланмайди. Бу феъл соф процессни (нутқ процессини) билдирадиган феълдир. Мисол: *...маслаҳатгўйлик осон нар-*

¹¹ А. Ҳожиёв. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати, Тошкент, 1974, 80-бет.

са-да, тили қимирлайди, холос (Ойбек, «Қутлуғ қон», 1966, 11-бет).

Соф гапирув амалини билдирадиган феъллардан бир гуруҳининг маъноси уста, моҳир архисемаси билан характерланади. Бундай феъл бирликлар сўз чертмоқ, оғзига қаратмоқ, гапни қотирмоқ, нотиклик қилмоқ, сўзамоллик қилмоқ, сўзамоллигини ишга солмоқ, гапдонлик қилмоқ кабилардан иборат. Бу бирликлар усталик билан, моҳирлик билан гапирув амалини билдиради. Мисол: *Одамларни оғзига қаратиб келган Қаландаров энди салобатини йўқотиб қўйди* (А. Қ., II, 1967, 160-бет) каби.

Маълум архаиклик оттенкасига эга бўлган такаллум қилмоқ, такаллум айламоқ феъллари бадий нутққа (поэтик услубга) мансублиги билан характерланади:

*Такаллум қилди, айди: Э, фалоне,
Кетурғил бизга лойиқ армуғоне
(Хоразмий)*

Соф гапирув амалини билдирадиган феъллардан бир группасининг маъноси ўзгариш, янгиланиш архисемаси билан характерланади. Бу феъллар суҳбат темаси, гап объектининг ўзгаришини, янги тема, янги объект тўғрисида гапиришга ўтиш амалини билдиради. Лекин янги тема, янги объектнинг характерини, мазмунини кўрсатиш бу феълларнинг маъно таркибига кирмайди. Бундай феълларни ўз ичида иккига группалаб изоҳлаш мумкин: гапни бурмоқ, гапни айлантирмоқ, сўзни айлантирмоқ, сўзни бошқа ёққа бурмоқ, гапни бошқа ёққа бурмоқ, гапни чалғитмоқ, бошқа гапга ўтмоқ кабилар нутқ объекти, нутқ темасининг онгли равишда ўзгартирилишини билдирса, сўзнинг калавасини йўқотмоқ, гапнинг калавасини йўқотмоқ, тилдан тоймоқ, (гап ёки сўздан) адашмоқ, мавзудан четга чиқмоқ, темадан четга чиқмоқ кабилар нутқ объекти, нутқ темасининг беихтиёр, ғайри шуурий равишда ўзгаришини билдиради. Мисоллар: *Саида айтмади, гапни чалғитди...* (А. Қ., Синчалак, 1959, 13-бет); *Мирза Муҳиддин хижолат бўлиб, гапни бошқа ёққа бурди* (А. Қ., III, 1967, 130-бет); *Саида гапни ҳарчанд айлантирса ҳам, Ҳуринисони асл мақсадга яқинлаштиролмади* (А. Қ., II, 1967, 176-бет) каби.

Соф гапирув феълларининг айримлари кимларнингдир ганига, суҳбатига сўз қўшиш амалини билдиради.

Бундай феъллар группаси луқма ташламоқ, гапга қўшилмоқ, сўзга қўшилмоқ, сўз қўшмоқ, гап қўшмоқ, гапга гап уламоқ, сўзга сўз уламоқ, илова қилмоқ, сўз қистирмоқ, гап қистирмоқ, гапга аралашмоқ, сўзга аралашмоқ қўшимча қилмоқ, гап қўндирмоқ кабилардан иборат: *Сўз Манзураҳон тўғрисида кетганда эрини буткул нодонга чиқарадиган луқмалар ташлай бошлади* (А. Қ., II, 1967, 182-бет); *Гапга аравасоз уста Нуъмон аралашди* (шу тўплам, 104-бет) каби.

Шу группага кирадиган феълларнинг баъзилари кимнингдир гапини гап билан бўлиш, тўхтатиш амалини билдиради. Бундай феъллар гапини бўлмоқ, сўзини бўлмоқ, гапини кесмоқ, сўзини кесмоқ, белига тепмоқ, шартта кесмоқ, оғзига урмоқ, тиндирмоқ 2, гапини оғзидан олмоқ, сўзини оғзидан олмоқ кабилардан иборат. Мисоллар: *Гап бошлаган эди, домла сўзини кесди* (А. Қ., III, 1967, 178-бет); *Жонфиғон жавоб бермоқчи эди, Малоҳат гапини оғзидан олди* (А. Қ., I, 99-бет) каби.

Соф гапирув амалини билдирадиган феъллардан бир группасининг маъноси нутқ амалининг бошланиши, давомийлиги каби хусусиятларини тавсифлайди. Бундай феъллар тўртга группаланadi:

1) гапиришга чоғланиш амалини билдирадиган феъллар,

2) нутқ амалининг бошланишини билдирадиган феъллар,

3) узоқ гапириш амалини билдирадиган феъллар,

4) қисқа гапириш амалини билдирадиган феъллар.

Нутқ амалига чоғланишни билдирадиган феъллар оғизни сўзга жуфтламоқ, оғизни гапга жуфтламоқ, оғиз жуфтламоқ, оғиз чоғламоқ, гапга оғиз ростламоқ, сўзга оғиз ростламоқ, оғизни гапга ўнгламоқ, оғизни сўзга ўнгламоқ каби феъл ва фразеологизмлардан иборат: *Домла яна гапга оғиз ростлаганда Эҳсон жавоб сўради* (А. Қ., III, 1967, 244-бет). Маъно томондан бу феълларга тили қичиди фразеологизми яқин. Лекин бу фразеологизм мазкур бирликлардан хоҳиш семаси билан фарқланади. Бу фразеологизм нутқ агенсиди гапириш истаги, гапириш хоҳиши пайдо бўлганини билдиради. Масалан: *Жўра оти ҳақида гап сотишни яхши кўрар эди, дарров тили қичиди* (Ойбек. Қутлуғ қон, 1966, 18-бет).

Нутқ амалининг бошланишини билдирадиган феъллар маъно таркиби жиҳатидан бир неча группага бўли-

нади. Бу феъллардан бир гуруҳи гап бошлаш амалини билдиради: **гапга кирмоқ, сўзга кирмоқ, гапга тушмоқ, сўзга тушмоқ** каби. Бу феълларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, уларнинг маъносидан гапнинг бафуржа давом этиши, чўзилиши сезилиб туради. Аниқроғи, бу феъллар нутқ агенсининг бафуржа гап бошлашига нисбатан ишлатилади. Мисол: *Чойдан бир-икки ҳўп-лаб сўзга киришди* (Ойбек. Қутлуғ қон, 1966, 23-бет) каби.

Нутқ амалининг бошланишини билдирадиган феъллардан **даромад қилмоқ** 2 феъли гапни узоқдан бошлаш амалига нисбатан қўлланса, **пешвозлик қилмоқ** феъли гапни олдин, биринчи бўлиб бошлаш амалига нисбатан қўлланади.

Гап бошлаш амалини билдирадиган феъл бирликлардан **тилга кирмоқ 1, тилга келмоқ** фразеологизмлари бирмунча бошқа хусусиятга эга. Бу фразеологизмлар маълум кечинма (ҳайрат, қўрқув)дан сўнг гапира бошлаш, гапира олиш амалини билдиради. Мисол: *Салим-хон ўзини наст олгандан сўнг Саидий тилга кирди* (А. Қ., III, 1967, 47-бет).

Узоқ гапирув амалини билдирадиган феъл бирликлар гапни **чўзмоқ, гап бермаслик, навбат бермаслик, узун сура бошламоқ, том устига том ёпмоқ, гапга берилиб кетмоқ, сўзга берилиб кетмоқ** каби феъл ва фразеологизмлардан иборат. Мисоллар: *Ўзи келди, ҳеч кимга гап бермайди* (А. Қ., III, 1967, 259-бет); *У хотинининг жавобини кутиб ўтирмасданоқ том устига том ёпа борди...* (А. Қодирий. Ўтган кунлар, 1958, 298-бет). Узоқ гапириш (кўп гапириш) амалига нисбатан ишлатиладиган **жағи очилмоқ (жағини очмоқ)** фразеологизми кучли салбий эмоционал бўёққа эгаллиги билан характерланади: *Индамасликда ном чиқарган бу йигит нима бўлиб жағи очилиб кетди-ю...* (А. Қ., II, 1967, 271-бет).

Узоқ гапирув амалини билдирадиган феълларда товуш-талаффуз таассуроти овознинг бирор физик хусусияти (ноаниқлиги, баланд ё пастлиги)дан эмас, балки нутқнинг чўзилиб кетишидан ҳосил бўлади. Бунда номинация асоси товуш-талаффуз процессининг белгилари эмас, балки бу процесснинг меъёрдан ортиқ чўзилиши, унинг натижаси ва шу каби белги-хусусиятларидан ташкил топади. Масалан, **гап уламоқ, гап чувамоқ** каби феъллардан нутқнинг чўзиқлиги, **қулоқ-мияни емоқ, қу-**

лоқ-мияни қоқиб қўлга бермоқ каби бирикмаларда нутқнинг таъсири, натижаси номинация асоси ролини ўйнаган.

Узоқ гапирув амалини билдирадиган феълларнинг бир гуруҳи аини бир ҳодиса тўғрисида қайта-қайта гапириш, аини бир гапни қайта-қайта такрорлаш амалини ифодалайди. Бундай феъллар группаси гап чайнамоқ, узиб уламоқ, жағ урмоқ кабилардан иборат. Узоқ гапирув амалини билдирадиган феълларнинг баъзилари бирор нарса-ҳодиса тўғрисида кераксиз, ортиқча тафсилотлар билан гапириш амалини ифодалайди. Масалан: *Ўзини яна ишонтириш учун ойлаб Жамол Каримийнинг миясини қоқиб қўлига берувчи керак бўлар эди* (А. Қ., III, 1967, 152-бет). Бундай феъллар группаси эзмаланмоқ, эзмалик қилмоқ, маҳмадоналик қилмоқ, қулоқ-мияни емоқ, қулоқ-мияни қоқиб қўлга бермоқ, миясини қоқиб қўлига бермоқ каби феъл ва фразеологизмлардан иборат. Бу феълларда жонга тегиш, бездириш семаси ёрқин ифодаланади. Масалан: *Ҳеч қайсиси пахтани билмайди, бошқа масала бўлса маҳмадоналик қилиб қулоқни қоматга келтиради* (А. Қ., Синчалак, 1959, 74-бет).

Келтирилган бирликлардан қулоқ-мияни емоқ, қулоқ-мияни қоқиб қўлга бермоқ, миясини қоқиб қўлига бермоқ каби фразеологизмлар сўроқ семасига ҳам эга. Бу фразеологизмларнинг маъноси бирор нарса-ҳодиса тўғрисида қайта-қайта сўраш, кераксиз, ортиқча тафсилотлар билан гапириш йўсинида таърифланиши мумкин.

Узоқ гапирув амалини билдирадиган феъллардан бир гуруҳи беҳуда, миш-миш гапларни кўп гапириш амалини ифодалайди. Бундай феъллар гап чувимоқ, гап чувамоқ, саннамоқ 3, санноғламоқ 3 каби феъллардан иборат.

Ҳозирги тилда чакаги тинмаслик, жағини очмоқ 2, жағи очилмоқ 2, ҳасратидан чанг чиқади, ғиди-биди қилмоқ 2, чўзмоқ 3 каби ибора ва феъллар ҳам узоқ гапирув амалини билдиради.

Қисқа гапириш амалига нисбатан ишлатиладиган феъл бирликлар гапни қисқа қилмоқ, сўзни қисқа қилмоқ, калта-култа гап қилмоқ кабилардан иборат. Мисоллар: *Ёқубжон бунга йўл қўймай, гапни қисқа қилди* (А. Қ., III, 1967, 193-бет); *Райижроқўм раиси сўзни жуда қисқа қилди* (А. Қ., II, 1967, 289-бет) каби.

Маъноси такрорийлик семаси билан характерланадиган такрорламоқ, оғиздан қўймаслик, тилдан туширмас-

лик, тилдан қўймаслик каби феъл ва фразеологизмлар ҳам узоқ (кўп) гапириш амалини билдирадиган феъл бирликлар қаторига киради. Бу бирликларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, улар маълум нарса-ҳодиса тўғрисида атрофлича маълумот бериш амалини эмас, балки мазкур нарса-ҳодиса тўғрисидаги аниқ бир маълумотни, информацияни қайта-қайта гапириш амалини билдиради. Бу бирликлар маъносида муҳокама элементи бўлмайди.

Мисоллар:

Мен бояги ўқиганимни айнан такрорлаган эдим, дадам кулди (II, 67-бет); *Унсин... бу гапни оғзидан қўймай, соғона ва гўрларни оралаб ўтин қидирди...* (I, 46-бет).

Ўзбек тилида нарса-ҳодисани аташ, номлаш амалини билдирадиган бир гуруҳ феъл бор. Бу феълларнинг маъносида мазкур нарса-ҳодиса тўғрисида ҳеч қандай информация ифодаланмайди. Бу феъллар номлаш, аташ, исм бериш амалининг ўзини билдиради, холос. Шунинг учун уларни соф гапирув амалини билдирадиган феъллар қаторида изоҳлаш ўринли. Бундай феълларни шартли равишда номинация феъллари дейиш мумкин. Номинация феъллари **атамоқ, от қўймоқ, номламоқ, ном қўймоқ, ном бермоқ, исмламоқ, исм қўймоқ, исм бермоқ, лақаб қўймоқ, демоқ** 6 кабилардан иборат. Мисоллар: *Уста Мўмин... боланинг отини Ёдгор қўйди* (А. Қ., I, 1967, 234-бет); *Пўлатжон кўёвга бошқа исм қўйибди* (А. Қ., III, 1967, 88-бет); *Ёш бир жувон маҳалладаги ҳамма эркакларга лақаб қўйиб ҳамманинг ичагини узди* (А. Қ., II, 1967, 21-бет).

Маълум товуш, овоз чиқариш маъносини ифодалайдиган ун **чиқармоқ, ун бермоқ, товуш чиқармоқ, овоз чиқармоқ** каби феъллар соф гапирув амалини билдирадиган феълларнинг периферик зонаси сифатида қаралиши мумкин.

Гапирув феълларидан бир гуруҳининг маъносида нутқ жараёни билан бир қаторда нутқ мазмуни ҳам тасвирланиши юқорида кўрсатилди. Бундай феълларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборат бўладики, уларнинг маъносида нутқ объекти, нутқ мазмуни тўғрисида ҳам маълум информация ифодаланмади. Бундай феъллар маълум объект, маълум ҳодиса тўғрисида гапириш, изоҳ бериш, тушунча, маълумот бериш жараёнини билдиради.

Кўринадики, бундай феълларнинг маъноси нутқ жараёни билан бир қаторда нутқ объекти ҳақидаги информацияни ҳам ўз ичига олади.

Нутқ жараёни билан бирликда нутқ мазмунини ҳам тавсифлайдиган феълларни қуйидагича группалаш мумкин:

1) маъноси ҳикоя-баён архисемаси билан характерланадиган гапирув феъллари,

2) маъноси лоф-муболаға архисемаси билан характерланадиган гапирув феъллари,

3) маъноси сафсата архисемаси билан характерланадиган гапирув феъллари,

4) маъноси ҳасрат архисемаси билан характерланадиган гапирув феъллари,

5) маъноси изоҳ-тавсиф архисемаси билан характерланадиган гапирув феъллари,

6) маъноси мулоҳаза архисемаси билан характерланадиган гапирув феъллари.

Маъноси ҳикоя-баён архисемаси билан характерланадиган гапирув феълларини шартли равишда ҳикоя феъллари ёки баён феъллари деб аташ мумкин. Бундай феъллар группаси гапирмоқ 3, сўзламоқ 2, айтмоқ 2, гап гапирмоқ, сўз сўзламоқ, ҳикоя қилмоқ, ҳикоят қилмоқ, баён қилмоқ, баён этмоқ, баён айламоқ, ривоят қилмоқ, нақл қилмоқ, ваъз қилмоқ 3, ваъз этмоқ 3, доклад қилмоқ, лекция ўқимоқ, нутқ сўзламоқ, маъруза қилмоқ каби феъллардан иборат. Булардан ҳикоят қилмоқ, баён айламоқ, ривоят қилмоқ каби феъллар китобийлик оттенкасига эга; доклад қилмоқ, нутқ сўзламоқ, маъруза қилмоқ, лекция ўқимоқ феъллари ҳикоя баёнининг махсус турига (одамлар группаси, тўдасига қаратилган нутққа) нисбатан ишлатилади. Лекин баён (ҳикоя) феълларининг ҳаммаси маълум нарса-ҳодиса тўғрисида маълум информация бериш, гапириш жараёнини билдирадиган феъллардир. Мисоллар: *Йўлчи ўз онасидан юз марталаб эшитган гапларини ҳикоя қила бошлади...* (Ойбек. Қутлуғ қон, 1966, 7-бет); *Мезбонлардан бири меҳмонларга воқеани баён қилди* (А. Қ., I, 1967, 95-бет) каби.

Маълум нарса-ҳодиса тўғрисида баён, гап бошлаш амалини билдирадиган гап қўзғалоқ, сўз очмоқ, гап очмоқ, гап бошламоқ, сўз бошламоқ каби феълларни ҳам ҳикоя-баён феъллари қаторига киритиш мумкин, чунки.

бу феълларнинг маъносидан нутқнинг маълум вақт давом этиши (яъни баён, ҳикоя элементи) сезилиб туради. Мисоллар: *Қозимбекни шу ишга тортишни кўзлаб сўз очмоқчи эди* (А. Қ., II, 1967, 271-бет); «*Қаландаровни Қаландаров қилгунча она сути оғзига келган*»лиги тўғрисида гап очди (шу тўплам, 175-бет); *Чоракор бошидан дўпписини олди-да, чиқиб турган пилталарни узауза гап бошлади* (А. Қ., III, 1967, 277-бет); *Арслонбек... йўғон ва ҳорғин товуш билан узиб-узиб сўз бошлади* (А. Қ., Синчалак, 1959, 149-бет).

Маъноси лоф-муболаға архисемаси билан характерланадиган гапирув феъллари **лоф урмоқ, лоф қилмоқ, ваҳима қилмоқ 3, кўпиртирмоқ 4, муболаға қилмоқ** кабилардан иборат. Бу феъллар муайян нарса-ҳодиса тўғрисида унинг қиймати, аҳамияти ёки камчилигини амалдагидан ошириб гапириш амалини билдиради. Мисоллар: *Хуринисо унинг ўзига маълум бўлмаган камчиликлари, ҳаммага маълум хатолари тўғрисида сўзлаб, гапни кўпиртира бошлаган эди, раис... жеркиб ташлади* (А. Қ., II, 1967, 183-бет); *Буларнинг ҳаммаси рост, Салимхон заррача муболаға қилгани йўқ* (А. Қ., III, 1967, 190-бет).

Маъноси сафсата архисемаси билан характерланадиган гапирув феъллари **сафсата сотмоқ, гап сотмоқ, фалсафа сотмоқ, фалсафа сўқмоқ, сафсатабозлик қилмоқ** кабилардан иборат. Бу феъл ва фразеологик иборалар маълум нарса-ҳодиса тўғрисида арзимаган, юзаки, аҳамиятсиз гаплар гапириш амалини билдиради. Мисоллар: *Жўра оти ҳақида гап сотишни яхши кўрар эди...* (Ойбек. Қутлуғ қон, 1966, 18-бет); *Шунда Салимхон фалсафа сотди... ўзини ўзбек халқининг ягона ғамхўри қилиб кўрсатишга уринди* (А. Қ., III, 1967, 102-бет).

Қиноя-пичинг оттенкасига эга бўлган **билимдонлик қилмоқ, файласуфлик қилмоқ** феълларини ҳам шу группага киритиш мумкин.

Маъноси сафсата архисемаси билан характерланадиган феъллардан **алжимоқ, айнимоқ 6, оғизга келганини ўтламоқ, алаҳламоқ 2** кабилар маълум нарса-ҳодиса тўғрисида бемаъни, мантиқсиз, беҳаё гаплар гапириш амалига нисбатан қўлланади. Шу группага яқин бўлган **ачимоқ, сасимоқ** феълларининг кўчма маъноси нутқ эгасининг нутқ объектига салбий муносабатини кўрсатувчи семага эгаллиги билан ажралади. Мисол: *Ҳу ўл, турқинг*

қурсин!.. Маҳаллада сасиб, ўқувчи қизларга кун бермайсан-у, ўзинг нотўғри иш қиласан... (А. Қ., I, 1967, 143-бет). Бу гапнинг рус тилига таржимаси сасимоқ 4 семемасини янада аниқроқ тасаввур этишга имкон беради: *У-у, проклятый! Про школьниц на всю махаллю сплетни распускаешь, а сам вон чем занимаешься* (А. Қ., Птичка-невеличка, М., 1965, стр. 30).

Маъноси ҳасрат архисемаси билан характерланган феъллар группаси ҳасрат қилмоқ, шикоятланмоқ, шикоят қилмоқ, зорланмоқ, койимоқ 2, шиква қилмоқ, нолимоқ, нолиш қилмоқ, кўз ёши қилмоқ, дод-вой қилмоқ, дарду ҳасрат қилмоқ, додламоқ 3, арз-дод қилмоқ, арз-ҳол қилмоқ кабилардан иборат. Бу феъллар бирор нарса-ҳодиса тўғрисида норози бўлиб гапириш амалини билдиради, бунда нутқ агенсининг гапидан унинг нутқ адресатини ўзига хайрихоҳ бўлишга даъват этиши сезилиб туради. Мисоллар: *Ҳамма ўз билганича қичқиради, зулмдан, жабрдан шикоят қилади, зорланади* (Ойбек. Қутлуғ қон, 1966, 322-бет); *Бир неча ой ўқиганидан сўнг муаллимасидан нолиб, ўқишдан бош тортди* (А. Қ., III, 1967, 115-бет); *Бой энди иссиқдан шикоятланиб, уҳ-уҳ-лаб ўтирди* (Ойбек. Асарлар, III, 9-бет); *Сўфи мачитнинг бутун вақфини имом, қолаверса мутавалли еб, сўфига фақат ялатганидан ҳасрат қилди* (А. Қ., II, 1967, 68-бет) каби.

Маъноси изоҳ-тасвир архисемаси билан характерланган феъллар ўз ичида иккига группаланади:

1) бирор нарса-ҳодисани тасвирлаш амалини билдирадиган феъллар,

2) бирор нарса-ҳодисани тушунтириш амалини билдирадиган феъллар.

Бирор нарса-ҳодисани тасвирлаш амалини билдирадиган феъллар тасвирламоқ, тасвир қилмоқ, тасвир этмоқ, таърифламоқ 1, таъриф қилмоқ 1, таъриф этмоқ 1, таъриф-тавсифламоқ 1, таъриф-тавсиф қилмоқ 1, таъриф-тавсиф этмоқ 1, тавсифламоқ, тавсиф қилмоқ, тавсиф этмоқ, васф қилмоқ 1, васф этмоқ 1, характерламоқ каби феъллардан иборат. Бу феъллар адабий тилнинг ёзма формасида, илмий услубда кўпроқ ишлатилиши билан характерланади. Мисоллар: *Ғўза парваришининг боришини тўлиқ ва ёрқин тасвирлаб берди* (А. Қ., II, 1967, 296-бет); *Бунда (фельетонда — И. Қ.) халқ суди Иброҳимовнинг хотиндан қандай поря сўрагани худди*

кўргандай тасвир қилинар эди (А. Қ., III, 1967, 169-бет) каби.

Бирор нарса-ҳодисани изоҳлаш, тушунтириш амалини билдирадиган феъллар **тушунтирмақ, тушунча бермақ, уқтирмақ, гап уқтирмақ, сўз уқтирмақ, изоҳламақ, изоҳ бермақ, изоҳот бермақ, шарҳламақ, шарҳ қилмақ, шарҳ этмақ, шарҳ бермақ, таъбирламақ 2, таъбир қилмақ 2, таъбир этмақ 2, тафсирламақ, тафсир қилмақ, талқин қилмақ, талқин этмақ, йўймоқ** кабилардан иборат. Бу феъллар маълум нарса-ҳодисанинг муҳим хусусиятларини айтиш йўли билан мазкур нарса-ҳодиса тўғрисида тингловчида муайян тушунча, тасаввур ҳосил этиш амалини билдиради. Мисоллар: *Аммо Йўлчининг сотилиб кетган ери унга ҳеч алоқасиз бўлгани учун, ернинг қадр-қиймати ва бу хусусдаги маҳкам қаноатларини тушунтира бошлади...* (Ойбек. Қутлуғ қон, 1966, 10-бет); *Подшоҳ, гарчи кофир бўлса ҳам, «амрини ижро қилиши ҳар бир мусулмон фуқарога фарз» эканини уқтиришига тиришди* (шу асар, 317-бет); *Аҳмаджон бир вақтлар асир немисни кўйдирмоқчи бўлгани ва уни капитан қўтқазгани ёдига тушиб, изоҳ бера бошлади* (А. Қ., I, 1967, 230-бет).

Маъноси мулоҳаза архисемаси билан характерландиган гапирув феъллари тафаккур амали билан боғланган нутқ жараёнини билдиради. Аниқроғи, бундай феъллар нутқ агенсининг маълум нарса-ҳодиса ҳақидаги нутқий логик амалини билдиради. Шунинг учун бундай феълларни шартли равишда нутқий логик амал феъллари деб аташ мумкин.

Нутқий логик амал феълларининг бир группаси таҳлил амалини билдиради. Бундай феъллар **таҳлил қилмақ, анализ қилмақ** кабилардан иборат. Булардан анализ қилмақ феъли асосан илмий услубда ишлатилса, таҳлил қилмақ феъли эса адабий тилнинг бошқа услубларида ҳам қўлланади. Мисол: *Бу ҳодисаларни таҳлил қилиб, натижа чиқарди* (А. Қ., III, 1967, 190-бет).

Нутқий логик амал феълларидан бир группасининг маъноси исбот семаси билан характерланади. Бундай феъллар **исботламақ, исбот қилмақ, исбот этмақ, асосламақ, асос келтирмақ; далилламақ, далил келтирмақ, далил-исбот кўрсатмақ, бўйнига қўймоқ** кабилардан иборат. Бу феъллар маълум далил, асос кўрсатиш йўли билан бирор фикр-ҳукмнинг тўғри ёки нотўғри эканига

нутқ адресатида қаноат ҳосил этиш амалини билдиради. Мисоллар: *Ошналарнинг ҳар қайсиси Қосимжон бойваччага ўзининг яқин эканини исбот қилгуси келар эди* (А. Қ., I, 1967, 66-бет); *Бундан сўнг ўзининг ресторанига заррача шикаст етмаслигини исбот қилди* (А. Қ., III, 1967, 202-бет) каби.

Нутқий логик амал феълларидан бир группасининг маъноси хулоса, яқун семаси билан характерланади. Бундай феъллар яқунламоқ, хулосаламоқ, хулоса чиқармоқ, натижалармоқ, натижа чиқармоқ, умумлаштирмоқ кабилардан иборат. Бу феъллар маълум фикр, мулоҳазалар асосида яқуний фикр, хулоса чиқариш амалини билдиради. Мисол: *Ҳамроев буларнинг ҳаммасидан хулоса чиқарди...* (А. Қ., I, 1967, 108-бет).

Ифодалов феъллари

Ифодалов феълларининг маъноси нутқ объектини кўрсатувчи (нутқ мазмунини конкретлаштирувчи) сема-лар билан характерланади. Бу жиҳатдан улар гапирув феълларига ўхшайди. Ифодалов феъллари ҳам, гапирув феъллари каби, бирор нарса-ҳодиса тўғрисидаги нутқ амалини билдиради. Бу ҳол мазкур семантик группалар-нинг фарқи улар маъносидаги семантик элементлар со-нида эмаслигидан далолат беради.

Ифодалов ва гапирув феълларининг фарқи улар маъ-носининг структурасига, ички тузилишига тегишли. Нутқ амалининг процессуал томонини, нутқ амалининг кечиш йўсинини тасвирлаш гапирув феъллари маъносининг муҳим, етакчи семантик элементини ташкил этади. Ифо-далов феълларининг маъносида эса муҳим, етакчи се-мантик элемент нутқ мазмунини конкретлаштириш, нутқ объектини кўрсатишдан иборат бўлади.

Ифодалов феълларининг семантик ядроси, идентифи-катори сифатида айтмоқ феълни олиш мумкин. Бу феъл тил воситалари ёрдамида бирор маълумот, фикр, хабарни ифодалаш, билдириш амалини англатади. Ми-сол: *Кимдир унинг ёлғон овчи эканини айтди* (А. Қ., I, 1967, 158-бет). Бу феъл маъноси нутқ объектини таъкид-лаб кўрсатишга қаратилгани учун, унинг *бетга айтмоқ, исмини айтмоқ, фамилиясини айтмоқ, командирнинг буй-руғини айтмоқ* каби қўлланиши табиий. Лекин *гапир-моқ, сўзламоқ* феъллари бу йўсинда деярли қўлланмай-

ди. Бунинг сабаби шундаки, гапирмоқ ва сўзламоқ феълларининг маъноси нутқ амалининг процессуал томонини, нутқ амалининг кечиш йўсинини таъкидлаб кўрсатишга қаратилган. Бу феъллар давомли нутқ амалини билдиришга хосланган.

Шуни кўрсатиб ўтиш зарурки, айтмоқ феъли давомли нутқ амалига нисбатан қўлланганда, бу нутқ амалининг процессуал томони, кечиш йўсини эмас, балки унинг мазмун томони, объекти биринчи планда бўлади. Бу феъл давомли нутқни унинг объектини кўрсатиш орқали билдиради. Мисол: *Нодирмоҳбегим бир воқеани айтиб берди* (А. Қ., I, 1967, 43-бет).

Нутқ объекти тасавури айтмоқ феъли маъносининг асосий, семантик муҳим компоненти бўлгани учун, бу феъл объектсиз нутқ амали (нутқ кўникмаси, маълум тилдан фойдаланиш уқуви кабиларга) нисбатан ишлатилмайди. Масалан, *русча гапирмоқ* бирикмасидан рус тилини билиш, русча гапира олиш маъноси англашилса, *русча айтмоқ* бирикмасидан маълум фикр, маълумотни рус тилида ифодалаш маъноси англашилади.

Асосий нутқ феълларидан демоқ феъли айтмоқ феълига энг яқин феъл ҳисобланади. Бу феъл ҳам, айтмоқ феъли каби, маълум нарса-ҳодиса тўғрисида хабар, маълумот, фикр ифодалаш амалини билдиради. Юқорида келтирилган гап таркибидаги *айтмоқ* феълини *демоқ* феъли билан алмаштирсак, қуйидаги гап юзага келади: *Кимдир: «У ёлғон овчи»,— деди.* Кўринадикки, *айтмоқ* феъли ўрнига *демоқ* феълининг ишлатилиши шу гап воситасида ифодаланган информация ҳажмига эмас, балки гапнинг тузилишига, гапнинг конструктив схемасига таъсир кўрсатади. Бу факт айтмоқ ва демоқ феъллари семантик томондан ўзаро яқин, ўхшаш феъллар эканлигини билдиради.

Ифодалов феъллари бирор фикрни, хабарни билдириш амалига нисбатан қўлланиши юқорида кўрсатилди. Фикр, маълумот билдириш амалининг характерига кўра ифодалов феълларини иккига группалаш мумкин:

- 1) фикр-хабарни беихтиёр билдириш амалини англадиган ифодалов феъллари;
- 2) фикр-хабарни ихтиёрий билдириш амалини англадиган ифодалов феъллари.

Фикр-хабарни беихтиёр билдириш амалини англадиган феъллар унча кўп эмас. Бундай феъллар группаси

сир бой бермоқ, сир олдиrhoқ, пўк тушмоқ, оғзидан гулламоқ, оғзидан чиқиб кетмоқ, оғзидан илинмоқ, тилидан илинмоқ, сўзидан илинмоқ, гапидан илинмоқ кабилардан иборат. Бу феъллар билдирадиган нутқ ситуацияси шундай бўладики, бунда нутқ агенси сир тутилган, айтилиши ноўрин бўлган маълумот, хабарни бехосдан, беихтиёр билдириб (айтиб) қўяди. Мисоллар: *Кечиринг, Тоҳиржон ака, оғзимдан чиқиб кетди...* (А. Қ., Синчалак, 1959, 9-бет); *Бу гапни менга айтдинг, ўртоқ, бошқа одамга оғзингдан чиқарма!* (А. Қ., II, 135-бет).

Фикр-хабарни ихтиёрий билдириш амалини англатувчи феъллар ўз ичида иккига группаланади:

1) хабар-дарак билдириш амалини англатувчи ифодалов феъллари,

2) ҳис-фикр билдириш амалини англатувчи ифодалов феъллари.

Хабар-дарак билдириш амалини англатувчи ифодалов феълларини шартли равишда хабарлов феъллари деб аташ мумкин.

Хабарлов феъллари кўрсатадиган нутқ амали шундай бўладики, бу нутқ амали агенси бирор нарса-ҳодиса тўғрисида кимгадир маълумот беради, бирор нарса-ҳодиса тўғрисидаги хабарни кимгадир маълум қилади. Кўринадики, хабарлов феъллари маъносининг асосий, етакчи элементи хабар (информация) билдириш амалини кўрсатишдан иборат бўлади.

Информация (хабар) билдириш фақат нутқ амалигагина хос бўлган соф нутқий функция эмас. Қалдирғоч баҳор келгани, кучук (вовиллаб) ҳовлига бегона одам киргани ҳақида информация билдириши мумкин. Хабарлов феъллари маъносининг асосий компоненти информация билдириш амалини кўрсатиш бўлгани учун, бу феълларнинг баъзилари нутқдан бошқа восита ёрдамида информация билдирилишига нисбатан ҳам қўллана олади. Масалан: *Олтита «Юнкерс» шу даҳшат бошланганидан дарак бериб, тепаликка беҳисоб майда бомба ёғдириб ўтди* (А. Қ., I, 108-бет); *Чашмага... қўл солар... экан, қўлига соққа, ошиқ сингари буюмлар чиқса, ўғил туғиши, узук, мунчоқ, сирға сингари нарсалар чиқса, қиз кўриши керак экан. Чашмага... кундоши қўл солганда эса нақд ўғилдан дарак берадиган пичоқча чиқибди* (А. Қ., II, 262-бет). Хабарлов феъллари тўғрисида гапирганда, биз уларнинг бундай нутқий бўлмаган си-

туацияга нисбатан қўлланишини назардан соқит қиламиз.

Хабарлов феъллари улар маъносининг асосий компоненти (информация билдириш амали) характериға кўра иккиға группаланеди:

1) мавжуд нарса-ҳодиса тўғрисидаги информация (хабар)ни маълум қилиш амалини билдирадиган хабарлов феъллари,

2) бўлғуси нарса-ҳодиса тўғрисидаги информацияни (хабарни) маълум қилиш амалини билдирадиган хабарлов феъллари.

Мавжуд нарса-ҳодиса тўғрисидаги информацияни билдирадиган хабарлов феъллари маълум қилмоқ 2, маълумот бермоқ, билдирмоқ 2, дарак бермоқ 2, хабарламоқ, хабар қилмоқ, хабар бермоқ, хабар етказмоқ, хабардор қилмоқ, мужда келтирмоқ, ноғора чалмоқ 2, ноғора қоқмоқ 2, жалаерға жар солмоқ, жар чақирмоқ 2, жар солмоқ 2 кабилардан иборат. Бу бирликлар маъносига диққат билан разм солинса, улар ўз ичида иккиға группаланишини пайқаш қийин эмас:

1) мавжуд нарса-ҳодиса тўғрисидаги информация ўзича (бўрттирмай) маълум қилиш амалини билдирадиган феъллар,

2) мавжуд нарса-ҳодиса тўғрисидаги информацияни бўрттириб маълум қилиш амалини билдирадиган феъллар.

Мавжуд нарса-ҳодиса тўғрисидаги информацияни ўзича (бўрттирмай) маълум қилиш амалини билдирадиган феъллар маълум қилмоқ 2, маълумот бермоқ, билдирмоқ 2, дарак бермоқ, хабарламоқ, хабар қилмоқ, хабар бермоқ, хабар етказмоқ, хабардор қилмоқ, мужда келтирмоқ каби феъллардан иборат. Ушбу феълларнинг кўпчилиги информация билдириш амалини бу амалнинг кечиши асосида номлайдиган феъллардир: *Элликбоши бетўхтов аминга хабар қилмоқчи бўлиб чиқиб кетди* (А. Қ., I, 42-бет); *Умида ўртоқ Носиров келганлигидан хабар берди* (А. Қ., II, 211-бет); *У хоннинг оёғини ўпиб, зўр мусибатдан дарак берди* (А. Қ., I, 171-бет); *Газета... нотўғри маълумот берган мухбириға жазо берганини айтди* (А. Қ., I, 311-бет). Изоҳланаётган феъллардан маълум қилмоқ ва хабардор қилмоқ феъллари информация билдириш амалини унинг натижаси асосида номлайдиган сўзлардир. Бу феълларнинг маъносида нутқ адре-

сатининг информацияга эга бўлиши таъкидлаб кўрсатилади, лекин бу информацияни адресатга етказувчи восита иккинчи планда бўлади. Мазкур феъллар маъносининг бу хусусияти қуйидаги мисолда айниқса яққол кўринади: *Козимбек уни воқеадан хабардор қилиб қўйишни лозим кўрди-да... гапнинг учини чиқарди* («Синчалак», 1959, 147-бет). Бу гапда воқеадан хабардор қилиб қўйиш бирикмаси натижани, гапнинг учини чиқармоқ ибораси эса шу натижага олиб келадиган воситани англатиши ўз-ўзидан кўриниб турибди.

Мавжуд нарса-ҳодиса тўғрисидаги информацияни бўрттириб маълум қилиш амалини билдирадиган бирликлар ноғора чалмоқ 2, ноғора қоқмоқ 2, жалаерга жар солмоқ, жар чақирмоқ 2, жар солмоқ 2 кабилардан иборат. Бу бирликлар кўрсатадиган нутқ ситуацияси шундай бўладики, бунда нутқ агенси бирор нарса-ҳодиса тўғрисидаги информацияни керагидан ортиқ бўрттириб маълум қилади, бу информацияга ўзидан қўшиб, унинг қийматини ошириб гапиради. Масалан: *Зуннунов эшита кўрмасин унинг додини. Икковлашиб ҳамма ёққа жар солади*¹². Келтирилган бирликларнинг кўпчилиги ҳосила маънолар эканлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Булардан жар солмоқ ва жар чақирмоқ бирликларининг таянч маъноси бирор нарса-ҳодиса тўғрисидаги информацияни махсус одам (жарчи) орқали маълум қилиш амалини билдиради. Уларнинг ҳосила маъноси мана шу таянч маъно таркибидаги жарчи тасаввурининг эллипсга учраши орқасида юзага келган: информацияни жарчи орқали маълум қилмоқ → информацияни маълум қилмоқ каби. Бунда жарчи тасаввури эллипсга учраган бўлса ҳам, лекин бўрттириш, дабдаба тасаввури ҳосила маънога тўлалигича ўтган. Юқорида саналган бирликлардан ноғора қоқмоқ, ноғора чалмоқ ибораларининг маъносидagi бўрттириш, ошириш компоненти ҳам мазкур иборалар ички формасининг таъсиридан бошқа нарса эмас. Бу бирликлар аслда бирор нарса-ҳодиса тўғрисидаги информацияни жамоатчиликка маълум қилишда бу процессга дабдаба тусини бериш (ноғора чалиш) амалини билдирган, холос. Лекин улар информация билдириш амалини англата бошлагач, дабдаба тасаввури ҳосила маънонинг таркибий қисмини ташкил этган.

¹² Ушбу мисол Ш. Раҳматуллаевнинг «Ўзбек тилининг қисқача фразеологик луғати» номли асаридан олинди.

Бўлғуси нарса-ҳодиса тўғрисидаги информацияни маълум қилиш амалини билдирадиган феълларнинг маъноси башорат семаси билан характерланади: **башорат қилмоқ, каромат қилмоқ, пайғамбарлик қилмоқ 2, нафас(и)ни иссиқ қилмоқ, ёмон нафас қилмоқ, совуқ нафас қилмоқ, тўйдан олдин ноғора чалмоқ, тўйдан олдин ноғора қоқмоқ, тўйдан илгари ноғора чалмоқ, тўйдан илгари ноғора қоқмоқ, подадан илгари чанг чиқармоқ** каби. Бу бирликлар англатадиган нутқ амали шундай бўладики, бу нутқ амалининг агеини келгусида бўладиган нарса-ҳодиса тўғрисида маълумот беради. Юқорида саналган бирликлардан нафас(и)ни иссиқ қилмоқ, ёмон нафас қилмоқ, совуқ нафас қилмоқ фразеологизмларининг маъносида баҳо элементи мавжуд: нафас(и)ни иссиқ қилмоқ ибораси бўлғуси нарса-ҳодиса ҳақидаги ижобий информацияни маълум қилиш амалига нисбатан қўлланади, ёмон нафас қилмоқ, совуқ нафас қилмоқ иборалари эса бўлғуси нарса-ҳодиса тўғрисидаги салбий информацияни маълум қилиш амалига нисбатан қўлланади.

Изоҳланаётган бирликлардан бир гуруҳи (тўйдан олдин ноғора чалмоқ, тўйдан олдин ноғора қоқмоқ, тўйдан илгари ноғора чалмоқ, тўйдан илгари ноғора қоқмоқ, подадан илгари чанг чиқармоқ фразеологизмларининг маъноси бўрттириш семасига эга. Бу иборалар келгусида бўладиган (кўпинча рўёбга чиқиши аниқ бўлмаган) нарса-ҳодиса тўғрисидаги информацияни бўрттириб, ўзидан кўшиб, ошириб маълум қилиш амалини билдиради. Масалан: *Кампирга айтиб қўйманг, тўйдан илгари ноғора қоқиб юрмасин... Ҳали уч-тўрт йил ўқишим бор. Ўқишни тамом қилганимдан кейин бир гап бўлар* (Ғ. Ғулом, Танланган асарлар, III, 1959, 78-бет).

Ҳис-фикр билдириш амалини англатувчи ифодалов феълларини шартли равишда ҳис-фикр феъллари деб аташ мумкин.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳис-фикр феъллари иккига группаланади:

1) маъноси таъкид архисемаси билан характерландиган ҳис-фикр феъллари,

2) маъноси арз-ҳол архисемаси билан характерландиган ҳис-фикр феъллари.

Маъноси таъкид (писанда) архисемаси билан характерландиган ҳис-фикр феъллари ҳозирги ўзбек тилида

унча кўп эмас. Бу семантик группа таъкидламоқ, миннат қилмоқ, писанда қилмоқ, дастак қилмоқ, рўкач қилмоқ 2, пеш қилмоқ каби феъллардан иборат. Бу феълларнинг семантик ядроси (маркази), идентификатори таъкидламоқ феъли экани ўз-ўзидан кўриниб турибди. Бу феъл бирор маълумотни бошқа маълумотлардан ажратиб, писанда қилиб ифодалаш амалини билдиради. Бу феъл тайинламоқ феълига ўхшаб кетади: ҳар икки феъл кучайтирув (таъкид, писанда) семасига эга. Шунинг учун айрим ҳолларда бу феъллар ўзаро ўрин алмашиб қўллана олади. Масалан: *Шунинг учун у, Саудий Эҳсоннинг олдига борганда, опаси ҳақида гапиришни таъкидлар эди* (А. Қ., III, 253-бет) — *Шунинг учун у, Саудий Эҳсоннинг олдига борганда, опаси ҳақида гапиришни тайинлар эди* каби. Лекин бу феъллар муҳим бир нуқтада ўзаро фарқланади. Тайинламоқ феъли даъват семасига эга, таъкидламоқ феъли эса бундай семага эга эмас: тайинламоқ феъли тингловчини бирор иш-ҳаракатга интенсив даъват қилиш амалини билдирса, таъкидламоқ феъли юқорида кўрсатилганидек, бирор маълумотни интенсив (кучайтириб, писанда қилиб) ифодалаш амалини билдиради. Масалан: *У... шу тўғрида Мухторхон шошиб қолганини таъкидлади* (А. Қ., III, 204-бет). Бу қўлланишда таъкидламоқ феълини тайинламоқ феъли билан алмаштириш мумкин эмас.

Мисоллардан кўринадики, таъкидламоқ феълининг интенсивлик (кучайтирув, писанда) семаси мавҳум характерга эга: бу семадан кучайтириб ифодаланаётган ҳодисанинг нима эканлиги англашилмайди, бу сема умуман кучайтирув идеясини билдиради. Писанда қилмоқ феълининг маъноси ҳам шу хусусиятга эга: *Чол... кўчатлари ичида энг мўғтабари аллақадан самолётда келтирилган йигирма туб анор бўлиб, унинг ўша ер анори эканлигидан кўра самолётда келтирилганлигини кўпроқ писанда қилар эди* (А. Қ., I, 290-бет).

Изоҳланаётган феъл билан бир семантик группани ташкил этадиган бошқа феълларнинг интенсивлик семалари анча конкрет характерга эга: бу семалардан кучайтириб ифодаланаётган ҳодисанинг нима эканлиги озми-кўпми сезилиб, англашилиб туради: **дастак қилмоқ, рўкач қилмоқ, пеш қилмоқ** феъллари бировнинг обрўсини, фикрини далил сифатида келтириш, бу обрў, фикрдан қурол сифатида фойдаланиш амалига нисбатан қўллан-

са, миннат қилмоқ феъли бирор хизмат, ишнинг қийматини ошириб ифодалаш, бу хизмат, ишга юқори баҳо берилишини даъво қилиш амалига нисбатан қўлланади. Мисол: *Меҳнат қил-да, миннат қил* (Мақол).

Маъноси арз-ҳол архисемаси билан характерланидиган ифодалов феъллари **изҳор этмоқ, арз қилмоқ 1, ёрилмоқ 5**, гапнинг учини чиқармоқ каби феъл ва фразеологизмлардан иборат.

Маъноси арз-ҳол архисемаси билан характерланидиган ифодалов феълларининг бир гуруҳи бирор фикр, ҳис-туйғуни ифодалаш, билдириш амалига нисбатан қўлланади. Бундай феъллар **изҳор қилмоқ, изҳор этмоқ, изҳор айламоқ, арз қилмоқ 1, арз этмоқ, арз айламоқ** кабилардан иборат. Булардан **изҳор қилмоқ, изҳор этмоқ, изҳор айламоқ** феъллари поэтиклик оттенкасига эга. Уларнинг бу хусусияти *севги изҳор қилмоқ* типидаги қўлланишларда яққол кўринади. Яна бир мисол: *Хотинга ташаккур изҳор қилдим* (А. Қ., I, 324-бет). Сўнгги йилларда бу феъл қўлланишида муайян хосланиш юз берди. Бу феъл расмий-идора услубида таъзия билдириш амалига нисбатан ҳам ишлатилмоқда. Бу ҳол унинг маъносидаги поэтиклик оттенкасининг йўқолишини аңлатмайди, албатта. Бу феълнинг таъзия билдириш амалига хосланиши унинг эмоционал-экспрессив оттенкасининг кучлилиги билан изоҳланади.

Ушбу семантик гурӯҳга мансуб бўлган арз қилмоқ, арз этмоқ, арз айламоқ, арз-ҳол қилмоқ, арз-ҳол айламоқ феълларининг маъносида шикоят қўшимча семаси мавжуд. Бу сема қуйидаги қўлланишда яққол кўриниб турибди: *Кенжа унинг устидан муҳаррирга арз қилди* (А. Қ., III, 209-бет). Лекин изоҳланаётган феълларнинг маъноси учун бу сема характерли эмас. Бу феъллар, юқорида кўрсатилганидек, бирор фикр, ҳис-туйғуни ифодалаш, билдириш амалига нисбатан қўлланади: *Мулла Норқўзи ўша гапни ҳазиллашиб айтганини арз қилиш учун олдидан келса тишлар, кетидан келса тепар эди...* (А. Қ., I, 137-бет); *Бу одам ҳар сўзида «арз қиллолдимми» деб майин товуш билан сўзлайди...* (А. Қ., III, 92-бет).

Маъноси арз-ҳол архисемаси билан характерланидиган ифодалов феълларининг бир гуруҳи «тўла-тўқис» қўшимча семасига эга. Бу бирликлар **юракни бўшатмоқ, кўнгилни бўшатмоқ, (бор) гапни тўқмоқ** каби фразеоло-

гизмлардан иборат. Бу фразеологизмлар ички форма томонидан ўзаро фарқланади: юракни бўшатмоқ, кўнгилни бўшатмоқ иборалари аламли гапларни айтиб, қалбни бўшатиш тасаввурига асосланса, (бор) гапни тўкмоқ ибораси қалбдаги гапларни бир йўла айтиш, «тўкиб ташлаш» тасаввурига асосланади. Маъно томондан бу иборалар маълум фикр, ҳис-туйғуни тўла-тўқис ифодалаш, билдириш амалига нисбатан қўлланади: *Мана шунинг учун уста Турдиали у дунёдаги жаннат роҳатидан кўра ҳозир юрагини бўшатиб олишни афзалроқ кўриб, худога хитоб қилди...* (А. Қ., I, 161-бет); *Уйда ва қариндош-уруғларникида бўлиб ўтган ҳар хил майда гапларни... қизининг олдига тўқди* (Ойбек. Қутлуғ қон, 1966, 163-бет).

Маъноси арз-ҳол архисемаси билан характерланадиган феълларнинг бир гуруҳи «сир» қўшимча семасига эга. Бу семантик группа **ёрилмоқ 5, билдирмоқ 2, сир очмоқ** каби бирликлардан иборат. Бу бирликлар сир тутилган фикр, ҳис-туйғуни ифодалаш амалига нисбатан қўлланади. Бу феъллар семантикасидаги фарқ уларнинг ички формаси ва сир тутилган фикр-туйғунинг характериغا мансуб. Бу фарқ сир очмоқ ва ёрилмоқ бирликлари қиёсида айниқса яққол кўринади: сир очмоқ ибораси сир тутилган информацияни ошкор қилиш амалини билдиради, лекин бу информациянинг кимга тегишли эканлиги ушбу семема учун семантик муҳим ҳодиса эмас: бу информация сўзловчи (нутқ агенси)га, тингловчига ёки бошқа бир шахсга тегишли бўлиши мумкин. Лекин ёрилмоқ 5 семемасининг структураси бошқача характерга эга: бу семема шундай нутқ ситуациясини кўрсатадики, бунда нутқ агенси ўзига тегишли бўлган, сир тутилган, ўзини қийнаган информацияни ошкор қилади (ошкор қилишга мажбур бўлади). Масалан: *Қаландаров... бировга бир нима демай, ҳаммасини ичига солиб юрган эди, бир кун ёрилди* (А. Қ., II, 277-бет).

Маъноси арз-ҳол архисемаси билан характерланадиган феълларнинг бир гуруҳи **шипшимоқ 2, шипшитмоқ 2, гапнинг учини чиқармоқ** кабилардан иборат. Бу бирликлар бирор информацияни тўлалигича эмас, балки қисман ёки эҳтиёткорлик билан, имо-ишора билан ифодалаш амалини билдиради: *Гапнинг учини чиқарсам, у ёғини ўзи билиб олади* (А. Қ., II, 134-бет); *Козимбек... қиш-*

лоқ орқада қолиб, дала йўлига чиқилганда жуда эҳтиёт билан гапнинг учини чиқарди (А. Қ., Синчалак, 1959, 147-бет).

Талаффуз феъллари

Талаффуз феъллари нутқнинг овоз томонини, товуш-талаффуз томонини характерлайдиган феъллардир. Нутқнинг товуш-талаффуз характеристикаси бу феъллар маъносининг асосий, етакчи элементини ташкил этади. Нутқ мазмуни, нутқ объекти каби элементлар талаффуз феъллари маъноси учун иккинчи даражали элементлар саналади. Бундан талаффуз феъллари нутқни товуш-талаффуз белгилари асосида номлайдиган бирликлар эканлиги маълум бўлади.

Нутқнинг товуш-талаффуз хусусиятларини умумий тарзда ифодалайдиган махсус феъл ҳозирги ўзбек тилида йўқ. **Талаффуз қилмоқ** феъли талаффуз феълларининг идентификатори бўлолмайди. Бу феъл нутқ бирликларини, нутқ элементларини айтиш, артикуляция қилиш амалини билдиради. Бу феъл маъносида талаффузнинг пухталигини таъкидлаш элементи мавжуд. Шунинг учун бу феъл нутқ амалини номлашдан кўра нутқ бўлаклари артикуляциясини кўрсатишга нисбатан кўпроқ ишлатилади. Бошқача қилиб айтганда, бу феъл маъноси нутқ амалига эмас, балки нутқни тавсифлаш амалига қаратилган. Бу феъл: *Карим уйга боришини талаффуз қилди* ёки *Карим китоб тўғрисида талаффуз этди* йўсинида қўлланмайди. Бу феъл *китоб сўзини талаффуз қилмоқ*, *б товушини талаффуз этмоқ* типдаги бирикмаларда ишлатилади. Бу феълни табиий нутқ бирлиги дейишдан кўра лингвистик метанутқ бирлиги дейиш ўринли.

Талаффуз феълларининг идентификатори ролига энг мос келадиган феъл **гапирмоқ** феълдир. Биринчидан, бу феълнинг маъноси ғоят умумий ва диффуз характерга эга. Уни нутқнинг ҳар қандай кўринишига нисбатан қўллаш мумкин. Иккинчидан, гапирмоқ феъли барча нутқ феълларининг идентификатори ҳисобланади.

Талаффуз феъллари дастлаб иккига группаланади:

- 1) талаффузнинг паст-баландлигини характерлайдиган нутқ феъллари,
- 2) талаффузнинг тезлиги, бир хиллиги ва шу каби хусусиятларини характерлайдиган нутқ феъллари.

Талаффузнинг паст-баландлигини характерлайдиган нутқ феъллари нормадан паст ёки баланд овозда гапирув амалини билдиради. Шунга кўра уларни ўз ичида яна иккига группалаш мумкин:

1) нормадан баланд овозда гапирув амалини билдирадиган феъллар,

2) нормадан паст овозда гапирув амалини билдирадиган феъллар.

Нормадан баланд овозда гапирув амалини билдирадиган феълларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу феъллар маъносидан баланд овозда гапирув билан бир қаторда, бошқа товушлар айтилгани ҳам сезилиб туради. Шунинг учун бундай феълларни талаффуз феълларининг периферик зонасидаги бирликлар сифатида баҳолаш ўринли.

Нормадан баланд овозда гапирув амалини билдирадиган феълларнинг семантик ядроси, доминантаси **бақирмоқ** феъли ҳисобланади. Бу феъл маъносининг асосий, етакчи компоненти «баланд овоз, қичқирмоқ» семасидан иборат. Шунинг учун бу феъл нутқнинг шундай турига нисбатан қўлланадики, бу нутқ талаффуз баландлиги, овознинг нормадан ортиқлиги билан характерланган бўлади. Масалан: *Вофуруш узоқлашган сайин қаттиқроқ бақирар эди* (А. Қ., II, 1967, 56-бет). Ҳозирги тилда **шанғилламоқ, бағилламоқ, қичқирмоқ, ҳайқирмоқ, арилламоқ, ҳанграмоқ 2, тартарак чалмоқ, чинқирмоқ, чийилламоқ** каби феъллар ҳам шу йўсинда қўлланади. Бу феълларнинг баъзилари специфик хусусиятларга эга: чийилламоқ ва чинқирмоқ феъллари нормадан баланд овозда гапириладиган нутқнинг ҳар қандай турига нисбатан эмас, балки нормадан баланд ингичка, чийиллоқ овозда гапириладиган нутққа нисбатан ишлатилади; бағилламоқ, арилламоқ, шанғилламоқ ва ҳанграмоқ 2 феъллари салбий эмоционал бўёққа эга; хитоб қилмоқ феъли кўтаринки услубга мансуб.

Нормадан баланд овозда гапириш амалини билдирадиган феълларнинг бир гуруҳи «дўқ уриш» семаси билан характерланади. Бундай феъллар группаси **бобилламоқ, дағдаға қилмоқ, баддосламоқ, кекирдак чўзмоқ, ўдағайламоқ, ўшқирмоқ** кабилардан иборат. Бу феъллар кўрсатадиган ситуациянинг спецификаси шундан иборат бўладики, гапирувчи (нутқ агенси)нинг дўқи дағдаға, шовқин-сурон воситасида англантилади. Масалан: *Бироқ*

чол ҳеч кимга қулоқ солмасдан дадамга ўшқирди (А. Қ., II, 1967, 56-бет). Бу гапда ўшқирмоқ феъли «дўқ билан бақирмоқ» маъносини билдириши ўз-ўзидан кўриниб турибди. «Майиз емаган хотин» ҳикоясининг русча таржимасида бу феъл маъносининг проворчать феъли билан берилиши мазкур феъл маъносидаги асосий элемент (дўқ элементи)ни ҳисобга олмаслик орқасида юз берган: *У, девор устидаги қизга қараб, бўғиқ товуш билан ўшқирди:— Сен гапирма! Сенга ким қўйибди гапиришни! Уста Мавлоннинг ўғлидан бир ҳовуч майиз олганингни ўз кўзим билан кўрганман!..* (А. Қ., I, 1967, 143-бет) — *И вместо того, чтобы как следует обругать девчонку, он проворчал:— А ты-то уж помалкивай! Я своими глазами видел, как сын Мавляна сунул тебе горсть кишмиша!* (сб. «Птичка-невеличка», М., 1965, 30-бет). Таржимада Мулла Норқўзи образидаги комиклик анча суст чиққанини пайқаш қийин эмас.

Нормадан баланд овозда гапириш амалини билдирадиган феълларнинг бир гуруҳи «ёрдамга чақирмоқ» элементи билан характерланади. Бу феъллар «баланд овозда ёрдамга чақирмоқ, ёрдам беришни сўраб бақирмоқ» маъносини ифодалайди. Бундай феъллар группаси **войдодламоқ, додламоқ, фарёд урмоқ, фарёд кўтармоқ, нидо қилмоқ** каби феъллардан иборат. Булардан **войдодламоқ, додламоқ** феъллари стилистик томондан нейтрал бўлса, **фарёд урмоқ, фарёд кўтармоқ, нидо қилмоқ** феъллари адабий-китобий услубга хослиги билан ажралади. Бундан ташқари, **додламоқ, фарёд кўтармоқ, фарёд урмоқ** феъллари «нолимоқ, шикоят қилмоқ, зорланмоқ» маъносида ҳам қўлланади. Масалан: *Кампир... шовқин солиб, «эрини миниб олган келиннинг дастидан» додлади...* (А. Қ., II, 1967, 45-бет). **Фарёд урмоқ, фарёд кўтармоқ** феълларининг кўчма маънода қўлланиши асосан поэзияда учрайди.

Нормадан баланд овозда гапириш амалини билдирадиган феълларнинг бир гуруҳи «жанжал» семаси билан характерланади. Бундай феъллар «бақириб жанжал кўтармоқ» маъносини ифодалайди. Бу семемани ёрқин ифодалайдиган феъл **шовқин солмоқ** феълдир. Бу феъл маъносидаги жанжал семаси қўйидаги мисолларда очиқ кўринади: *Бу ҳолатдан чиқиш учун шовқин солишдан бошқа чора тополмади* (А. Қ., II, 1967, 206-бет); *Қалан-*

даров сурма ичгандай шивирлаб шовқин солди (шу асар, 245-бет). Бу феъл маъносидаги нормадан ортиқ овоз элементи қуйидаги мисолда равшан ифодаланган: *Ҳаммамизни домла мумкин қадар қаттиқроқ шовқин солиб йқишга мажбур қилар эди* (А. Қ., II, 1967, 119-бет). Бу мисоллардан шовқин солмоқ феъли икки маънони (яъни «жанжал кўтармоқ» ва «нормадан баланд овоз чиқармоқ» маъноларини) ифода қилар экан деган хулоса чиқмайди, албатта. Жанжал ва нормадан ортиқ овоз элементлари шовқин солмоқ феъли маъносининг компонентлари, таркибий қисмлари саналади. Шовқин солмоқ феъли қўлланганда бу элементлардан баъзан жанжал биринчи планда бўлса, баъзан нормадан ортиқ овоз элементи биринчи планга чиқади.

Ҳозирги тилда шовқин солмоқ феъли билан бир семантик группани ташкил этадиган феъллар вағирламоқ, шовқинламоқ, ғовур кўтармоқ, ғовур-ғувур кўтармоқ, чуввос солмоқ, шов-шув қилмоқ, бошига кўтармоқ, сурон кўтармоқ, сурон солмоқ, шаллақилик қилмоқ, ҳой-ҳуй солмоқ, ҳой-ҳуй қилмоқ, қий-чувламоқ, қий-чув қилмоқ, ғавғо кўтармоқ, ғавғо чиқармоқ, дод-вой кўтармоқ, дод-вой солмоқ каби феъллардан иборат. Булардан қий-чувламоқ, қий-чув кўтармоқ, қий-чув қилмоқ каби феълларда субъект (гапирувчи) бирдан ортиқ бўлади. Лекин бу феъллар симметрик нутқ феъллари қаторига кирмайди, чунки уларда гапирувчилар баҳслашувчи томонлар сифатида эмас, балки бир бутун, яхлит тўда (коллектив) сифатида ҳаракат қилади. Бу хусусият чувурламоқ, чувилламоқ, вағир-вағир қилмоқ каби феълларга ҳам хос. Бу феълларда ҳам гапирувчи (субъект) кўпинча бирдан ортиқ бўлади. Масалан: *Бир томонда ўтирган аёллар чувуллашиб қолишди* (А. Қ., II, 1967, 304-бет).

Нормадан паст овозда гапирув амалини билдирадиган феъллар кўп эмас. Бу феълларнинг маъноси «паст овозда гапирмоқ» йўсинида таърифланиши мумкин. Бу феъллар группаси шивирламоқ, пичирламоқ, шипши-моқ I, шипшитмоқ I, пичир-пичир қилмоқ, шивир-шивир қилмоқ каби феъллардан иборат. Булардан шипшитмоқ лексемаси шипшимоқ феълнинг қўзгатма (орттирма) даражаси ҳисобланади. Лекин бу формада даража маъноси ифодаланмайди: шипшимоқ, шивирламоқ каби бош даража формалари нимани билдирса, шипшитмоқ фор-

маси ҳам шуни билдиради¹³. Масалан: *Зотиға тортади, зоти паст. Энди Гулсумни чақиртириб, қулогига шиши-таман* (Ойбек, Қутлуғ қон, 1966, 164-бет). Таққосланг: *Мараз... мени четга тортиб қулогимга шивирлайди...* (А. Қ., I, 1967, 159-бет).

Талаффуз процессининг тезлиги, бир хиллиги ва шу каби хусусиятларини характерлайдиган феъллар маъноси учун товушнинг баланд ёки пастлиги семантик муҳим белги ҳисобланмайди. Бу феъллар товуш-талаффузнинг бошқа хусусиятлари, белгилари асосида нутқни номлайди. Уларни учга группалаш мумкин:

1) ноаниқ товуш (оҳанг) билан гапирув амалини билдирадиган феъллар,

2) жонга тегадиган товуш (оҳанг) билан гапирув амалини билдирадиган феъллар,

3) тез гапирув амалини билдирадиган феъллар.

Ноаниқ товуш (оҳанг)да гапирув амалини билдирадиган феълларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу феъллар, товуш-талаффузнинг ноаниқлигидан ташқари, сўзловчининг норозилигини, нимадандир зорланишини ҳам ифода қилади. Бу феъллар билдирадиган ситуация шундай бўладики, бу ситуация ағенси (сўзловчи) нимадандир норози бўлади, лекин норозилигини очиқ кўрсатмай, ноаниқ товушда гапиради. Мисоллар: *Қизлар келишини хушламай дўнғиллади* (А. Қ., II, 1967, 291-бет); *Тожихоннинг қилган шикоятни Саидага ношуд-нотавон аёлнинг инжиқлиги, минғиллагани бўлиб кўринди* (шу тўплам, 312-бет); *У чилимни бутун кучи билан, кашандалардай тортиб, оғзига қитдай тутун илашмаганидан, тескари бурилиб минғирларди...* (Ойбек, Қутлуғ қон, 1966, 5-бет).

Ноаниқ товушда гапирув амалини билдирадиган феъллар группаси дўнғилламоқ, пўнғилламоқ, тўнғилламоқ, ғўлдирамоқ, ғўлдирамоқ, ғўнғилламоқ, ғўнғир-ғўнғир қилмоқ, ғудулламоқ, ғудурламоқ, ғулдирамоқ, ғудирамоқ, ғудрамоқ, ғудранмоқ, ғудуранмоқ, ғулдир-ғулдир қилмоқ, минғилламоқ, минғирламоқ, пинғилламоқ, минғир-минғир қилмоқ, ғинғир-ғинғир қилмоқ, ғиринг-пиринг

¹³ Ўзбек тилида феъл даража формаларидан баъзиларининг «ўлиши» ҳақида қаранг: А. Г. Гулямов. О сопутствующих явлениях при аффиксации в узбекском языке, «Научные труды ТашГУ», вып. 211, 1963, стр. 79.

демаслик, **фингилламоқ, фирингламоқ, финг-финг қилмоқ 2, фиринг-фиринг қилмоқ** каби феъллардан иборат.

Ноаниқ товушда гапирув амалини билдирадиган феълларнинг яна икки хусусиятига эътиборни жалб қилиб ўтишни лозим топамиз. Бу хусусиятлардан бири шундан иборатки, ноаниқ товушда гапирув амалини билдирадиган феъллар кучли салбий эмоционал бўёққа эга. Бу феълларнинг салбий эмоционал бўёғи тўнғилламоқ, ғўнғилламоқ, фирингламоқ каби феълларда айниқса ёрқин ифодаланadi.

Ноаниқ товушда гапирув амалини билдирадиган феълларнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шуки, бу феълларнинг баъзилари товуш-талаффузнинг йўғонингичкалигига қараб ўзига хос оппозиция ҳосил этади: пўнғилламоқ — пинғилламоқ, дўнғилламоқ — динғилламоқ каби. Бундай ҳадланиш фонетик мотивация орқасида юзага келади: пўнғилламоқ, дўнғилламоқ сўзларидаги ў товуши йўғон овоз тасавури билан ассоциацияланса, пинғилламоқ, динғилламоқ каби сўзлардаги и товуши ингичка овоз тасавури билан боғланади.

Жонга тегадиган овозда гапирув амалини билдирадиган феълларда товуш-талаффузнинг аниқ-ноаниқлиги эмас, балки товуш-талаффуздан ҳосил бўладиган салбий таассурот биринчи планда бўлади. Бу феъллар ўз ичида яна иккига группаланади:

- 1) товуш-талаффузнинг бир хиллиги билан жонга тегувчи овозда гапирув амалини билдирадиган феъллар,
- 2) товуш характеристикаси билан бир қаторда нутқ мазмуни тўғрисида ҳам маълумот берувчи феъллар.

Товуш-талаффузнинг бир хиллиги билан жонга тегувчи овозда гапирув амалини билдирадиган феъллар **вайсамоқ, жаврамоқ, сайрамоқ 2, қақшамоқ 4, карилламоқ, жиғилламоқ, вағилламоқ, қақилламоқ** каби феъллардан иборат. Бу феъллар бўлар-бўлмасга бир хил, жонга тегувчи овозда гапиравериш амалини билдиради. Мисоллар: *«Булбули гўё» ҳамон сайрар эди* (А. Қ., III, 1967, 225-бет); *Ҳикмат бува... унинг интиҳосиз жавранига қулоқ солиб ўтирган эди...* (А. Қ., 1967, 311-бет); *Болалар ёпишавергач, халтани очишга мажбур бўлди-да, лабини буриб вайсай бошлади* (Ойбек, Қутлуғ қон, 1966, 9-бет); *Ҳар кун эрталаб кампир вағиллайди* (А. Қ., II, 1967, 41-бет).

Товуш-талаффуз характеристикаси билан бир қаторда нутқ мазмуни тўғрисида ҳам маълумот берувчи феъллар **валдирамоқ, билжирамоқ, вақилламоқ 2, вақирламоқ 2, валақламоқ, шақилламоқ 3, шақирламоқ 3, вақвақ қилмоқ 2** каби феъллардан иборат. Бу феъллар керак-кераксиз нарсалар тўғрисида ёқимсиз, жонга теғувчи овозда гапирув амалини билдиради. Мисоллар: *Тантибойвачча анчагина маст бўлиб, оғзига келганини валдирашга бошлади* (Ойбек, Қутлуғ қон, 1966, 153-бет); *Кампир шақиллар... Фаффоржон ҳўнграр эди* (А. Қ., II, 1967, 45-бет); *Тағин ўша-ўша гўллингга бориб, ҳамма сир-асрорингни валдираб қўйдингми?— деди ичида, ўзидан ранжиб* (О. Ёқубов. Диёнат. Роман. «Шарқ юлдузи», 1977, № 3).

Тез гапирув амалини билдирадиган феъллар маъносининг асосий элементи товуш-талаффузнинг одатдагидан тез ва узлуксиз, бетўхтов кечиши тасаввуридан иборат бўлади. Бу феъллар нутқнинг шундай турини билдирадигани, бунда гапирувчи шошаётгандай сўзларни бир-бирига улаб, бидирлаб гапиради. Бу феъллар кўпинча болалар нутқига нисбатан ишлатилади. Масалан: *Кўчадан келганинда тизанга ўтирса, қўлчаси билан юзингни силаса, чуғурласа...* (А. Қ., I, 1967, 188-бет); *Намозгарга яқин кўчада болалар чуғурлашиб қолишди* (А. Қ., II, 1967, 19-бет).

Тез гапирув амалини билдирадиган феъллар **бидирламоқ, бижилламоқ, бижирламоқ, вижилламоқ 2, вижирламоқ 2, чуғилламоқ, чуғурламоқ 2, ғужилламоқ, ғужирламоқ, чулдирамоқ, жикилламоқ, бижир-бижир қилмоқ, бидир-бидир қилмоқ, чуғур-чуғур қилмоқ, ғужи-ғужи қилмоқ** каби феъллардан иборат. Булардан ғужилламоқ ва ғужирламоқ феъллари кўчма маънода нотаниш тилда гапиришни билдиради; чулдирамоқ феъли ғайри шуурийлик семасига эга, бу феъл кучли таъсир (ҳаяжон, қўрқув, кайф) орқасида довдираб гапиришни ҳам билдиради. Масалан: *Кифоятхон хавотирга тушиб, чулдираб қолди* (А. Қ., II, 1967, 260-бет).

Тез гапирув амалини билдирадиган феълларнинг кўпчилиги эмоционал-экспрессив томондан нейтрал характерга эга. Фақат **жикилламоқ** феъли айрим ҳолларда салбий эмоция ифода этади. Лекин бу феъллар орасида ижобий эмоционал бўёқли феъллар йўқ. Юқорида кел-

тирилган «Кўчадан келганингда (бола) тиззанга ўтирса... чуғурласа...» каби қўлланишларда ифодаланадиган ижобий эмоция лингвистик характерга эга эмас. Бу ижобий эмоция экстралингвистик объект (бола)га муносабат орқасида юзага келган эмоциядир. Шунинг учун у чуғурламоқ феълнинг хусусияти сифатида қаралмайди.

Шуни айтиш керакки, талаффуз феъллари орасида ижобий эмоционал бўёқли феъллар умуман йўқ. Келтирилган фактлар кўрсатганидек, талаффуз феъллари эмоционал-экспрессив томондан иккига группаланади: 1) экспрессив-эмоционал томондан нейтрал феъллар ва 2) салбий эмоционал бўёқли феъллар.

Субъектив ҳукм феъллари

Субъектив ҳукм феъллари сўзловчининг маълум нарса-ҳодиса тўғрисидаги ҳукмини ифодалаш учун гапирадиган гапини билдиради. Сўзловчининг ҳукми ҳамма вақт ҳам очиқ формада ифодаланавермайди. Бу ҳукм субъектив характерга эга бўлгани учун, унга сўзловчининг ҳис-туйғуси, кайфияти ва бошқа факторлар аралашади. Натижада ҳукм турлича мазмун касб этади. Бу ҳукмини билдирадиган нутқ ҳам хилма-хил формага эга бўлади. Шунга мувофиқ, субъектив ҳукм феъллари семантик томондан хилма-хил группа ва группачаларга бўлинади.

Америка тилшуноси Ч. Филмор ҳукм (judging) феълларини жуда оригинал усулда тасвирлаган¹⁴. У бунда нутқ феъллари билан тафаккур феълларини биргаликда таҳлил қилади. Лекин биз ушбу тадқиқотнинг йўналишига биноан ҳукм характеридаги тафаккур феълларига тўхталмаймиз.

Субъектив ҳукм феъллари дастлаб иккига группаланади:

1) эмоционал муносабатни билдирувчи субъектив ҳукм феъллари,

2) эмоционал баҳони билдирувчи субъектив ҳукм феъллари.

Эмоционал муносабатни билдирувчи ҳукм феълларида сўзловчининг ҳукми ҳис-туйғу, эмоция орқали ифода-

¹⁴ Charles I. Filmore. Verbs of judging: an exercise in semantic description, «Studies in linguistic semantics», New York, 1971, 272—296-бетлар.

ланади. Демак, эмоционал муносабатни билдирувчи ҳукм феъллари томонидан кўрсатиладиган нутқда сўзловчининг ҳукми бевосита эмас, балки бавосита — ҳис-туйғу, эмоция билдирувчи элементлар воситасида англатилади. Бошқача қилиб айтганда, бундай феъллар бевосита субъектив ҳукмни ифодаловчи нутқни эмас, балки субъектив ҳукмни ҳис-туйғу, эмоция билан биргаликда ифодаловчи нутқни билдириш учун қўлланади.

Бу феъллар иккига группаланади:

1) ҳукмни ҳазил-қочириқ воситасида ифодаловчи нутқни билдирадиган феъллар,

2) ҳукмни ижобий ё салбий эмоция орқали ифодаловчи нутқни билдирадиган феъллар.

Ҳукмни ҳазил-қочириқ воситасида ифодаловчи нутқни билдирадиган феълларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу феъллар ўйнаб айтаман, ўйимдагини айтаман қабилдаги нутқни билдириш учун қўлланади. Бу феъллар билдирадиган нутқ маълум даражада аллегорик характерга эга бўлади: нутқ агеңси (сўзловчи) нинг мақсади нутқда ифодаланган информацияни билдириш эмас, балки бу информация ёрдамида тингловчида нутқ объектига нисбатан маълум йўналишдаги эмоция, ҳис-туйғу уйғотишдан иборат бўлади. Масалан, **ҳазил қилмоқ, ҳазилкашлик қилмоқ, ҳазил-мутойиба қилмоқ, тегишмоқ 2, ўйин қилмоқ 3** феъллари билдирадиган нутқ шундай бўладики, бунда мазкур нутқ субъекти (сўзловчи) маълум шахс, унинг характери, бирор қилиғи юзасидан кулги уйғотадиган гаплар гапиради; лекин унинг мақсади мана шу гапларни гапириш эмас, балки бу гаплар ва бу гаплар уйғотадиган кулги ёрдамида нутқ объектига ўзининг муносабатини, бу объект ҳақида ўз ҳукмини сездиришдан иборат бўлади. Мисоллар: *Бу гаплардан суҳбатга ғурбат чўкмасин учун Эшонга тегишди...* (А. Қ., II, 1967, 183-бет); *Секретаринг сени миниб олинти деб эшитдим, ростми?— деб тегишди* (шу тўплам, 288-бет) каби. Ҳозирги тилда кулмоқ феъли ҳам кўчма маънода шу йўсинда қўлланади¹⁵: *Баъзи қизлар... унинг шошганидан кулишар экан* (Ойбек, Қутлуғ қон) каби.

¹⁵ Бу ҳақда қаранг: И. Қўчқортоев. Сўзларнинг лексик-семантик тўдалари ҳақида, «Научные труды ТашГУ», вып. 359, стр. 86—87.

Хукми ҳазил-қочирӣқ воситасида ифодаловчи нутқ-ни билдирадиган феъллардан бир гуруҳининг маъноси пичинг, қочирӣқ семасига эга бўлади. Бундай феъллар группаси кесатмоқ 2, пичинг қилмоқ, пичинг отмоқ, қочирим қилмоқ, қочирӣқ қилмоқ, киноя қилмоқ, заҳарханда қилмоқ кабилардан иборат. Бу феъллар нутқнинг шундай турини билдирадигани, бунда нутқ агенси (сўзловчи) ўз ҳукмини нутқ объекти ҳақида қочирӣқ гаплар гапириш орқали ифода этади. Масалан: *Қаландаров заҳарханда қилди:— Ўзингиз ишбилармон қизсиз! Сизга бизнинг ёрдамимиз керак эмас!* (А. Қ., II, 1967, 204-бет).

Хукми ҳазил-қочирӣқ воситасида ифодаловчи нутқ-ни билдирадиган феъллардан баъзиларининг маъноси мазах семасига эга бўлади. Бундай феъллар группаси масхараламоқ, масхара қилмоқ, мазах қилмоқ, майна қилмоқ, ҳазил-мазах қилмоқ, калака қилмоқ, ҳажв қилмоқ кабилардан иборат. Мазах семасига эга бўлган феъллар билдирадиган нутқ шундай бўладигани, бу нутқ агенси (сўзловчи) маълум шахс, унинг характери ёки бирор қилиғини кулгили қилиб кўрсатадиган, бу шахсга нисбатан салбий эмоция уйғотадиган гаплар гапиради. Мисоллар: *Додхо гаши келиб, Унсинни масхара қилди* (А. Қ., I, 1967, 43-бет); *Бирон нарсани мазах қилса, гапида куладиган жойи бўлмаса ҳам атрофдагилар кулар эди* (А. Қ., III, 1967, 28-бет); *Бировнинг олдида қудамизни калака қилма* (А. Қ., II, 1967, 180-бет).

Хукми ижобий ёки салбий эмоция ёрдамида ифодаловчи нутқни билдирадиган феълларнинг маъносида аллегорик элемент бўлмайди. Бу феъллар нутқ адресатида тўғридан-тўғри ижобий ёки салбий эмоция уйғотишга қаратилган нутқни билдиради.

Нутқ адресатида ижобий эмоция уйғотишга қаратилган нутқни билдирадиган субъектив ҳукм феълларининг бир қисми нутқий этикет феълларидан иборат. Нутқий этикет феъллари ўзига хос микросистемани ташкил этади: кўришганда айтиладиган саломлашув амали ва унга жавоб амалини билдирадиган феъллар, маълум муваффақият, байрам муносабати билан айтиладиган табрик амали ва унга жавоб амалини билдирадиган феъллар ва шу кабилар. Нутқий этикет феълларининг бир қисми симметрик предикатлар қаторига киради.

Кўришганда айтиладиган саломлашув амалини билдирадиган феъллар **салом бермоқ, саломлашмоқ** феъл-

ларидан иборат. Булардан саломлашмоқ феъли симметрик предикат сифатида ҳам қўлланади. Саломлашмоқ амалига жавоб амали **алик олмоқ** феъли билан билдирилади. Муваффақият, байрам, янгилик билан табриклаш амалини билдирадиган феъллар **табрикламоқ, табрик қилмоқ, табрик этмоқ, қугламоқ, муборакбод қилмоқ, олқишламоқ** феълларидан иборат. Булардан муборакбод қилмоқ феъли кўтаринки услубга мансублиги билан характерланади. Табрикка жавоб амали **қуллуқ қилмоқ, ташаккур билдирмоқ, миннатдорчилик билдирмоқ, миннатдорчилик изҳор қилмоқ** феълларидан иборат. Бу феъллар ҳол-аҳвол сўровига жавоб амалини кўрсатиш учун ҳам қўлланади.

Нутқ адресатида ижобий эмоция уйғотишга қаратилган нутқни билдирадиган феъллар қаторига **сизламоқ, сизсирамоқ, акаламоқ, бўтамламоқ** типдаги феълларни ҳам киритиш мумкин. Бу феъллар специфик характерга эга: улар фақат муносабат информациясини билдиради, холос. Келтирилган феъллардан **бўтамламоқ** лексемаси маъносининг дифференциал семаси эркалаш тасавури бўлса, **сизламоқ, сизсирамоқ, акаламоқ** феъллари маъносининг дифференциал семаси ҳурматлаш тасавури ҳисобланади. Мисоллар: *Болалар бир-бирини сизлаши... керак* (А. Қ., II, 1967, 136-бет); *Ҳатто домланинг ўзи ҳам уни сизлайдиган бўлди* (А. Қ., III, 1967, 115-бет).

Нутқ адресатида салбий эмоция уйғотишга қаратилган нутқни билдирувчи феъллардан бир гуруҳининг маъноси сўкиш дифференциал архисемаси билан характерланади. Бу феъллар группаси **сўкмоқ, койимоқ 1, уришмоқ 5, кўтара савдо қилмоқ 2, қарғамоқ, қарғишламоқ, лаънатламоқ, лаънат ёғдирмоқ, лаънат ўқимоқ, лаънат айтмоқ** каби феъллардан иборат. Бу феъллар кўрсатадиган нутқ агенси ўзининг бирор шахс, унинг қилиги тўғрисидаги субъектив ҳукмини сўкиш, қарғиш ёрдамида билдиради. Мисоллар: *Қизарган кўзлари билан дадамга еб қўйгудек бўлиб қаради-ю чапароста қилиб сўка кетди* (А. Қ., II, 1967, 63-бет); *Дадам бир кунни аямни уришиб берди* (шу тўплам, 27-бет); *Халқ дадил боради. Айниқса хотин-қизлар дадил. Улар Николайдан тортиб элликбошига қадар ҳаммани қарғашади* (Ойбек, Қутлуғ қон, 1966, 320-бет); *Нақ пешин вақтида Ермат чой-нон олиб келди, уларни ерга қўймасдан, Йўлчини койиди* (шу асар, 21-бет).

Нутқ агенсининг субъектив ҳукмини адресатда салбий эмоция уйғотиш ёрдамида ифодалашга қаратилган феъллар қаторига **жеркимоқ, жекирмоқ, силтамоқ** 2 феъллари ҳам киради. Лекин бу феълларнинг дифференциацияловчи семаси сўкиш эмас. Бу феъллар билдирадиган нутқ шундай бўладики, бунда нутқ агенсининг салбий муносабатини баланд ёки кескин товушоҳанг ёрдамида англатади. Масалан: *Қаландаров қаттиқ жеркиб, уни йиғидан тўхтатди* (А. Қ., II, 1967, 298-бет); *Кампир ҳўмрайиб, набираларни жеркиб ташлади...* (Ойбек, Қутлуғ қон, 1966, 9-бет) каби.

Нутқ адресатида салбий эмоция уйғотишга қаратилган нутқни билдирадиган феъллардан бир гуруҳининг маъноси таҳқирлаш, ҳақоратлаш дифференциал архисемаси билан характерланади. Бундай феъллар группаси **таҳқирламоқ, таҳқир қилмоқ, таҳқир этмоқ, дилзорлик қилмоқ, ҳақоратламоқ, ҳақорат қилмоқ** каби феъллардан иборат. Бу феъллар нутқ адресатида таҳқир ҳиссини уйғотадиган нутқни билдириш учун қўлланади. Нутқ агенсининг ҳукми мана шу туйғу воситасида ифодаланади. Масалан: *Мен сени ўшанда ҳақорат қилиб эмас, суйиб синчалак деган эдим демоқчи бўлди* (А. Қ., II, 1967, 236-бет).

Ҳозирги тилда **тил тегизмоқ, шахсиятига тегмоқ, дашном бермоқ, дашном қилмоқ** феълларининг маъноси ҳам ҳақорат семаси билан характерланади. Мисол: *Бу тракторист менга шунча дашном бериб, кўнгил учун бир марта «таъбир жоиз кўрилса» демади* (А. Қ., I, 1967, 112-бет).

Шунингдек, **ғазаб сочмоқ, заҳар сочмоқ, заҳрини сочмоқ** иборалари ҳам нутқ агенсининг салбий муносабатини эмоция, ҳис-туйғу ёрдамида ифодалаш амалини билдирадиган феъллар қаторига киради.

Нутқ адресатида салбий эмоция уйғотишга қаратилган феъллар орасида соф муносабат информациясини ифодалайдиган феъл ҳам бор. Бу — **сенсирамоқ** феъли. Бу феъл сизламоқ, сизсирамоқ феъллари билан антонимик муносабатга киришади. Бу феъл нутқ агенсининг нутқ адресатига нисбатан салбий муносабатини кўрсатади. Мисол: *Ўзидан кичик бу йигитнинг сенсирагани Аҳмаджонга малол келди* (А. Қ., I, 1967, 193-бет).

Ҳозирги тилда **акилламоқ, ирилламоқ, қопмоқ** феъллари ҳам кўчма маънода салбий эмоция уйғотишга қа-

ратилган нутқни билдиради. Бу феълларнинг кўчма маъноси кучли салбий эмоционал бўёқ билан суғорилган. Мисол: *Яхши топиб гапирар, ёмон қошиб гапирар* (Мақол).

Фразеологик маъно касб этган ништар урмоқ, узиб-узиб олмоқ, чақиб олмоқ бирикмалари ҳам нутқ агенсининг нутқ адресатига нисбатан салбий муносабатини билдирадиган бирликлар қаторига киради: *Ҳар кун шу важдан бир ништар урар эди* (А. Қ., III, 1967, 210-бет); *Фотима... уни узиб-узиб олмоқчи бўлиб панжаранинг олдига борди* (А. Қ., I, 1967, 337-бет).

Эмоционал баҳони билдирувчи субъектив ҳукм феъллари маъносининг етакчи, асосий компоненти ҳис-туйғу элементларидан эмас, балки баҳо элементларидан ташкил топади. Бундай феъллар кўрсатадиган нутқда агенс (сўзловчи)нинг ҳукми тегишли нарса, ҳодиса, шахс, қилиқни маълум йўналишда баҳолашдан, таъриф-тавсифлашдан иборат бўлади. Бу феъллар орасида **баҳоламоқ**, **баҳо бермоқ**, **таърифламоқ 2**, **тавсифламоқ 2** лексемалари ўзининг нейтраллиги, эмоционал томондан бетарафлиги билан ажралиб туради. Шунинг учун бу феъллар ижобий (ижобий баҳоламоқ), салбий (салбий баҳо бермоқ каби) сўз-конкретизаторлар билан қўллана олади. Мисол: *Илғор бригадаларнинг район слётида райкомнинг секретари отага катта баҳо берди* (А. Қ., I, 1967, 243-бет). Эмоционал баҳони билдирувчи бошқа субъектив ҳукм феълларида баҳо йўналиши, баҳонинг эмоционал табиати очиқ сезилиб туради. Уларни иккига группалаш мумкин:

1) ижобий эмоционал баҳони билдирувчи субъектив ҳукм феъллари,

2) салбий эмоционал баҳони билдирувчи субъектив ҳукм феъллари.

Ижобий эмоционал баҳони билдирадиган субъектив ҳукм феълларининг семантик ядроси, доминантаси **мақтамоқ** феъли ҳисобланади. Бу феъл билдирадиган нутқ агенси (сўзловчи) бирор нарса-ҳодиса, одам, унинг характери, қилиғи, ишини ижобий баҳолаб гапирди. Масалан: *Нурининг қайнанаси гоҳ-гоҳ келиб, Гулнорага боқшар ва уни мақтар эди* (Ойбек. Қутлуғ қон, 1966, 158-бет); *Икки ота ҳозирги тарбияни хўп мақташди* (А. Қ., I, 1967, 114-бет). Ҳозирги тилда **таърифламоқ 2**, **таъриф-тавсифламоқ 2**, **таърифини қилмоқ**, **таъриф-тав-**

сифини қилмоқ феъллари ҳам шу йўсинда қўлланиш хусусиятига эга: *Сулаймонов... бўлак гап тополмай қаймоқнинг таърифини қилди* (А. Қ., I, 1967, 150-бет); *Ёқубжон... Мухторхоннинг таъриф-тавсифини қилди* (А. Қ., III, 1967, 159-бет) каби. Ҳозирги тилда **яхшиламоқ** феълнинг кўча маъноси ҳам мақташ семасига эга.

Ижобий эмоционал баҳони билдирадиган субъектив ҳукм феъллари уларнинг доминантаси асосида қисқача қилиб мақтов феъллари деб аталиши мумкин. Мақтов феълларидан бир группасининг маъноси интенсивлик семасига эга бўлади. Бу феъллар, Навоий таъбири билан айтганда, мақтовнинг муболағасини билдиради. Бошқача қилиб айтганда, бу феъллар ошириб мақташ амалини билдиради. Бундай феъллар группаси **мақтовини келтирмоқ, кўкка кўтармоқ, кўкларга кўтармоқ, байту ғазал ўқимоқ, дoston қилмоқ, довруқ солмоқ, мадҳ қилмоқ, мадҳ этмоқ, мадҳия ўқимоқ, тараннум қилмоқ, тараннум этмоқ, тараннум айламоқ, васф қилмоқ 2, васф айламоқ 2, васф этмоқ 2, куйламоқ 2, оғизга тушмоқ** каби бирликлардан иборат. Булардан айримлари бадий нутқ, поэтик нутққа нисбатан ишлатилади. Бу хусусан, айниқса, куйламоқ 2 феълда яққол сезилади. Бу феъл бирор воқеа-ҳодисани, шахс ё унинг ишларини поэтик нутқда ошириб мақташ амалини билдиради. Бошқа феъллар одатдаги нутққа нисбатан, одатдаги нарса-ҳодисаларни кўрсатишга нисбатан қўлланаверади. Мисоллар: *У ердаги меҳнат, тирикчиликнинг мақтовини келтиришибди* (А. Қ., II, 1967, 94-бет); *...мана шу мараз... ўзининг ҳалоллиги тўғрисида бир қанча байту ғазаллар ўқигандан кейин «овчилар союзининг секретари номаълум одамлардан тўппонча сотиб олаётибди деган гап юрибди...» деди* (А. Қ., I, 1967, 155-бет) каби.

Мақтов феълларидан бир группасининг маъноси ҳайрат семасига эга. Бундай феъллар группаси **офарин ўқимоқ, офарин қилмоқ, тасанно айтмоқ, тасанно демоқ, тасанно ўқимоқ, таҳсин айтмоқ, таҳсин ўқимоқ** каби феъллардан иборат. Бу феъллар бирор нарса, ҳодиса ёки одам тўғрисида ҳайрат билан мақтаб гапириш амалини билдиради.

Ҳозирги тилда **маддоҳлик қилмоқ** феъли ҳам ошириб мақташ амалини билдиради. Лекин бу феълнинг маъноси салбий эмоционал бўёқ билан ажралиб туради.

Шунингдек, **оқламоқ** феълнинг кўчма маъносида ҳам ижобий баҳо элементи бор. Лекин бу феъл юқорида таҳлил этилган феъллардан бир муҳим хусусияти билан фарқ қилади. Бу феъл кўчма маънода ҳар қандай одам тўғрисида ижобий гап гапиришни эмас, балки бирор қилмишда шубҳага олинган одам тўғрисида ижобий гап гапиришни билдиради. Демак, бу феълнинг кўчма маъносида ҳимоя компоненти ҳам бор. Бу феълнинг кўчма маъноси билдирадиган нутқ агеңси бирор одам тўғрисида ижобий гап гапиради, унинг бу гапни гапиришдан мақсади шу одамни шубҳадан, тухматдан, ўринсиз айблашдан ҳимоя қилиш бўлади. Масалан: *Хусусан аравакаш «бизнинг Йўлчибой ҳам чакки эмас, саксон пуд буғдой билан бир юз тўқсон сўм пулнинг ҳаммасини ўзи ёлғиз олди» деб пичинг отганда, у йигит терлаб кетиб, ўзини оқлай бошлади...* (А. Қ., I, 91-бет).

Салбий эмоционал баҳони билдирадиган субъектив ҳукм феълларининг семантик ядроси, доминантаси **ёмонламоқ** феълдир. Бу феъл бирор одам тўғрисида салбий фикр айтиш амалини билдиради. Мисоллар: *Яна талай одамларни ёмонлади* (А. Қ., III, 1967, 213-бет); *Шу Аббосхоннинг ўзи неча мартаба мажлисларда уни ёмонлаган* (шу тўплам, 66-бет). Ҳозирги тилда **чалпи-моқ**, **бадгўйлик қилмоқ** феъллари ҳам шу йўсинда қўлланади. Мисол: *Сизга менинг тўғримда бирон ғаламис бадгўйлик қилган бўлса ажаб эмас. Шунинг учун мени эътироф қилмай турибсиз* («Бир соатлик халифа», 1974, 19-бет).

Салбий эмоционал баҳони билдирадиган субъектив ҳукм феълларидан бир группасининг маъноси камситиш (яъни керагидан кам баҳолаш) семаси билан характерланади. Бундай феъллар группаси **камситмоқ**, **ерга урмоқ**, **наҳ урмоқ**, **палтакам ўқимоқ** каби феъллардан иборат. Бу феъллар билдирадиган нутқ агеңси бирор одам, унинг характери ё ишини атайин камситиб гапиради. Масалан: *Бу қизни аёл деб камситмагин* (А. Қ., Синчалак, 1959, 15-бет); *Шундай одам биров камситса хафа бўлмайдими? Зимдан камситса ҳам фаҳмлаб хафа бўлади* (А. Қ., I, 1967, 132-бет).

Салбий эмоционал баҳони билдирадиган субъектив ҳукм феълларидан бир группасининг маъноси танқид семаси билан характерланади. Бундай феълларни қисқача қилиб танқид феъллари дейиш мумкин. Танқид феълла-

рининг идентификатори, доминантаси **танқид қилмоқ**, **танқид этмоқ** феълларидан иборат. Бу феъллар бирор одамнинг қилиғи, иши ёки гапини салбий баҳолаб гапириш амалини билдиради.

Танқид феълларнинг бир группасида маъно кучайиб, интензивланиб ифодаланади. Бундай бирликларнинг ҳаммаси идиоматик характерга эга. Бундай феъллар маъносининг асосини муайян ҳаракат тасавури, ёрқин образ ташкил этади. Бу бирликлар **калтакламоқ 2**, **қовурмоқ 2**, **дўппосламоқ 2**, **сулайтирмоқ 2**, **пўстагини қоқмоқ 2**, **авра-астарини ағдармоқ 2** каби феъл ва фразеологизмдан иборат. Бу феъллар қаттиқ танқид қилмоқ маъносини англатади. Мисоллар: *Идора хизматчиларининг бир мажлисида Сулаймоновни роса сулайтиришди* (А. Қ., I, 1967, 151-бет); *Авзодан ҳозир ячейка котибини чақириб, тоза қовурадиган кўринади* (А. Қ., III, 1967, 69-бет).

Танқид феълларидан бир группасининг маъноси жазо семасини ҳам ўз ичига олади. Бундай феъллар группаси таъзирини **бермоқ**, **додини бермоқ**, **бопламоқ 4** каби феъллардан иборат. Бу феъллар бирор ножўя иш-ҳаракат қилган одамнинг қилиғини қаттиқ қоралаш, жазолаш амалини билдиради.

Ҳозирги тилда **танбехламоқ**, **танбех бермоқ**, **танбех қилмоқ** каби феълларнинг маъноси ҳам танқид семаси билан характерланади. Лекин бу феъллар ҳамма вақт конкрет амал, конкрет ишга нисбатан қўлланади. Бу феълларда кимнингдир бирор ҳаракати, гапи, қилиғи ноўрин топилгани, салбий баҳолангани ифодаланади. Масалан: *Маҳаллий ва марказий газеталардан олинган кўчирмалар билан безатилган нутқнинг ўн минутлик давомида раис мажлис аҳлини икки марта тартибга чақирди. Шундан сўнг раис Низомиддиновга танбех қилди:— Гапирилган гапларни қайтарманг-да...* (А. Қ., I, 1967, 144-бет).

Салбий эмоционал баҳо феълларидан бир группасининг маъноси айблаш семаси билан характерланади. Бундай феъллар группасига **айбламоқ**, **қораламоқ 2**, **гуноҳқор қилмоқ** каби феъллар киради. Бу феъллар бирор одамни ғайри-қонуний ё ғайри ахлоқий иш-ҳаракатга дахлдор қилиб гапириш амалини билдиради. Мисоллар: *Мирзакарим бир мажлисда Эҳсонни «эски фикрли профессор билан алоқа қилиш»да айблабди* (А. Қ., III,

1967, 253-бет); *Ячейка мени бир тўғрида қоралаганда Шариф жонимга ора кирди* (шу асар, 104-бет).

Ҳозирги тилда **туҳмат қилмоқ**, **туҳмат уйдирмоқ**, **бўхтон қилмоқ**, **тўнкамоқ**, **айб тақмоқ**, **чандимоқ** 3 феъллари ҳам айблаш семасига эга. Лекин бу феъллар айбламоқ, қораламоқ каби феъллардан бир муҳим хусусияти билан фарқланади. Агар айбламоқ, қораламоқ феълларининг маъноси учун айблашнинг ҳақ ёки ноҳақ эканлиги норелевант бўлса, туҳмат қилмоқ, айб тақмоқ каби феълларнинг маъноси учун бу белги муҳим қийматга эгадир: туҳмат қилмоқ, айб тақмоқ каби феъллар умуман айблаш жамалини эмас, балки ноҳақ айблаш амалини билдиради. Мисол: *Уша кун муҳаррир олдида гуноҳни бошқаларга тўнкади* (А. Қ., III, 1967, 94-бет). ✓

Салбий эмоционал баҳо феълларидан бир группасининг маъноси таъна семаси билан характерланади. Бундай феъллар группаси таъна қилмоқ, ўпкаламоқ, ўпка қилмоқ, гина қилмоқ, гинахонлик қилмоқ, маломат қилмоқ каби феъллардан иборат. Бу феълларнинг маъносида, таъна семасидан ташқари, яна хафа бўлиш семаси ҳам мавжуд. Бу феъллар билдирадиган ситуация шундайки, бунда нутқ агенсини кимдир (таниш, яқин одам) бирор қилиғи, гапи билан ранжитади, нутқ агенсининг гапи, қилиғини қоралаб гапиради, ўзининг хафа бўлганини айтади. Мисоллар: *У, ҳомиладор хотинга самовар кўтартириб, қараб ўтирган поччасидан ўпкаламоқчи эди, бироқ уялди, индамади* (А. Қ., I, 1967, 72-бет); *Бу ҳақда... шоир ва композиторларимиздан ҳам ўпкалашимиз керак* (А. Қ., Ешлар билан суҳбат, 1968, 101-бет); *Бу тараф билан сиздан ўпкани биз қилсак арзийдир* (А. Қодирий. Ўтган кунлар, 1958, 8-бет). ?

Салбий эмоционал баҳо феълларидан бир группасининг маъноси чақимчилик семасига эга. Бундай феъллар бирор одамнинг сирини ёки бошқа бир одам тўғрисидаги салбий ё яширин гапини шу одамга гапириб бериш амалини билдиради. Масалан: *Бу ҳам майли-я, ўтган йили ҳайит ҳафтаси ғалати иш бўлди: ўша оғайнилардан биттаси районга бориб мени чақибди — «ҳозир борсаларинг уйидан камида икки юз метр бахмал топасизлар» дебди* (А. Қ., I, 1967, 396-бет); *Энди ҳар нима ҳам бўлса, отангни туш кўрсанг чақимчилик қилиб юрмагин* (шу тўплам, 134-бет).

Салбий эмоционал баҳо феълларининг баъзилари ғийбат семаси билан характерланади. Бундай феъллар группаси ғийбат қилмоқ, чайнамоқ 2, гап қилмоқ, гап-сўз қилмоқ, орқасидан тош отмоқ каби феъллардан иборат. Бу феъллар бирор одам тўғрисида бошқа бир одамга миш-миш гаплар гапириш амалини билдиради. Мисол: *Овчилар жуда нотинч бўлиб қолишди: бири бирининг ғийбатини қилган, бири бири билан уришган...* (А. Қ., I, 1967, 158-бет).

Нутқий даъват феъллари

Нутқ амали буйруқ-илтимос, дарак-хабар, сўроқ, табрик, хитоб каби кўринишларга эга. Нутқ амалининг бу кўринишлари мақсад ва структура томонлардан ўзаро кескин фарқ қилади. Масалан, буйруқ-илтимосни билдирадиган нутқ тури билан сўроқ ёки хитобни билдирадиган нутқ турларининг бир-бирига ўхшамаслиги бу фикрнинг ёрқин далилидир. Нутқнинг функционал кўринишларини биз мустақил амаллар, мустақил психик-физик актлар сифатида тасаввур этамиз. Нутқ фаолиятининг бу кўринишлари тилда ўз номлари (ифодалари) системасига эга эканлиги юқорида кўрсатилди.

Нутқий даъват феъллари нутқ феъллари семантик майдонининг бир қисмини ташкил этади. Бу феъллар кимнидир бирор амалга, ҳаракатга ундаш, мажбур қилиш учун ишлатиладиган нутқ турларини билдиради. Нутқий даъват феъллар маъносигаги ундаш, даъват қилиш элементи уларни каузатив феъллар қаторига киришиш имконини беради.

Каузация сабаб-натижа муносабатини ўз ичига оладиган тушунча экани маълум. Фараз қилайлик, семинар машғулоти ўтказаяётган ўқитувчи студентлардан бирига: «сиз гапиринг» деди. Бунга жавобан студент ўрнидан туриб сўзлай бошлади.

Бу лавҳада биз сабаб-натижа муносабати билан ўзаро боғланган икки содда ситуацияни кўриб турибмиз: 1) ўқитувчининг студентга гапиришни **буюриши** ва 2) студентнинг сўзлаши. Бу икки ситуациянинг биринчиси сабаб, иккинчиси натижа эканини пайқаш қийин эмас. Мазкур лавҳадаги ситуацияларнинг каузатив боғланишини **буюрмоқ** («ўқитувчи студентга сўзлашни буюрди»), **сўрамоқ** («ўқитувчи студентдан гапиришни

сўради») каби феъллар билан ифодалаш мумкин. Бу типдаги феъллар ўзбек тилида анчагина. Каузатив ситуациянинг даъват, каузация элементини кўрсатиш бу типдаги феъллар маъносининг фарқловчи (дифференциацияловчи) семасини ташкил этгани учун, биз бу феълларни шартли равишда нутқий даъват феъллари деб атадик.

Шуни айтиш керакки, каузатив муносабат ўзбек тилида морфологик йўл билан ҳам ифодаланади. Биз бу ўринда феълнинг қўзғатиш даражасини кўзда тутаяпмиз. Бу даража ёрдамида «...феъл орқали ифодаланган ҳаракатни бажариш учун субъектни қўзғатиш, мажбур қилиш каби маънолар» англатилиши маълум¹⁶. Агар нутқий даъват феълларининг маъносига юқорида берилган характеристикани эсласак, уларнинг маъноси билан қўзғатиш даражасининг маъноси орасида маълум яқинлик, ўхшашлик бор эканини пайқаш қийин эмас.

Ўзбек тилидаги қўзғатиш даражаси маъносининг ўзига хослиги уни бошқа тилларга, хусусан рус тилига солиштирганда аниқроқ сезилади. Рус тилида бу даражага тўғри келадиган махсус грамматик категория йўқ. Шунинг учун ўзбек тилидаги қўзғатиш даражасининг маъноси рус тилида нерегуляр (яъни лексик) воситалар ёрдамида берилади. Бундай воситалар қаторига приказать, велеть, принудить, позволить ва бошқа сўзлар киради¹⁷. Масалан: *Акрамжон... кўпроқ бизни гапиртиришга ҳаракат қиларди (А. Қаҳҳор) — Акрамджан всячески старался заставить говорить нас...*

Кўринадики, каузатив муносабатнинг морфологик ифодаланиши ўзбек тилида феълнинг муҳим, регуляр хусусиятларидан биридир. Бундан нутқий даъват феъллари маъносидаги каузация элементининг ўзига хослигини тўғри тушуниш учун уни биринчи галда ўзбек тилидаги морфологик каузативнинг маъносига таққослаб ўрганмоқ лозим деган хулоса келиб чиқади.

Юқорида тасвирланган мураккаб каузатив ситуациянинг муҳим, зарурий элементларидан бири ўқитувчидир. Уни А симболи [агенс сўзининг бош ҳарфи] билан кўрсатамиз. Ситуациянинг зарурий элементларидан яна би-

¹⁶ Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-том, 1966, 271-бет.

¹⁷ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 193.

ри — студент. Уни П символи [пациенс сўзининг бош ҳарфи] билан кўрсатамиз. Мазкур ситуацияда ўқитувчи билан студент эмас, балки ўқитувчининг буйруғи билан студентнинг гапириши ўзаро боғланган. Ўқитувчининг буйруқ бериш ҳолатини S_1 символи [латинча статус//status сўзининг бош ҳарфи], студентнинг гапириш ҳолатини эса S_2 символи билан кўрсатамиз. Юқорида айтиб ўтилганидек, ўқитувчининг буйруқ бериш ҳолати билан студентнинг гапириш ҳолати ўзаро каузация йўли билан боғланган. Бу муносабатни К символи [каузация сўзининг бош ҳарфи] билан кўрсатамиз¹⁸.

Тасвирланаётган ситуациянинг компонентлари булар билан чекланмайди, албатта. Воқеанинг қаерда содир бўлгани, ўқитувчининг буйруқни қандай формада бергани, студентнинг нима тўғрисида гапиргани ва бошқалар ҳам мазкур ситуациянинг элементлари ҳисобланади. Лекин булар мазкур каузатив ситуация учун типик, зарурий компонентлар эмас. Улар ўзгарувчи, факультатив компонентлардир. Шунинг учун мазкур ситуациянинг символик модели тўғрисида гапирганда бу элементларни назардан соқит қилиш мумкин.

Келтирилган ситуациянинг символик модели қуйидагича кўринишга эга:

$$КС = [A][S_1][K][П][S_2].$$

Бу ситуация «ўқитувчининг гапи студентни сўзлашга (гапиришга) мажбур этди» типигаги гапда ўзининг тўла, изчил ифодасини топади. Бу гапда ситуациянинг ҳар қайси элементига алоҳида лингвистик бирлик (сўз) тўғри келади: *агенс ўқитувчи* сўзи билан, *агенс ҳолати гапи* сўзи билан, *пациенс студент* сўзи билан, *пациенс ҳолати сўзламоқ (гапирмоқ)* сўзи билан, *каузация эса мажбур этмоқ* сўзи билан ифодалананади. Бу гапнинг семантик моделини символик равишда қуйидагича кўрсатиш мумкин:

$$[a][s_1][п][s_2][к].$$

Бу семантик моделнинг ўзбек тилидаги лексик-синтактик трансформациялари кўпинча морфологик каузативли конструкциялар ва таркибида нутқий даъват феъл-

¹⁸ Каузатив ситуация ва унинг компонентлари ҳақида қаранг: Типология каузативных конструкций, Л., 1969.

лари қатнашган конструкциялардан иборат бўлади. Энди мана шу икки хил конструкциялардаги морфологик каузатив билан нутқий даъват феълларининг семантик хусусиятларини ўзаро таққослаб кўрамиз.

Тасвирланаётган семантик моделнинг морфологик каузативли трансформацияси қуйидаги кўринишга эга:
Уқитувчи студентни сўзлатди.

Бу конструкцияда семантик эллипсис юз берганини пайқаш қийин эмас. Каузатив ситуация элементларидан агенс, пациенс, пациенс ҳолати ва каузация мазкур конструкцияда (*ўқитувчи, студент, сўзламоқ* сўзларида) ўз ифодасини топган. Лекин унда агенс ҳолати (каузация воситаси)нинг дискрет лингвистик ифодаси йўқ. Бундай эллипсиснинг юз бериши конструкция таркибидagi морфологик каузативнинг семантик табиатида келиб чиқади.

Морфологик каузативли конструкцияда семантик таъкид асосан натижа ҳолатга қаратилган бўлади. Шунинг учун каузация билан пациенс ҳолати бир мураккаб амал сифатида тасаввур қилинади ва конструкцияда биргаликда ифодаланadi. Буни символик равишда [s₂k] тарзида кўрсатиш мумкин. Келтирилган мисолдаги *сўзлатмоқ* феъли, биринчидан, пациенснинг маълум амал бажаргани, яъни гапирганини ва, иккинчидан, бу амални ўз ихтиёри билан эмас, балки бировнинг талаби билан бажарганини (каузация актини) ифодалайди. Бундан пациенс ҳолати билан каузация акти элементлари морфологик каузатив маъносининг таркибий қисмларини ташкил этишини англаш қийин эмас.

Морфологик каузативли гапнинг семантик модели қуйидагича кўринишга эга:

[a][п][s₂k].

Морфологик каузативли конструкцияда семантик таъкид пациенс ҳолатини ифодалашга қаратилган бўлиши юқорида кўрсатилди. Агенс ҳолати (яъни каузация воситаси) элементининг дискрет ифодаланиши бундай конструкция учун факультатив элемент ҳисобланади. Шу важдан каузация воситаси [S₁] морфологик каузативли конструкцияда кўпинча ифодаланмай қолади. Мисол учун *Она ўғлини уйғотди* гапини олиб кўрайлик. Бу гапда агенс (*она* сўзи билан), пациенс (*ўғил* сўзи билан), пациенс ҳолати ва каузация акти (*уйғотмоқ* сўзи билан)

ифодаланган. Лекин унда агенс ҳолати (каузация воситаси)нинг дискрет лингвистик ифодаси йўқ. Морфологик каузативнинг маъносидаги агенс ҳолати (каузация воситаси)ни кўрсатувчи сема абстракт характерга эга. Бу сема (қўзғатиш даражасининг маъноси) ёрдамида биз негиздан англашилган амалнинг бирон сабаб орқасида юз берганини билиб оламиз. Лекин бу сабабнинг нимадан иборат эканини мазкур гап таркибидаги лингвистик воситаларнинг биронтаси ҳам кўрсатмайди. Бошқача қилиб айтганда, бу сема типиклашган, умумий (яъни семантик) валентликини билдиради¹⁹. Бу валентликини конкретлаштириш, яъни морфологик каузатив таркибидаги сабаб абстракт семасини актуаллаштириш ҳар гал махсус лингвистик элемент воситасида амалга оширилади. Агар агенс ҳолати (каузация воситаси)ни кўрсатишга зарурат туғилса, биз уни тегишли сўз ёки сўз бирикмаси билан кўрсатамиз. Масалан: *Она ўғлини турткилаб уйғотди* ёки *Она ўғлини чақириб уйғотди* ва ҳоказо.

Тасвирланаётган каузатив ситуацияни энди нутқий даъват феъллари қатнашган конструкциялар ёрдамида ифодалаб кўрайлик:

Ўқитувчи студентга сўзлашни буюрди (ёки: *ўқитувчи студентдан сўзлашни сўради* ёки: *ўқитувчи студентни сўзлашга ундади* ва шу кабилар).

Агар нутқий даъват феъли қатнашган конструкция морфологик каузативли конструкция билан таққослаб кўрилса, улар орасида мазмун томондан принципиал фарқ йўқлиги маълум бўлади. Ҳар икки конструкцияда каузатив ситуациянинг зарурий элементлари ифодаланган. Лекин бу конструкцияларнинг ифода планида жиддий бир фарқ бор. Морфологик каузативли конструкцияда каузация акти пациенс ҳолати билан биргаликда ифодаланган бўлса [формуласи (s_2k)], нутқий даъват феъли қатнашган конструкцияда каузация акти агенс ҳолати билан биргаликда ифодаланган [формуласи (s_1k)].

Нутқий даъват феъли қатнашган конструкциянинг семантик модели қуйидагича кўринишга эга:

[a][п][s₂][s₁k].

¹⁹ Лингвистик birlikларнинг валентлиги ҳақида қаранг: И. Қўчқортоев. Сўз валентлиги ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1973, 3-сон.

Моделдаги каузация акти билан каузация воситаси (агенс ҳолати)нинг биргаликда кўрсатилиши нутқий даъват феъллари маъносининг ўзига хослигидан келиб чиқади.

Нутқий даъват феъли қатнашган конструкцияда семантик таъкид сабаб ҳолатга, каузация воситасига қаратилган бўлади. Бунинг сабаби шундаки, каузация акти билан каузация воситаси (пациенс ҳолати) мураккаб бир амал сифатида конструкцияда биргаликда ифодаланади. Бошқача қилиб айтганда, каузация акти билан каузация воситаси (агенс ҳолати) элементлари нутқий даъват феъллари маъносининг таркибий қисмларини ташкил этади. Юқорида келтирилган мисолда **буюрмоқ** феъли студентнинг маълум амални (**сўзлаш амалини**) бажаришга ундалганинигина эмас, балки шу билан бир қаторда, унинг бу амални бажаришга қандай восита ёрдамида ундалганини (яъни *нутқ, гап* ёрдамида ундалганини) ҳам билдиради.

Нутқий даъват феъллари қатнашган конструкцияларда семантик таъкид сабаб ҳолатга қаратилгани учун натижа ҳолатнинг дискрет ифодаланиши факультатив характер касб этади. Нутқий даъват феълларининг маъносигаги пациенс ҳолати, яъни натижа ҳолатини [S₂ ни] кўрсатувчи сема типиклашган, умумий, абстракт валентликни билдиради. Бу валентликнинг конкретлаштирилиши ҳар гал эксплицит лингвистик воситалар ёрдамида амалга оширилади.

Кўринадики, каузатив конструкция таркибида морфологик каузатив билан нутқий даъват феъллари функционал томондан бир-бирини тўлдирувчи лингвистик воситалар майдонини ташкил этади. Морфологик каузативда семантик таъкид каузация натижасига қаратилган бўлади. Шунинг учун конструкция таркибида каузация воситаси (сабаб)нинг дискрет ифодаланиши факультатив характер касб этади. Нутқий даъват феълларида эса семантик таъкид каузация воситаси (сабаб)га қаратилган бўлади. Бу феълларда каузация натижасининг қандай амалдан иборат бўлиши мазкур феъллар учун таг (семантик) валентлик ҳисобланади. Каузация натижасининг нимадан иборат бўлиши нутқий даъват феълларидаги мана шу таг валентликнинг конкретлаштирилиши орқасида билдирилади. Масалан, **буюрмоқ** феъли пациенсининг қандайдир амални бажаришга даъват этил-

ганини англатади, лекин бу амалнинг нимадан иборат бўлиши ёзмоқ, ўқимоқ ва шу каби сўзлар ёрдамида кўрсатилади: *Ўқитувчи студентга ёзишни (ёки ўқишни...) буюрди* каби.

Ҳозирги ўзбек тилидаги нутқий даъват феълларини дастлаб иккига группалаш мумкин:

1) нутқий даъват амалининг ўзини билдирадиган феъллар (соф нутқий даъват феъллари),

2) нутқий даъват амали билан бир қаторда адресат (тингловчи) бажарадиган амални ҳам билдирадиган феъллар.

Биринчи группага кирадиган нутқий даъват феълларининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу феъллар тингловчининг қандайдир амалга даъват этилганини билдиради, лекин бу амалнинг нима эканини кўрсатмайди. Бошқача қилиб айтганда, бу феъллар нутқ воситасида амалга ошириладиган каузация актининг ўзинигина билдиради, холос. Тингловчи бажарадиган амал (каузацияланган амал)нинг нимадан иборат бўлиши нутқда ҳар хил эксплицит йўл билан кўрсатилади: *овқатга ундамоқ, гапириб беришни сўрамоқ, кўмак беришни илтижо қилмоқ* каби.

Нутқий даъват амалининг ўзини билдирадиган феъллар семантик томондан бир хил эмас. Бу феълларнинг айримлари нутқий даъват амали идеясини соф ҳолда ифодалайди. Уларнинг маъносида бу феълларнинг қўлланиш доирасини чегаралайдиган семантик белгилар бўлмайди. Шунинг учун бу феълларни нутқий даъват феълларининг семантик маркази, ядроси дейиш мумкин. Булар ундамоқ, даъват қилмоқ, даъват этмоқ, тарғиб қилмоқ, тарғиб этмоқ, ташвиқ қилмоқ, ташвиқ этмоқ, таклиф қилмоқ, таклиф этмоқ феълларидан иборат.

Ҳозирги ўзбек тилидаги **чақирмоқ** феълининг полисемантик сўзлардан экани маълум. Луғатларда бу феълнинг икки маъноси қайд этилади: 1) адресатни сўзловчининг олдига келишга ундамоқ (звать), 2) йиғилиш уюштирмақ (созывать)²⁰. Чақирмоқ феълининг маънолари булар билан чекланмайди. Бу феълнинг семантик структурасида яна «ундамоқ», «даъват этмоқ» маъноси ҳам фарқлаш лозим. Чақирмоқ феълининг бу маъноси тартибга **чақирмоқ, мусобақага чақирмоқ, планни**

²⁰ Ўзбекча-русча луғат, М., 1959, стр. 517.

базаришга чақирмоқ типдаги бирикмаларда реаллашади. Чақирмоқ феълининг ушбу маъноси юқорида тасвирланган семантик группага киради.

Ҳозирги ўзбек тилида **чақирмоқ** феъли яна «адресатни бирор ўтиришга таклиф этмоқ» маъносини ифодалайди. Чақирмоқ феълининг бу маъноси **меҳмонга чақирмоқ**, **йиғилишга чақирмоқ** типдаги бирикмаларда реаллашади. Бу позицияда айтмоқ феъли ҳам қўллана олади: **меҳмонга айтмоқ**, **тўйга айтмоқ**, **зиёфатга айтмоқ** каби. Ҳозирги ўзбек тилидаги **чарламоқ 1** феъли ҳам шу маънони ифодалайди.

Меҳмонга чақиришнинг этнографик урф-одатлар билан боғлиқ бўлган махсус кўриниши **чарламоқ 2** феъли билан ифодаланади. Шунинг учун чарламоқ 2 семемаси маълум маънода этнографик термин сифатида баҳоланиши мумкин.

Ҳозирги ўзбек тилидаги **меҳмон айтмоқ** бирикмаси ҳам амалда «меҳмонга чақирмоқ», «меҳмонга айтмоқ» семемасини ифодалайди. Лекин бу бирикманинг қўлланиши **меҳмонга айтмоқ** типдаги бирикмаларнинг қўлланишидан фарқ қилади.

Ҳозирги ўзбек тилидаги **қистамоқ**, **зўрламоқ** феъллари даъват семасини бўрттириб ифодалайди. Таққосланг: **овқатдан олишга ундамоқ//овқатдан олишга қистамоқ** (ёки **зўрламоқ**); **талаб қилмоқ**, **талаб этмоқ** (**талаб айламоқ**) феъллари мазкур семани ғоят қатъий, эътирозга ўрин қолдирмайдиган тарзда ифодалайди. Таққосланг: **овқатдан олишга ундамоқ** (**зўрламоқ**)//**овқатдан олишни талаб қилмоқ**.

Бу феълларнинг маъноси мажбур қилмоқ типдаги феълларнинг маъносига ўхшаб кўринса ҳам, аслида улар ундамоқ типдаги феъллар қаторига киради. Уларнинг маъносидаги даъват семаси интенсив ифодаланган, холос.

Нутқий даъват амалининг ўзини кўрсатадиган феъллардан баъзиларининг маъноси қўшимча семантик белгилар (семалар) билан мураккаблашган бўлади. Уларни иккига группалаш мумкин:

1) маъноси илтимос семаси билан мураккаблашган нутқий даъват феъллари,

2) маъноси буйруқ семаси билан мураккаблашган нутқий даъват феъллари.

Маъноси илтимос семаси билан мураккаблашган нутқий даъват феъллари нутқ адресатини (тингловчини) сўзловчи учун зарур бўлган ҳаракатга ундаш амалини билдиради. Бу феълларни шартли равишда илтимос феъллари деб аташ мумкин.

Тасвирланаётган феълларнинг доминантаси, семантик ядроси сўрамоқ феълнинг «бирор амални ихтиёрий равишда бажаришга ундаш» семемасидан иборат. Шунини айтиш керакки, эски туркий тилларда, хусусан эски ўзбек адабий тилида бу семема алоҳида лексема — *kol*-феъл воситасида ифодаланган²¹. Лекин бу феъл ҳозирги ўзбек тилида ишлатилмайди. Ҳозирги ўзбек тилида бу семема сўрамоқ феълнинг лексик маъноларидан бири сифатида ифодаланади: *пул сўрамоқ, иш сўрамоқ, китоб сўрамоқ* каби. Бу бирикмаларда кўрсатилган объектлар (пул, иш, китоб) сўзловчида йўқ, лекин адресатда бор. Бу предметлар сўзловчига зарур бўлгани учун сўзловчи уларни қўлга киритиш мақсадида адресатга мурожаат қилади. Бу мурожаат илтимос характерида бўлади. Сўзловчининг хоҳишини бажариш-бажармаслик адресатнинг ихтиёрида бўлади. Бошқача қилиб айтганда, адресатнинг ҳаракати сўзловчининг далилларига, унинг адресатни ўз майлига кўндира олишига боғлиқ бўлади. Қисқаси, бу каузатив боғланишда ҳукм (ҳокимлик) элементи иштирок этмайди. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги сўрамоқ феълнинг маъноларидан бири мана шу типдаги нутқ амалини билдиради. Сўрамоқ феълнинг бу маъносидаги илтимос семантик белгиси **илтимос қилмоқ** феълда интенсивроқ ифодаланади. Лекин бу интенсивлик илтимос қилмоқ феълнинг маъносидаги бошқа семантик белгиларни нейтраллаштира оладиган даражада кучли эмас. Шунинг учун илтимос қилмоқ феъли сўрамоқ феълнинг изоҳланаётган маъносига синоним сифатида баҳоланиши лозим. Кўтаринки услубга мансуб бўлган **илтижо қилмоқ** феъли тўғрисида ҳам шунини айтиш мумкин.

Ҳозирги ўзбек тилида илтимос семасини бўрттириб ифодалайдиган бир гуруҳ нутқ феъли бор. Булар — **ялинмоқ, ёлвормоқ, ўтинмоқ** ва **ялиниб-ёлвормоқ** феъллари. Бу феълларнинг маъносидаги илтимос семантик

²¹ Бу ҳақда қаранг: И. Кучкартаев. Лексика «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашғари и современный узбекский литературный язык, ж. «Советская тюркология», 1972, № 1, стр. 86—87.

Белгисининг интенсивлиги мазкур феъллар маъносидаги бошқа семаларни нейтраллаштира оладиган даражада кучли. Шунинг учун улар нутқда сўрамоқ феълнинг конкретизаторлари сифатида қўлланиш хусусиятига эга: **ялиниб сўрамоқ, ёлвориб сўрамоқ, ўтиниб сўрамоқ, ялиниб-ёлвориб сўрамоқ** каби. Бу ҳол ялинмоқ типдаги феъллар сўрамоқ феълига синоним бўлолмаслигини кўрсатади.

Маъноси буйруқ семаси билан мураккаблашган нутқий даъват феъллари нутқ адресатини бирор ҳаракатни бажаришга мажбур қилиш амалини билдиради. Бу феълларни **буйруқ феъллари** дейиш мумкин.

Буйруқ феълларининг семантик ядроси, доминантаси **буюрмоқ** феълдир. Ҳозирги ўзбек тилида буюрмоқ феълнинг бир қанча аналитик вариантлари ва стилистик синонимлари бор. Буюрмоқ феълнинг аналитик вариантлари сифатида **буйруқ бермоқ, буйруқ қилмоқ** феълларини кўрсатиш мумкин. Бу феъллар буюрмоқ феълнинг асосий маъноси («нутқ адресатини бирор ҳаракатни бажаришга мажбур қилмоқ» маъноси) билан коррелятив муносабатга киришади. Лекин унинг «заказ қилмоқ» маъноси бу феъллар билан коррелятив муносабатга киришмайди. Масалан, *Хўранда чойхоначига бир чойнак чой буюрди* гапидаги буюрмоқ феълни буйруқ қилмоқ ёки буйруқ бермоқ феъли билан алмаштириш мумкин эмас. Кўринадики, буюрмоқ феълнинг семантик доираси буйруқ бермоқ ва буйруқ қилмоқ феълларининг семантик доирасига нисбатан анча кенгдир.

Буйруқ феъллари семантик доминантасининг стилистик синонимлари амр қилмоқ, **фармон бермоқ, фармон қилмоқ, фармон этмоқ, фармойиш бермоқ** каби аналитик феъллардан иборат. Бу феъллар кўтаринки услубга мансубдир.

Буйруқ феълларининг бир гуруҳи бирор амални бажаришга рухсат бермаслик амалини билдиради: **тақиқламоқ, ман қилмоқ, ман этмоқ** каби. Бу феълларда буйруқ семаси аниқ сезилиб туради. Масалан: *Раис бугун мажлис ўтказишни ман этди — Раис бугун мажлис ўтказмасликни буюрди*. Лекин бу семемаларга антонимик характердаги семемаларни ифодалайдиган феълларнинг семантик структураси буйруқ семасига эга бўлмайди: **рухсат бермоқ, рухсат қилмоқ, рухсат этмоқ, ижозат бермоқ, йўл қўймоқ, жавоб бермоқ** 2 ва шу кабилар.

Буйруқ феълларининг бир гуруҳи маълум вазифани бажаришга ундаш амалини билдиради. Бу типдаги феълларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу феълларнинг маъно структурасидаги мажбурийлик семаси каузацияланган амалнинг ўзига тегишли бўлади, яъни каузацияланган амал муайян вазифадан, бажарилиши лозим бўлган амалдан иборат бўлади; **топширмоқ, топшириқ бермоқ, вазифа бермоқ** ва шу кабилар. Ҳозирги ўзбек тилидаги **буюрмоқ** («заказ бермоқ» маъноси), **заказ бермоқ, наказ бермоқ** феъллари ифодалайдиган семемалар ҳам юқоридаги феълларнинг маъноларига яқин; **тайинламоқ, зиммасига юкламоқ** каби феълларда топшириқ семаси бирмунча интенсивроқ ифодаланadi.

Ҳозирги ўзбек тилидаги **мажбур қилмоқ, мажбур этмоқ** каби феълларни буйруқ феълларининг периферик қатлами сифатида изоҳлаш мумкин. Бу феълларнинг маъно структурасида каузация воситаси семаси аниқ ифодаланган эмас. Шунинг учун «*Уқитувчининг гапи студентни гапиришга мажбур қилди*» каби қўлланишлар қанчалик табиий бўлса, «*Уқитувчининг жаҳли студентни гапиришга мажбур қилди*» каби қўлланишлар ҳам шунчалик табиий ва ўринлидир. Демак, бу феъллар маълум ҳаракатни бажаришга мажбур қилиш идеясининг ўзинигина ифодалайди. Лекин мазкур амални бажаришга нима, қандай восита (нутқ, шароит ва ҳоказо) мажбур этишини кўрсатмайди.

Бу маъно **қистамоқ, зўрламоқ** каби феълларда интенсив ифодаланadi. Лекин бу феълларда каузация воситаси бирмунча аниқ сезилиб туради. Бу феъллар семантикасида каузация воситаси нутқ эканини пайқаш қийин бўлмайди.

Ўзбек тилида каузацияланган амални эътирозсиз бажаришга ишора этувчи **талаб қилмоқ, талаб этмоқ, талаб айламоқ, талаб қўймоқ** каби феъллар ҳам бор. Бу феъллар ҳам буйруқ феъллари группасининг периферик элементлари ҳисобланади.

Юқорида кўрсатилганидек, нутқий даъват феълларининг иккинчи группаси нутқий каузация билан бир қаторда тингловчи бажарадиган амал (каузацияланган амал)ни ҳам билдирадиган феъллардир. Бу феъллар маъносининг семантик таркиби соф нутқий даъват феъллари маъносининг семантик таркибига нисбатан анча мураккаб бўлади.

Нутқий даъват билан каузацияланган амални билдирадиган феъллар иккига группаланади:

- 1) конкрет ҳаракатни бажаришга ундаш амалини ифодаловчи феъллар,
- 2) мавҳум ҳаракатни бажаришга ундаш амалини ифодаловчи феъллар.

Конкрет ҳаракатни бажаришга ундашни ифодаловчи феъллардан бир группаси адресатни маълум жойга ундаш амалини билдиради. Бундай феълларнинг семантик идентификатори **чақирмоқ** 1 семемасидир. Бу семема адресатни гапирувчининг олдига келишга ундаш амалини билдиради: *Қоровул... кимнидир чақирди* (I, 1967, 287-бет);— *Чақир! Бориб олиб кел!* (I, 1967, 387-бет). Ҳозирги ўзбек тилидаги **айтмоқ** 3, **қичқирмоқ** 2 семемалари ҳам шу амални билдиради. Лекин булардан қичқирмоқ 2 ҳозирги тилда кам ишлатилади.

Ҳозирги ўзбек тилидаги **тиламоқ** 3 семемаси тингловчини садақа беришга ундаш амалини билдиради. Бу семема таркибида «садақа» семаси имплицит мавжуд. Гапирувчи (тингловчи) нутқ адресатини (тингловчини) қандай амалга ундаши бу феъл маъносидан яққол сезилиб туради. Шунинг учун биз уни каузацияланган амал турини имплицит кўрсатувчи нутқий даъват феъллари қаторига киритдик.

Ҳозирги тилда **тиланмоқ** феъли ҳам «садақа беришга ундаш» амалини ифодалашга хосланган.

Конкрет ҳаракатни бажаришга ундаш амалини билдирувчи нутқ феълларининг бир гуруҳи пўшт-пўштламоқ типига сўзлардан иборат. Бу феъл икки маънони ифодалайди: 1) йўл беришга ундаш, 2) аёлларни бегона эркакдан юзини яширишга ундаш. Кейинги маъно семантик историзм ҳисобланади. «Ёрдам беришга чақирмоқ» маъносини ифодаловчи **додламоқ**, **дод-фарёд кўтармоқ**, **дод-вой солмоқ** 1 феъллари ҳам конкрет ҳаракатни бажаришга ундаш амалини билдирувчи нутқ феъллари қаторига киради.

Мавҳум ҳаракатни бажаришга ундаш амалини билдирувчи нутқ феълларини иккига группалаб изоҳлаш мумкин. Бундай феълларнинг бир гуруҳи ахлоқ ва одоб нормаларини эгаллашга ундаш амалини билдиради: **насиҳат қилмоқ**, **панд-насиҳат қилмоқ**, **ройкорчилик қилмоқ**, **йўлга солмоқ**, **ваъз қилмоқ**, **ваъз этмоқ** кабилар.

Мавҳум ҳаракатни бажаришга ундаш амалини билдирувчи нутқ феълларининг иккинчи гуруҳи адресатни (тингловчини) бировга қарши бўлишга ундаш ёки уни бировга қарши бирор номақбул иш қилишга ундаш амалини билдиради. Бу хил феълларнинг семантик идентификатори **қайрамоқ 2** семемасидан иборат. Мавҳум ҳаракатни бажаришга ундаш амалини билдирувчи нутқ феълларининг иккинчи группасига яна **гижгижламоқ, гизгизламоқ, кишкишламоқ, хезламоқ 2, тезламоқ 2, қутуртмоқ 2, қутуртирмоқ 2** каби феъллар ҳам киради. Ҳозирги тилдаги **иғво қилмоқ, иғвогарлик қилмоқ** феъллари билан **қутқу солмоқ** иборасини ҳам шу группага киритиш мумкин.

Симметриқ нутқ феъллари

Ўзбек тилида симметриқ нутқ феъллари семантик томондан ҳам, формал томондан ҳам бошқа нутқ феълларидан ажралиб туради. Симметриқ нутқ феълларининг семантик спецификаси шундан иборатки, бу феълларда гапирувчи субъект бирдан ортиқ бўлади. Симметриқ нутқ феъллари бир неча шахснинг ўзаро фикр алмашувини, бир-бирига гап гапиришини билдиради. Бунда гапирувчиларнинг ҳаммаси бирдай активлик кўрсатган бўлади. Ю. Д. Апресян бу хил феълларни симметриқ предикатлар деб атайди²².

Симметриқ нутқ феълларининг формал томондан ўзига хослиги шунда кўринадики, бу феълларнинг деярли ҳаммаси ясама феъллар ҳисобланади. Симметриқ нутқ феъллари нутқ семасига эга бўлган отлардан **-лаш** аффикси воситасида ясалади: **суҳбатлашмоқ, гаплашмоқ, отамлашмоқ** каби. Симметриқ нутқ феъллари маъносидаги симметриқлик тасаввурини мана шу **-лаш** аффиксининг маъноси юзага келтиради. Бу аффикс семантикасида ўзлик ва биргалик даражаларининг маъноси сезилиб туради²³.

Симметриқ феълларнинг семантик маркази, семантик идентификатори ролинги ўйнайдиган моносемантик феъл ўзбек тилида йўқ. Лекин «ўзаро фикр алмашмоқ, бирор

²² Ю. Д. Апресян. К построению языка для описания синтаксических свойств слова, «Проблемы структурной лингвистики», М., 1972, стр. 300.

²³ А. Фуломов. Феъл, Тошкент, 1954, 61—62-бетлар.

масалани ўртада муҳокама қилмоқ» маъносида гаплашмоқ феъли ана шундай феъл ўрнини босиши мумкин. Гаплашмоқ феъли бу маънода гаплашув амалининг ўзинигина билдиради. Гаплашув амалининг характери, натижаси, давомийлиги каби элементлар бу маъно учун иккинчи даражали, норелевант белгилар ҳисобланади.

Семантик томондан симметрик нутқ феълларига нутқий контакт феъллари яқин. Ҳар икки тур феъллар ҳам нутқ жараёнида диалогик нутқ кўринишларини билдириш учун қўлланади. Ушбу тадқиқотда биз симметрик нутқ феълларини таҳлил қилиш билан чекланамиз.

Ҳозирги тилда гапирмоқ ва сўзламоқ феълларининг ўзлик-биргалик даражаси «ўзаро фикр алмашмоқ, бирор масалани ўртада муҳокама қилмоқ» маъносини ифодалаши маълум: гапиришмоқ, сўзлашмоқ каби. Бундан гапирмоқ ва сўзламоқ феълларининг ўзлик-биргалик даражаси гаплашмоқ феълининг юқорида изоҳланган маъносига синоним бўлиб келиши маълум бўлади.

Ўзбек тилида симметрик феъллар қуйидагича группаланади:

- 1) суҳбат архисемаси билан характерланадиган феъллар;
- 2) алмашув (фикр, дард-ҳасрат, сир олмашув) архисемаси билан характерланадиган феъллар;
- 3) келишув архисемаси билан характерланадиган феъллар;
- 4) баҳс архисемаси билан характерланадиган феъллар;
- 5) жанжал архисемаси билан характерланадиган феъллар;
- 6) саломлашув архисемаси билан характерланадиган феъллар;
- 7) хайрлашув архисемаси билан характерланадиган феъллар.

Суҳбат архисемаси билан характерланадиган феъллар бирдан ортиқ шахснинг маълум вақт давомида ўзаро гаплашувини билдирадиган феъллардир. Бу феъллар семантикасининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, улар билдирадиган нутқ амали (суҳбат)нинг қандай натижа билан тугаши мазкур феъллар маъноси учун норелевант белги саналади. Бошқача қилиб айтганда, бу феъллар маълум тема ёки маълум ният-мақсад билан қатъий чекланадиган гаплашувни эмас, балки тамомила

эркин вазиятда кечадиган гаплашув амалини билдиради. Лекин гаплашув амалининг маълум вақт давом этиши, давомийлиги бу феъллар маъносининг муҳим хусусиятларидан бири саналади.

Ўзбек тилида суҳбат феълларини иккига группалаш мумкин.

1) соф суҳбат амалини билдирадиган феъллар,

2) қўшимча элементлар билан мураккаблашган суҳбат амалини билдирадиган феъллар.

Биринчи группага суҳбатлашмоқ, ҳамсуҳбат бўлмоқ, суҳбат қилмоқ, суҳбат қурмоқ, суҳбат ўтказмоқ, гуфт-гў қилмоқ, муколама қилмоқ, мусоҳаба қилмоқ, ҳамгап бўлмоқ, ҳамнишин бўлмоқ каби феъллар киради. Бу феъллар ўзаро синонимлар эмас. Лекин уларнинг маънолари бир-бирига яқин: ўзаро фикр алмашмоқ, давомийлик каби семантик белгилар уларнинг ҳаммасига хос. Бу феълларнинг маъноларидаги синхроник фарқлар кўпроқ синтагматик планда намоён бўлади.

Бу феълларнинг семантик идентификатори суҳбатлашмоқ феъли ҳисобланади. Бу феъл бир шахснинг бир (бир неча) шахс билан гаплашувини ёки бирдан ортиқ шахснинг ўзаро гаплашувини ифодалашда энг кўп ишлатиладиган феъллардан биридир: *Саида мажлисга тайёрлик юзасидан бир неча коммунист билан суҳбатлашди* (А. Қ., II, 1967, 191-бет); *Салимхон уни чақиртириб узоқ суҳбатлашди* (А. Қ., III, 1967, 260-бет) каби.

Изоҳланаётган феъллар группаси соф суҳбат амалини билдиргани учун, бу группанинг доминантаси (идентификатори) барча суҳбат феълларининг доминантаси сифатида қаралиши ва бошқа суҳбат феълларининг маъноси шу феъл ёрдамида таърифланиши мумкин. Бу фикр яна шу жиҳатдан ҳам ўринлики, суҳбатлашмоқ феъли стилистик томондан нейтрал. Соф суҳбат амалини билдирадиган бошқа феъллар нутқнинг маълум кўринишларига хослиги билан ажралиб туради: **суҳбат қурмоқ** феъли оғзаки нутқда кўпроқ ишлатилса, **муколама қилмоқ**, **мусоҳаба қилмоқ** феъллари китобийлик, архаиклик оттенкасига эга.

Қўшимча элементлар билан мураккаблашган суҳбат амалини билдирадиган феъллар ўз ичида иккига группаланadi:

1) берилиб (юракдан) суҳбатлашиш амалини билдирадиган феъллар,

2) очилиб (қувнаб) суҳбатлашиш амалини билдирадиган феъллар.

Биринчи группага **отамлашмоқ, гурунглашмоқ, ҳангамалашмоқ, дилкашлик қилмоқ** каби феъллар киради. Бу феълларнинг дифференциал семантик белгиси «эзилиб, берилиб» тасаввуридан иборат: *Тустовуқлар тозаланиб, тузланаётганда Қутбиддиновнинг феъли айниди, яъни биронта шинаванда улфат билан бир пас дилкашлик қилгуси келди* (А. Қ., I, 1967, 114-бет); *Билмаганга ўргат, ...кечқурунлари ётоғига бориб... меҳрибон ҳангамалаш* (А. Қ., I, 1967, 754-бет). Бу группага кирувчи феълларнинг маъноси «берилиб, эзилиб суҳбатлашмоқ» йўсинида таърифланиши мумкин.

Қўшимча элементлар билан мураккаблашган суҳбат амалини билдирувчи феълларнинг иккинчи группаси **чақчақлашмоқ, чарақлашмоқ, чуғурлашмоқ** ва **гурунқилмоқ** феълларидан иборат. Булардан **гурунқилмоқ** феъли одатда кўп одамнинг жонли, очиқ суҳбатини ифодалайди. Бошқалари икки ва ундан ортиқ шахснинг суҳбатини билдиради.

Бу феълларнинг дифференциал семаси «очилиб, қувнаб» тасаввуридан иборат. Бу феъллар маъносидан гаплашувчиларнинг қувноқ кайфияти сезилиб туради. Улар маъносининг бу хусусияти, семаси **чақчақлашмоқ** феълнинг қуйидаги ишлатилишида жуда аниқ кўринади: *Муродхон домла... маҳаллада катта-кичик билан саломлашар, ёш билан ёш, қари билан қари бўлиб гаплашар, хурсанд киши билан чақчақлашиб, хафа билан дардлашар эди* (А. Қ., I, 1967, 174-бет). Яна бир мисол: *Икки ошна чақчақлашиб, кулишиб борар эди* (А. Қ., I, 1967, 63-бет).

Алмашув (фикр, сир, дард-ҳасрат алмашув) архисемаси билан характерланадиган феъллар бирдан ортиқ шахснинг бир-бири билан информация алмашиш амалини билдиради.

Шуни айтиш керакки, алмашув семаси симметрик феълларнинг ҳаммасига хос бўлган умумий семантик белгидир. Лекин бу сема бошқа симметрик феълларда иккинчи даражали, қўшимча сема ҳисобланади. Алмашув архисемасига эга бўлган феълларда эса бу сема дифференциал характер касб этади.

Алмашув архисемаси билан характерланадиган феъллар иккига группаланади:

1) бир-бирини тегишли маълумотдан хабардор қилиш учун информация алмашув амалини билдирадиган феъллар,

2) умумий бир қарорга келиш учун информация алмашув амалини билдирадиган феъллар.

Бир-бирини тегишли маълумотдан хабардор қилиш учун информация алмашув амалини билдирадиган феълларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу феълларнинг маъносида мунозара элементи бўлмайди, гаплашувчиларнинг ҳар қайсиси ўзи учун муҳим бўлган информацияни айтади. Бу информация қарши томон айтидиган информацияга мос бўлиши шарт эмас.

Бир-бирини тегишли маълумотдан хабардор қилиш учун информация алмашув амалини билдирадиган феъллар учга группаланади:

1) билим-тажриба юзасидан информация алмашув амалини билдирадиган феъллар,

2) ички сирлар юзасидан информация алмашув амалини билдирадиган феъллар,

3) билим-тажриба юзасидан информация алмашув амалини билдирадиган феъллар ўртоқлашмоқ 2, улфатлашмоқ, ҳамдамлашмоқ 2 феълларидан иборат. Кўринадики, булардан иккитасининг ҳосила (кўчма) маъноси ушбу семантик группага киради. Бу маъноларнинг ҳосил бўлиш схемаси қуйидагича: ўртоқлашмоқ 1 — топган-тутган ноз-неъматини ўртада баҳам кўрмоқ (бир бирига бермоқ) ўртоқлашмоқ 2 — билган-ўрганган нарсаларини ўртада баҳам кўрмоқ (бир-бирига айтмоқ, ўргатмоқ).

Ички сирлар юзасидан информация алмашув амалини билдирадиган феъл сирлашмоқ лексемасидан иборат. Бу феъл маъносида, кўрсатилган семалардан ташқари, яна ишонч семаси мавжуд. Бу феълда бирдан ортиқ шахснинг (одатда икки шахснинг) бир-бирига ўз ички сирларини ишониб гапириши ифодаланади.

Дард-ҳасрат юзасидан информация алмашув амалини билдирадиган феъллар дардлашмоқ ва ҳасратлашмоқ лексемаларидан иборат. Бу феъллар бирдан ортиқ шахснинг ўз ғам-қайғуси ҳақида бир-бири билан информация алмашув амалини билдиради: *Йигитлардан юқориқоқда икки деҳқон ўтирар, бу йил сабзи-пиёзнинг бозори касодлигидан ва уловсизликдан ҳасратлашар эди* (Ойбек. Қутлуғ қон, 1966, 4-бет); *Муродхон домла... маҳаллада*

катта-кичик билан саломлашар, ёш билан ёш, қари билан қари бўлиб гаплашар, хурсанд киши билан чақчақлашиб, хафа билан дардлашар эди (А. Қ., I, 1967, 63-бет).

Умумий бир қарорга келиш учун информация алмашув амалини билдирадиган феълларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу феъллар муайян тема, мақсад, муайян масала доирасидан чиқмайдиган гаплашув амалини билдиради. Бу феълларнинг маъноси информация алмашув процессининг ўзини кўрсатиш билан чекланади, бу процесснинг нима билан тугаши улар учун норелевант белгидир.

Умумий бир қарорга келиш учун информация алмашув амалини билдирадиган феълларни ўз ичида иккига группалаш мумкин:

1) маълум масалани ойдинлаштириш учун информация алмашув амалини билдирадиган феъллар,

2) маълум йўлланма олиш ёки кўрсатма бериш учун информация алмашув амалини билдирадиган феъллар.

Биринчи группага фикрлашмоқ, ақллашмоқ, фикр олишмоқ каби феъллар киради. Бу феълларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, улар тафаккур процесси билан чамбарчас боғланган бўлади. Улар коммуникатив процессни логик томондан, фикрий процесс нуқтаи назаридан кўрсатадиган феъллардир.

Маълум йўлланма олиш ёки кўрсатма бериш учун информация алмашув амалини билдирадиган феъллар маслаҳатлашмоқ, кенгашмоқ, маслаҳат қурмоқ, маслаҳат қилмоқ, машварат қилмоқ каби феъллардан иборат. Бу феъллар йўл-йўриқ олиш ёки йўл-йўриқ кўрсатиш мақсадида информация алмашув амалини билдиради. Изоҳланаётган феълларнинг маъносидаги бу хусусият кенгаш ва маслаҳат сўзларининг «Дўстларча кенгаш... берар экан» (А. Қ., III, 1967, 58-бет); «У... яхши маслаҳатлар оларди» (А. Қ., 1967, I, 124-бет) каби қўлланишларида айниқса яққол сезилиб туради.

Келишув архисемаси билан характерланадиган феъллар информация алмашув амалини шу амалнинг натижаси — маълум битим, келишув орқали кўрсатади. Бу феълларнинг маъносида информация алмашув жараёнининг натижаси биринчи планда бўлади. Бошқача қилиб айтганда, бу феъллар ҳар қандай информация алмашув жараёнини эмас, балки маълум битимга, маълум фикрга,

келишувга олиб келадиган информация алмашув жаранини кўрсатади.

Келишув архисемаси билан характерланадиган феъллар ўз ичида иккига группаланади:

1) келишув архисемаси билан характерланадиган умумий феъллар,

2) келишув архисемаси билан характерланадиган жузъий феъллар.

Келишув архисемаси билан характерланадиган умумий феъллар гаплашмоқ 2, сўзлашмоқ 2, гапиришмоқ 2, гуфт-гў юритмоқ феълларидан иборат. Бу феъллар бир битимга, тўхтамга келиш учун информация алмашув амалини умумий тарзда ифодалайди, лекин бу битим, тўхтам конкрет нимадан иборат эканлигини кўрсатиш уларнинг маъно доирасига кирмайди. Масалан: *Мен гаплашиб қўйдим гапида гаплашиб қўймоқ* феълнинг маъноси ситуацияга қараб *келишиб қўймоқ, шартлашиб қўймоқ, ваъдалашиб қўймоқ* каби феъллардан исталганининг маъносига тўғри келиши мумкин.

Келишув архисемаси билан характерланадиган жузъий феъллар бирор битимга олиб келадиган информация алмашув амалини ҳам, бу амалнинг натижаси бўлган битимни ҳам кўрсатади. Бошқача қилиб айтганда, бу феъллар бирор битим, тўхтамга олиб келадиган информация алмашув амалининг конкрет турларини, конкрет кўринишларини билдиради.

Келишув архисемаси билан характерланадиган жузъий феъллар ўз ичида иккига группаланади:

1) бирдан ортиқ шахснинг бирор иш-ниятни амалга ошириш юзасидан бир-бирига гаров, сўз бериш амалини билдирадиган феъллар,

2) бирдан ортиқ шахснинг бирор иш-ниятни биргаликда бажариш юзасидан ўзаро шартлашуви, бир қарорга келишини билдирадиган феъллар.

Биринчи группага ваъдалашмоқ, аҳдлашмоқ, аҳдпаймон қилишмоқ каби феъллар киради. Бу феълларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, уларнинг маъносида бирдан ортиқ шахснинг бирор иш-амални бажариш юзасидан бир-бирини ишонтиргани, қаноатлантиргани англашилиб туради. Масалан: *Яна ўйлаб кўргани ваъдалашиб ҳамма тарқалди* (А. Қ., II, 1967, 224-бет) каби.

Бирдан ортиқ шахснинг бирор иш-ниятни биргаликда бажариш юзасидан ўзаро шартлашиши, бир қарорга келишини билдирадиган бирликлар келишмоқ 2, шартлашмоқ, чиқишмоқ 3, тил бириктирмоқ, битишмоқ, байлашмоқ, гапни бир ерга қўймоқ, гапни бир жойга қўймоқ, сўзни бир ерга қўймоқ, маслаҳатни бир ерга қўймоқ кабилардан иборат. Бу бирликларнинг маъносида муроса, битим элементи яққол сезилиб туради: *Хўжайин эрта кўкламда шартлашиб, пулни тўлаб қўйган экан* (Ойбек. Қутлуғ қон, 1966, 23-бет); *Саида... агар бу масалада келишиб бўлмаса, райкомга мурожаат қилишга тўғри келишига ишора қилди...* (А. Қ., II, 1967, 189-бет) каби.

Баҳс архисемаси билан характерланадиган феъллар маълум тема, мақсад, масала доирасидан чиқмайдиган информация алмашув амалини билдиради. Бу жиҳатдан баҳс феъллари умумий қарорга келиш учун информация алмашув амалини билдирадиган феълларга ўхшаб кетади. Лекин маънонинг ички структураси жиҳатидан бу икки гуруҳ феъллар ўзаро кескин фарқланади. Агар умумий қарорга келиш учун информация алмашув амалини билдирадиган феълларда суҳбатнинг позитив томони (яъни суҳбат қатнашчисининг ўз фикр-мулоҳазаларини айтиш, ўтказиш томони) биринчи планда бўлса, баҳс феълларида, аксинча, суҳбатнинг негатив томони (яъни суҳбатдошнинг қарши томон фикрини рад этишга уриниши) биринчи планда бўлади. Ҳозирги тилда **ақллашмоқ** феъли шундай нутқий ситуацияни билдирадики, бу ситуация агенсларининг ҳар қайсиси ўз фикр-мулоҳазасини айтади, қарши томоннинг фикрини тўлдиради, аниқлаштиради; **баҳслашмоқ** феъли билдирадиган нутқий ситуация шундай бўладики, бунда ҳар қайси агенс рақиб томонни мағлуб этиб, ўзи ғолиб чиқишга интилади.

Баҳс феъллари иккига группаланади:

1) маълум воқеа-ҳодисанинг бўлиш-бўлмаслиги юзасидан икки ё ундан ортиқ шахснинг ўзаро гаров ўйнаши амалини билдирадиган феъллар,

2) маълум масала юзасидан икки ё ундан ортиқ шахснинг ўзаро тортишувини билдирадиган феъллар.

Маълум воқеа-ҳодисанинг бўлиш-бўлмаслиги юзасидан икки ё ундан ортиқ шахснинг ўзаро гаров ўйнашини билдирадиган феъллар **баҳслашмоқ 2, баслашмоқ, бас**

ўйнашмоқ, бас боғлашмоқ, басма-баслашмоқ, басма-бас ўйнашмоқ, басма-бас боғлашмоқ, гаров ўйнашмоқ, гаров боғлашмоқ каби феъллардан иборат. Бу феъллар бирдан ортиқ натижа билан якунланадиган воқеа-ҳодиса тўғрисида икки ё ундан кўп шахснинг бирор қимматли нарсани ўртага қўйиб гаров ўйнашини билдиради; бунда ютқизган томон ўртага қўйилган нарсани тўлаш мажбуриятини зиммасига олган ҳисобланади.

Маълум масала юзасидан икки ё ундан ортиқ шахснинг ўзаро тортишувини билдирадиган феъллар маъносида бундай гаров элементи бўлмайди. Бу феъллар ўз ичида иккига группаланади:

1) бирор масалада бирдан ортиқ шахснинг ўзаро мунозара юритишини билдирадиган феъллар,

2) нутқ фаолиятининг бирор турида бирдан ортиқ шахснинг ўзаро мусобақалашувини билдирадиган феъллар.

Биринчи группага мунозаралашмоқ, мунозара қилишмоқ, баҳслашмоқ, баҳс қилмоқ, айтишмоқ 3, олишмоқ 3, тортишмоқ, савдолашмоқ каби феъллар киради. Бу феъллар икки ё ундан ортиқ шахснинг бирор масалада ўзаро тортишувини, мунозара юритишини билдиради. Масалан: *Ҳожимирсирож автобусда жой талашиб болалик бир хотин билан айтишиб қолди* (А. Қ., I, 1967, 125-бет); *Акрам деган бола она тили дарсида «ф» ҳарфига қарши чиқиб домла билан олишди* (А. Қ., II, 1967, 139-бет) каби.

Нутқ фаолиятининг бирор турида икки ёки ундан ортиқ шахснинг ўзаро мусобақалашувини билдирадиган феъллар **айтишмоқ 2, аския қилишмоқ, чандимоқ** феълларидан иборат. Агар бирдан ортиқ шахснинг бирор масала юзасидан ўзаро мунозара юритишини билдирадиган феълларда фикрлар, нуқтан назарлар, ният-мақсадлар кураши ифодаланса, нутқ фаолиятининг бирор турида икки ё ундан ортиқ шахснинг ўзаро мусобақалашувини билдирадиган феълларда қобилиятлар, ўқув-малакалар кураши ифодаланади. Келтирилган феъллардан аския қилишмоқ ва чандимоқ феъллари бирдан ортиқ шахснинг аскияда, айтишмоқ 2 феъли эса нотиклик, сўзга чечанликда ўзаро тортишувини, мусобақалашувини билдиради.

Жанжал архисемаси билан характерланадиган симетрик нутқ феъллари ташқи томондан баҳс феълларига

ўхшаб кетади. Лекин маъно характерига кўра улардан кескин фарқ қилади. Баҳс архисемаси билан характерланадиган симметрик нутқ феъллари маълум тема, мақсад, масала доирасида бўладиган мунозарали суҳбатни билдирса, жанжал архисемаси билан характерланадиган феълларнинг қўлланиши бундай аниқ чегаралар билан чекланмайди. Бу феъллар билдирадиган нутқий ситуация шундай бўладики, бу ситуация агенслари бир-бирига аччиқ сўзлар айтади, бир-бирини қоралашга уринади.

Жанжал архисемаси билан характерланадиган симметрик нутқ феъллари иккига группаланади:

1) маъно доираси нутқий жанжални кўрсатиш билан чекланадиган феъллар,

2) маъно доираси нутқий жанжални кўрсатиш билан чекланмайдиган феъллар.

Маъно доираси нутқий жанжални кўрсатиш билан чекланадиган феъллар **важлашмоқ, гижиллашмоқ, хириллашмоқ 2, пачакилашмоқ, даҳанаки жанг қилмоқ, чўқишмоқ 2, илакишмоқ 2, ади-бади айтишмоқ, сен-менга боришмоқ, уришмоқ 3, уришишмоқ 2** каби феъллардан иборат. Бу феъллар бирдан ортиқ шахснинг бир-бирини қоралаш, ерга уриш мақсадида бир-бирига аччиқ гаплар айтишини билдиради. Маъно доираси нутқий жанжал билан чекланмайдиган феъллар ҳам шу йўсинда қўллана олади. Лекин бу—маъно доираси нутқий жанжал билан чекланмайдиган феъллар семантикасининг бир томони, холос. Бу феъллар маъносининг иккинчи томони шундан иборатки, улар, нутқий жанжал (даҳанаки жанг)дан ташқари, яна хатти-ҳаракат, қилиқ, физик воситалар (қўл, мушт) билан амалга ошириладиган жанжалга нисбатан ҳам қўлланади. Маъно доираси нутқий жанжал билан чекланмайдиган феъллар **жанжаллашмоқ, можаролашмоқ, қизаришмоқ** кабилардан иборат. Бу феъллар жанжал архисемаси билан характерланадиган феъллар группасининг периферик зонаси сифатида қаралиши мумкин.

Саломлашув ва хайрлашув архисемалари билан характерланадиган феъллар симметрик нутқ феъллари доирасида ўзига хос ўрин тутаяди. Бу феълларнинг маъноси этник урф-одатлар билан боғланади. Саломлашув архисемаси билан характерланадиган феъллар **саломлашмоқ, салом-аликлашмоқ, салом-алик қилишмоқ, кўришмоқ 3, эсонлашмоқ, сўрашмоқ 2** каби феъллардан

иборат. Бу феъллар бирдан ортиқ таниш киши маълум айрилиқдан сўнг кўришганда ўзаро салом-алик айтишини, бир-биридан ҳол-аҳвол сўрашини билдиради. Хайрлашув архисемаси билан характерланадиган феъллар хайрлашмоқ, хўшлашмоқ, хайр-хўшлашмоқ, хайр-хўш қилишмоқ, хайр-маъзур қилишмоқ, видолашмоқ, розилашмоқ кабилардан иборат. Бу феъллар бирдан ортиқ кишининг айрилиқ олдидан бир-бирига хайр-маъзур қилишини билдиради.

Саломлашув архисемаси билан характерланадиган феъллар ҳам, хайрлашув архисемаси билан характерланадиган феъллар ҳам этник одатлар билан боғлиқ бўлгани учун, бир қолипдаги сўзларни айтишга нисбатан қўлланади. Бу феълларнинг специфик хусусиятлари саломлашув ёки хайрлашув амалининг характери билан белгиланади. Масалан, хайрлашмоқ феъли одатдаги айрилиқ олдидан хайр-маъзур қилишга нисбатан ишлатилса, видолашмоқ феъли мангу айрилиқ олдидан хайр-маъзур қилишга нисбатан ишлатилади, розилашмоқ феъли эса хайрлашувчи шахслардан бири вафот этаётганда бўладиган хайр-маъзурга нисбатан ишлатилади.

Сукут феъллари

Сукут феъллари ўз маъноларининг бош, етакчи семасига кўра гапирув феълларининг «антонимлари» ҳисобланади. Гапирув феъллари нутқ бирликларини талаффуз қилиш амалини билдирса, сукут феъллари субъект (агенс)нинг гапирмаслик ҳолатини билдиради.

Ўзбек тилида феълнинг бўлишсизлик шакли морфологик категория экани маълум. Шунга кўра, гапирув амалини билдирадиган феълларнинг бўлишсизлик шакли семантик томондан сукут феълларини эслатади. Лекин улар орасидаги принципиал фарқ шундан иборатки, сукут элементи сукут феълларининг асосий, етакчи семаси ҳисобланса, гапирув феълларининг бўлишсизлик шаклида бу сема йўқ, гапирув феълларининг бўлишсизлик шаклида гапирув семаси инкор қилинади, холос. Бу хусусият гапирмоқ ва айтмоқ феълларининг бўлишсизлик шакллари қиёсида яққол намоён бўлади: **гапирмади** — **айтмади**. Бу феъллардан биринчисида гапирув семаси, иккинчисида эса билдирув семаси инкор этилган. Иккинчи феълнинг маъносидан нутқ амалининг содир бўлма-

ганлиги англашилмайди. Масалан: *У шунча гапирса ҳам, лекин кўнглидагини айтмади* каби.

Рус тилидаги молчать феълига тўғри келадиган соф сукут феъли ўзбек тилида йўқ. Лекин ўзбек тилида **индамоқ** феълининг бўлишсизлик шакли бор. Бу феълнинг тасдиқ шакли истеъмолдан чиқиб кетгани учун, унинг инкор формаси ҳозирги тилда мустақил сўз сифатида тасаввур қилинади. Шунинг учун уни сукут феълларининг доминантаси сифатида қараш мумкин.

Ўзбек тилидаги сукут феълларининг ҳаммаси аналитик форма ва фразеологизмлардан иборат (индамоқ феълининг бўлишсиз формаси бундан мустасно). Сукут феъллари рус тилида ҳам кам сонли группани ташкил этади. Ўзбек тилидаги сукут феълларини уларнинг категориал семаларига кўра икки группага ажратиш мумкин:

1) субъектнинг гапириш қобилияти йўқолганини билдирадиган феъллар,

2) субъектнинг гапирмаслик ҳолатини билдирадиган феъллар.

Субъектнинг гапириш қобилияти йўқолганини билдирадиган феъллар кўп эмас. Бундай феълларни ўз ичида иккига группалаш мумкин:

1) субъектнинг гапириш қобилияти бутунлай йўқолганини билдирадиган феъллар,

2) субъектнинг гапириш қобилияти вақтинча йўқолганини билдирадиган феъллар.

Субъектнинг гапириш қобилияти бутунлай йўқолганини билдирадиган феъл бирликлар тилдан қолмоқ, сўздан қолмоқ, тили йўқ бўл[иб қол]моқ, тилсиз бўл[иб қол]моқ каби иборалардан иборат. Бу иборалар субъектнинг гапириш қобилиятидан маҳрум бўлганини англатади. Шунинг учун улар одамнинг нутқ фаолиятига тегишли бирликлар сифатида эмас, балки одамнинг нутқ қобилиятига, одамнинг тил қобилиятига тегишли бирликлар сифатида талқин этилмоғи лозим.

Субъектнинг гапириш қобилияти вақтинча (қисман) йўқолганини билдирадиган феъл бирликлар соқовланмоқ, дудуқланмоқ, соқов бўл[иб қол]моқ, дудуқ бўл[иб қол]моқ, тили котиб қолмоқ, тилига тамға босилмоқ, лол бўл[иб қол]моқ каби феъл ва иборалардан иборат. Бу бирликлар ҳам одамнинг тил қобилиятига тегишли бўлган бирликлардир.

Мисоллардан кўринадики, субъектнинг гапириш қо-

билияти йўқолганини билдирадиган феъллар субъектнинг гапирмаслик ҳолатини эмас, балки унинг тил механизми ишламай қўйганлигини билдиради. Бунда тил механизмининг ишламай қўйиши ташқи факторлар таъсирида (яъни субъектнинг ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳолда) юз беради.

Субъектнинг гапирмаслик ҳолатини билдирадиган феъллар субъектнинг гапириш қобилияти йўқолганини билдирадиган феълларга нисбатан анча кўп. Бундай феъллар дастлаб иккига группаланadi:

1) субъектнинг нутқи (гапи) узилганини билдирадиган феъллар,

2) субъектнинг сукут сақлашини билдирадиган феъллар.

Субъектнинг нутқи (гапи) узилганини билдирадиган феъллар гандан тўхтамоқ, гани узилди, гапи оғзида қолди, сўзи оғзида қолди, дами кесилди, овози ўчди, нафаси ўчди, нафаси кесилди, овозини ўчирмоқ 2 («жим бўлмоқ» маъноси), нафасини ўчирмоқ («жим бўлмоқ» маъноси), бир гапдан қолмоқ каби фразеологизмлардан иборат. Бу иборалар бевосита нутқ фаолиятига, нутқ процессига тегишли бўлган бирликлардир. Улар субъектнинг бирор сабаб орқасида гапиришдан тўхташини билдиради. Мисоллар: *Қаердадир Сорахоннинг додлаган севси эшигилиб, гапи оғзида қолди* (А. Қ., III, 230-бет); *Эшик очилиб, сўзи оғзида қолди* (А. Қ., III, 89-бет) каби.

Субъектнинг нутқи (гапи) узилганини билдирадиган феълларнинг бир гуруҳи каузация муносабатини англатадиган феъллар қаторига киради. Бу жиҳатдан улар нутқий даъват феълларига ўхшаб кетади. Лекин субъектнинг нутқи (гапи) узилганини билдирадиган каузатив феъллар нутқий даъват феълларидан муҳим бир нуқтада фарқ қилади. Нутқий даъват феъллари сабаб-натижа муносабатининг сабабини билдириши маълум. Субъектнинг нутқи (гапи) узилганини билдирадиган каузатив феъллар эса сабаб-натижа муносабатининг натижасини билдиради. Бундай бирликлар группаси **нафасини ўчирмоқ, овозини ўчирмоқ, тинчитмоқ** кабилардан иборат. Ҳозирги ўзбек тилида асосан иккинчи шахс бирлик формасида ишлатиладиган дамингни **чиқарма, нафасингни чиқарма** типигаги ибораларни ҳам шу группага киритиш мумкин.

Изоҳланаётган бирликларнинг семантик ҳажми «гапдан тўхташга мажбур этмоқ» тушунчасидан анча кенг эканлигини кўрсатиб ўтмоқ лозим. Бу бирликлар, гапиршдан тўхташга мажбур қилиш амалидан ташқари, йиғидан, шовқин-сурон қилишдан тўхташга мажбур қилиш амалини ҳам билдира олади.

Субъектнинг сукут сақлашини билдирадиган феъллар сукут феълларининг семантик ядросини ташкил этади. Бу феъллар группасининг доминантаси (умуман сукут феълларининг доминантаси) **индамоқ** феълнинг бўлишсизлик шаклидир. Бу феъл (форма) субъектнинг гапирмаслик ҳолатини нутқ амалининг инкори сифатида кўрсатмаслиги юқорида кўрсатиб ўтилди. Бу феъл (форма) субъектнинг гапирмаслик ҳолатини муайян амал (сукут сақлаш амали) сифатида кўрсатади. Изоҳланаётган феъл семантикасининг бу хусусияти мазкур феълни унинг русча муқобили молчать феъли билан солиштирганда айниқса яққол сезилади. Рус тилидаги молчать феъли не говорить ёки не сказать формаларига тенг бўлмагани каби, ўзбек тилидаги индамади феъли ҳам, юқорида кўрсатилгани каби, гапирмади ёки айтмади формаларига тенг эмас.

Мисоллар: *У... уялди, индамади* (А. Қ., I, 104-бет) — *Она застеснялась и промолчала* (А. Қ., I, стр. 72); *Анча ергача индашмасдан боршди* (А. Қ., I, 66-бет) — *Некоторое время они шли молча* (А. Қ., I, стр. 70).

Ҳозирги ўзбек тилида индамади феъли субъектнинг гапирмаслик ҳолатини ғоят умумий тарзда ифодалайди. Шунинг учун у турли аспектдаги кўмакчи феъллар билан қўллана олади: *Саидий бу портлашдан чўчиб, Мунисхонга ҳам қобилиятсиз кишилар тўғрисида индамай юрди* (А. Қ., III, 19-бет); *Кенжа индаёлмай қолди* (А. Қ., III, 94-бет); *Аммо мен бир нарсага тишунолмай турибман: нега шу чоққача индамай келдиларинг?* (А. Қ., Синчалак, 1959, 61-бет) ва шу кабилар.

Ҳозирги ўзбек тилидаги сукут феълларидан яна бир печтаси бўлишсизлик шаклида ишлатиладиган феъллардир. Бу феълларнинг тасдиқ формалари ҳозирги тилда деярли ишлатилмайди. Бу феълларни индамади феълнинг экспрессив-эмоционал синонимлари сифатида талқин этиш мумкин. Бундай феъллар группаси: **миқ этмади**, **қинқ этмади**, **чурқ этмади**, **(бир оғиз) сўз чиқмади**, **(бир оғиз) гап чиқмади**, **садо чиқмади** кабилардан иборат.

Мисоллар: *Эр-хотин ҳар қайсиси ўз ўзи билан бўлга ни учун уйга келгунча чурқ этмади* (А. Қ., Синчалак, 1959, 139-бет); *Чой маҳали ҳеч кимдан садо чиқмади* (А. Қ., I, 256-бет).

Ҳозирги ўзбек тилида бу иборалар махсус конструкция таркибида тасдиқ формасида ҳам ишлатилиши мумкин. Бу усул экспрессивликни кучайтириш вазифасини бажаради. Масалан: *Ҳаммамиз ўтирибмиз, қани бирон-тамиздан садо чиқса!*²⁴ (А. Қ., Танланган асарлар, III том, 1956, 27-бет).

Ҳозирги ўзбек тилида ўзини босмоқ, тилини тиймоқ, жағи тийилмоқ, тилини қисмоқ иборалари ҳам субъектнинг сукут сақлашини билдирадиган бирликлар қаторига киради. Бу иборалар субъектнинг бирор тазйиқ (сабаб) орқасида гапирмасликка мажбур бўлишини англатади: *Судхўр шу билан «тилингни тийсанг тийганинг, йўқса бу ердан кўчириб юбориш ҳам қўлимдан келади» демоқчи эди* (А. Қ., II, 68-бет); *Кампирнинг жағи бир оз тийилди* (А. Қ., II, 47-бет).

Субъектнинг сукут сақлашини билдирадиган бирликларнинг яна бир гуруҳи **тек, жим** ва **сукут** сўзлари иштирокида юзага келган кўчма феъл ва фразеологик иборалардан иборат: **тек турмоқ, тек қолмоқ; жим бўлмоқ, жим қолмоқ; сукут сақламоқ, сукутга кетмоқ, сукутга ботмоқ, сукут қилмоқ** ва шу кабилар.

Мисоллар: *Домла нима дейишини билмай тек қолди* (А. Қ., III, 277-бет); *Эр-хотин узоқ жим қолишди* (А. Қ., I, 53-бет); *Шермат ака узоқ сукут қилганидан кейин... бошини кўтариб, менга маъюсона қаради* (А. Қ., I, 247-бет); *Сўзамол, бадавлат қари тоғанинг бирдан кўз юмиб сукутга ботишининг сабабини, табиий, Йўлчи тушунмади* (Ойбек, Қутлуғ қон, 1966, 7-бет).

²⁴ Бу ҳақда қаранг: И. Қўчқортоев. Абдулла Қаҳҳорнинг фразеологик новаторлиги, Тошкент, 1965, АКД, 160-бет.

АДАБИЕТ

Рус тилида

- ✓Абаев В. И. Отражение работы сознания в лексико-семантической системе языка. В кн.: «Ленинизм и теоретические проблемы языкознания», М., 1970.
- Авалиани Ю. Ю., Ройзензон Л. И. Синонимические отношения слов и фразеологических сочетаний. В кн.: Лексическая синонимия», М., 1967.
- Александров П. С. О понятии синонима. В кн.: «Лексическая синонимия», М., 1967.
- Алехторова Л. П. Об оттенках значений лексических синонимов. В кн.: «Синонимы русского языка и их особенности», М., 1972.
- ✓Аманжолов А. С. Глагольное управление в языке древнетюркских памятников, М., 1969.
- ✓Аничков А. Е. Об определении слова. В кн.: «Морфологическая структура слова в языках различных типов», М., 1963.
- ✓Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики, М., 1966.
- Апресян Ю. Д. Об одном правиле сложения лексических значений. В кн.: «Проблемы структурной лингвистики», М., 1971.
- ✓Апресян Ю. Д. К построению языка для описания синтаксических свойств слова. В сб.: «Проблемы структурной лингвистики», М., 1972.
- ✓Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка, М., 1974.
- Арнольд И. В. Семантическая структура слова в английском языке и методика ее исследования, М., 1966.
- Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка, М., 1973.
- ✓Арутюнова Н. Д. О значимых единицах языка. В кн.: «Исследования по общей теории грамматики», М., 1968.
- Арутюнова А. Д. Проблема синтаксиса и семантика в работах Ч. Филмора, «Вопросы языкознания», 1971, № 1.
- Ахманова О. С. Еще раз к вопросу о слове как основной единице языка. «Вестник Московского университета», Серия филология, 1955, № 1.
- ✓Ахманова О. С. О разграничении слова и словосочетания. Автореферат докт. дисс., М., 1954.
- Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957.
- ✓Ахманова О. С. Некоторые вопросы семантического анализа

- слова, Журн. «Вестник Московского университета», серия историко-филологическая, 1957, № 2.
- ✓ Байрамов Ф. Р. Деривационный элемент аналитического глагола в тюркских языках. В кн.: «Система и уровни языка», М., 1969.
- Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955.
- Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961.
- Бархударов Л. С. О поверхностном и глубинном синтаксисе. «Иностранные языки в школе», 1974, № 1.
- ✓ Баскаков Н. А. Морфологическая структура слов в тюркских языках. В кн.: «Морфологическая структура слова в языках различных типов», М.—Л., 1963.
- Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков, М., 1969.
- ✓ Бахтина В. П. К семантической характеристике глаголов речи в русском языке. В сб.: «Материалы по русско-славянскому языкознанию», Воронеж, 1963.
- ✓ Бахтина В. П. Некоторые особенности глаголов речи в русском языке. «Ученые записки Башкирского университета», т. XVIII, Уфа, 1964.
- ✓ Бахтина В. П. Лексико-грамматическая сочетаемость глаголов речи в русском литературном языке второй половины XIX века. Автореферат канд. дисс., Воронеж, 1965.
- ✓ Безруков В. И. Контекст и прямое значение слова. Тюмень, 1962.
- Бенвенист Э. О природе лингвистического знака. В кн.: В. А. Звегинцев. «История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях», ч. I, М., 1964.
- Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа. В сб.: «Новое в лингвистике», вып. IV, М., 1965.
- Бережан С. Г. К семасиологической интерпретации явления синонимии. В кн.: «Лексическая синонимия», М., 1967.
- Бережан С. Г. Теория семантических полей и синонимия. В сб.: «Проблемы языкознания», X Международный конгресс лингвистов, М., 1967.
- ✓ Бертагаев Т. А. О границах слова. В сб.: «Морфологическая структура слова в языках различных типов», М., 1963.
- Бертагаев Т. А. Морфологическая структура слова в монгольских языках, М., 1969.
- Бертагаев Т. А. Лексика современных монгольских литературных языков, М., 1974.
- Бланар В. О внутренне обусловленных семантических изменениях, «Вопросы языкознания», 1971, № 1.
- Блумфильд Л. Язык, М., 1968.
- Богородицкий В. А. Очерки по языкознанию и русскому языку, М., 1939.
- Богуславский В. И. Семантико-стилистическая группа слов, соотносимых с одним понятием. В кн.: «Синонимы русского языка и их особенности», М., 1972.
- Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию, т. 1—2, М., 1963.
- ✓ Бондарь И. П. Глаголы речи в русском и болгарском языках (основные типы объектной сочетаемости по материалам памятников русского и болгарского языков XV—XVIII вв.). В сб.: «Вопросы славянского языкознания», Саратов, 1968.

- ✓ Бондарь И. П. Глаголы речи в старославянском, русском и болгарском языках. Автореферат канд. дисс., Саратов, 1969.
- Брудный А. А. Пути и методы экспериментальных семантических исследований. В кн.: «Теория речевой деятельности», М., 1968.
- Брутян Г. А. Философская сущность теории лингвистической относительности. «Научные доклады высшей школы», философские науки, 1963, № 4.
- Будагов Р. А. К теории семантического поля. В сб.: «Научная сессия 1945 г. ЛГУ», Л., 1945.
- ✓ Будагов Р. А. Семантика слова и структура предложения, «Ученые записки ЛГУ», серия филологических наук, Л., 1946.
- Будагов Р. А. Многозначность слов. «Филологические науки», 1958, № 1.
- Будагов Р. А. К критике релятивистских теорий слова. В сб.: «Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике», М., 1961.
- ✓ Булыгина Т. В. Грамматические оппозиции. В кн.: «Исследования по общей теории грамматики», М., 1968.
- Вандриес Ж. Язык. М., 1937.
- Васильев Л. М. Сущность и структурные компоненты лексического значения. В сб.: «Вопросы фонетики, словообразования, лексики русского языка и методики преподавания (труды 4-ой зональной конференции кафедр русского языка вузов Урала)», вып. 1, Пермь, 1964.
- Васильев Л. М. Проблема лексического значения и вопросы синонимии. В кн.: «Лексическая синонимия», М., 1967.
- ✓ Васильев Л. М. Семантические классы глаголов чувства, мысли и речи. В сб.: «Очерки по семантике русского глагола», Уфа, 1971.
- ✓ Вещилова В. Ф. Глаголы движения в турецком языке. В кн.: «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. IV, М., 1962.
- Виноградов В. В. Слово и значение как предмет историко-лексикологического изучения. «Научная сессия 1945 г. ЛГУ», Л., 1945.
- Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. В сб.: «Академик А. А. Шахматов», М.—Л., 1947.
- ✓ Виноградов В. В. Русский язык. М., 1947.
- ✓ Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова. «Вопросы языкознания», 1953, № 5.
- Винокур Г. О. Синонимия и контекст. «Вопросы культуры речи», 1964, № 5.
- ✓ Войшвилло Е. К. Понятие. М., 1967.
- Волков А. Г. О теоретических основаниях дихотомической гипотезы языка и речи Ф. де Соссюра. «Вестник Московского университета», серия филология, 1964, № 2.
- Волков А. Г. Язык как система знаков. М., 1966.
- ✓ Выготский Л. С. Мышление и речь. В кн.: «Избранные психологические исследования», М., 1956.
- ✓ Гаджиева Н. З., Коклянова А. А. Глаголы речи в тюркских языках. В кн.: «Историческое развитие лексики тюркских языков», М., 1961.

- Гак В. Г. Использование лексических средств при трансформациях. «Научные доклады высшей школы», филологические науки, 1965, № 5.
- ✓ Гак В. Г. К проблеме синтаксической семантики (семантическая интерпретация «глубинных» и «поверхностных» структур). В кн.: «Инвариантные синтаксические значения и структура предложения», М., 1969.
- ✓ Гак В. Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания. В кн.: «Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования», М., 1971.
- ✓ Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики. В кн.: «Проблемы структурной лингвистики», М., 1971.
- ✓ Гак В. Г. Высказывание и ситуация. В кн.: «Проблемы структурной лингвистики», М., 1972.
- Гак В. Г. О семантической относительности языковых единиц. В кн.: «Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания». Тезисы докладов и сообщений пленарных заседаний, М., 1974.
- Голованова Г. П. К вопросу о роли взаимозаменяемости при выделении и определении синонимов. В кн.: «Синонимы русского языка и их особенности», М., 1972.
- ✓ Галкина-Федорук Е. М. Значение и понятие. «Тезисы докладов и сообщений на научной дискуссии по проблеме «Язык и мышление», М., 1965.
- ✓ Гарипова Н. Д. К характеристике семантической структуры многозначных глаголов. В кн.: «Очерки по семантике русского глагола», Уфа, 1971.
- Геллнер Э. Слова и вещи, М., 1962.
- Гинзбург Р. Г. Смысловая структура слова. «Иностранные языки в школе», 1957, № 5.
- ✓ Глисон Г. А. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1962.
- Головин Б. Н. О минимально-достаточном определении слова. «Ученые записки Горьковского университета», 1961, вып. 52.
- Горбачевич К. С. О переменном характере лексической синонимии. В кн.: «Лексическая синонимия», М., 1967.
- Горнунг Б. В. О природе синонимии в языке и теоретических предпосылках составления синонимических словарей. «Вопросы языкознания», 1965, № 5.
- Горский Д. П. Роль языка в познании. В сб.: «Мышление и язык», М., 1957.
- Горский Д. П. О проблеме значения (понимания) знаковых выражений. В сб.: «Язык и мышление», М., 1967.
- Гречко В. А. О лексической синонимии в русском языке. «Научные доклады высшей школы», филологические науки, 1963, № 2.
- Гумбольдт В. О сравнительном изучении языков применительно к различным эпохам их развития. В кн.: В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, ч. I, М., 1964.
- Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества. В кн.: В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, ч. I, М., 1964.

- Гухман М. М. Лингвистическая теория Л. Вейсгербера. В кн.: «Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике», М., 1961.
- Дегтерева Т. А. О лексическом значении и назывной функции слова. «Ученые записки Московского государственного института иностранных языков», 1957, т. 11.
- ✓ Дмитриев Н. К. Глаголы речи в языках тюркской группы. Глаголы мышления. Глаголы действия. Глаголы движения. В кн.: «Очерки по методике преподавания русского и родного языков в татарской школе», М., 1952.
- Дмитриева Н. С. Об установлении семантической структуры многозначных фразеологических единиц (на материале глагольной фразеологии). В кн.: «Очерки по семантике русского глагола», Уфа, 1971.
- Дорошевский В. Элементы лексикологии и семантики, М., 1973.
- Евгеньева А. П. Основные вопросы лексической синонимии. В кн.: «Очерки по синонимике современного русского литературного языка», М.—Л., 1966.
- Евгеньева А. П. О некоторых особенностях лексической синонимии русского языка. В кн.: «Лексическая синонимия», М., 1967.
- Евгеньева А. П. Синонимические и парадигматические отношения в русской лексике. В кн.: «Синонимы русского языка и их особенности», Л., 1972.
- Ельмислев Л. Можно ли считать, что значения слов образует структуру? В кн.: «Новое в лингвистике», вып. II, М., 1962.
- Ефимов А. И. Стилистика художественной речи, М., 1961.
- Жолковский А. К., Мельчук И. А. О семантическом синтезе, «Проблемы кибернетики», вып. 19, 1957.
- ✓ Жирмунский В. М. О границах слова. В кн.: «Морфологическая структура слова в языках различных типов», М.—Л., 1963.
- Журинский А. Н. О семантической структуре пространственных прилагательных. В кн.: «Семантическая структура слова», М., 1971.
- Звегинцев В. А. Проблема знаковости языка, М., 1956.
- ✓ Звегинцев В. А. Семасиология, М., 1957.
- Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию, М., 1962.
- Звегинцев В. А. Замечания о лексической синонимии. В кн.: «Вопросы теории и истории языка», М., 1963.
- Звегинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика, М., 1967.
- ✓ Звегинцев В. А. Язык и лингвистическая теория, М., 1973.
- Иванникова Е. А. Синонимические отношения слов с грамматически обусловленным лексическим значением. В кн.: «Очерки по синонимике современного русского литературного языка», Л., 1966.
- Иванникова Е. А. Синонимические отношения между фразеологическими единствами и словами. В кн.: «Очерки по синонимике современного русского литературного языка», Л., 1966.
- Иванникова Е. А. О роли мотивированности значения в синонимических отношениях слов. В кн.: «Лексическая синонимия», М., 1967.
- Иванникова Е. А. Специфика синонимических отношений глаго-

- ла в связи с категорией глагольного вида. В кн.: «Синонимы русского языка и их особенности», Л., 1972.
- Иванникова Е. А. К вопросу о взаимоотношении понятия варианта с понятием слова. В кн.: «Синонимы русского языка и их особенности», Л., 1972.
- Иванова И. П. К вопросу о возможности единого определения слова. В кн.: «Морфологическая структура слова в языках различных типов», М.—Л., 1963.
- Иорданская Л. Н. Попытка лексикографического толкования группы русских слов со значением чувства. «Машинный перевод и прикладная лингвистика», вып. 13, 1971.
- ✓ Исаченко А. В. О грамматическом значении, «Вопросы языкознания», вып. 13, 1971.
- ✓ Карнап Р. Значение и необходимость, М., 1959.
- ✓ Касарес Х. Введение в современную лексикографию, М., 1958.
- ✓ Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение, М.—Л., 1965.
- ✓ Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление, Л., 1972.
- ✓ Кацнельсон С. Д. О грамматической семантике. В кн.: «Все-союзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания». Тезисы докладов и сообщений пленарных заседаний, М., 1974.
- ✓ Клаус Г. Сила слова, М., 1967.
- Клименко А. П. Вопросы экспериментального изучения значений слов. В кн.: «Теория речевой деятельности», М., 1968.
- Клименко А. П. К оценке результатов качественных синтагматических экспериментов. В кн.: «Семантическая структура слова», М., 1971.
- Клименко А. П. Лексическая системность и ее психолингвистическое изучение, Минск, 1974.
- Клычков Г. С. Специфика семантических изменений в различных частях речи, «Вестник МГУ», серия историко-филологическая, 1958, № 2.
- Клычков Г. С. Значение и полисемия слова. В кн.: «Законы семантического развития в языке», М., 1961.
- ✓ Ковтун Л. С. О значении слова, «Вопросы языкознания», 1955, № 5.
- Кодухов В. И. Мысль и ее языковое выражение. В кн.: «Материалы конференции по проблемам умственной деятельности», Л., 1959.
- ✓ Кодухов В. И. Методы лингвистического анализа, Львов, 1963.
- ✓✓ Кодухов В. И. Общее языкознание, М., 1975.
- ✓ Колшанский Г. В. О природе контекста, «Вопросы языкознания», 1959, № 4.
- Колшанский Г. В. К проблеме понятия и значения слова. В сб.: Иностранные языки в высшей школе», М., 1962.
- ✓ Колшанский Г. В. Логика и структура языка, М., 1965.
- ✓ Колшанский Г. В. Семантика слова в логическом аспекте. В кн.: «Язык и мышление», М., 1967.
- Комлев Н. Г. Ономастиология как учение о языковом обозначении неязыковой действительности. В сб.: «Лингвистика и преподавание иностранных языков», М., 1968.

- Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова, М., 1969.
- ✓ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960.
- Копыленко М. М. Опыт изучения значений и сочетаний лексем с помощью операционного анализа. В сб.: «Структурная типология языков», М., 1967.
- Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. В сб.: «Новое в лингвистике», вып. III, М., 1963.
- Котелова Н. З. Указания на синтаксические связи слов в толковом словаре как средства разграничения смысловых различий, «Лексикографический сборник», 1957, вып. I.
- ✓ Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость, М., 1975.
- Кузнецов А. М. Сопоставительно-типологический анализ терминов кровного родства в английском, французском и испанском языках. «Научные доклады высшей школы», филологические науки, 1970, № 6.
- Кузнецов А. М. О типологии терминов родства, «Ученые записки Омского госпединститута». Омск, 1970.
- Кузнецов А. М. О применении метода компонентного анализа в лексике. В кн.: «Синхроно-сопоставительный анализ языков разных систем», М., 1971.
- Кузнецов А. М. Опыт формального определения слова, «Вопросы языкознания», 1964, № 5.
- Кузнецова А. И. Понятие семантической системы языка и методы ее исследования, М., 1963.
- Кузнецова Э. В. Полисемия и ее отношения к слову и понятию. В кн.: «Язык и мышление», М., 1967.
- Кузнецова Э. В. Методические указания и материалы к спецсеминару, «Системные отношения в лексике», Донецк, 1968.
- ✓ Кузнецова Э. В. Русские глаголы «приобщения объекта» как функционально-семантический класс (к вопросу о природе лексико-семантических групп), Автореферат докт. дисс., М., 1974.
- Кузнецова Э. В. Части речи и лексико-семантические группы слов, «Вопросы языкознания», 1975, № 5.
- ✓ Кулиев Г. К. Семантическая классификация глаголов азербайджанского и туркменского языков. «Известия АН Азербайджанской ССР», серия литературы, языка и искусства, Баку, 1968, № 1.
- ✓ Кулиев Г. К. Семантические группы глаголов (на материале юго-западной группы тюркских языков), «Советская тюркология», 1975, № 3.
- ✓ Курилович Е. Заметки о значении слова, «Вопросы языкознания», 1955, № 4.
- ✓ Курилович Е. Очерки по лингвистике, М., 1962.
- Кучкартаев И. Фразеологическое новаторство Абдуллы Каххара. Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1965.
- Кучкартаев И. К вопросу об индивидуально-авторских фразеологических новообразованиях в языке узбекской художественной литературы. В сб.: «Материалы научной конференции профессорско-преподавательских составов ТашГУ», филологические науки, Ташкент, 1967.

- ✓ Кучкартаев И. Опыт семантического членения глаголов речи в русском и узбекском языках. Сб.: «Актуальные проблемы лексикологии», Минск, 1970.
- ✓ Кучкартаев И. Лексика «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари и современный узбекский литературный язык (из сопоставительного исследования глаголов речи), «Советская туркология», 1972, № 1.
- Лагутина А. В. Абсолютные синонимы в синонимической системе языка. В кн.: «Лексическая синонимия», М., 1967.
- Левицкий В. В. Синонимы в языке и речи, «Иностранные языки в школе», 1969, № 1.
- Левицкий В. В. Экспериментальные данные к проблеме смысловой структуры слова. В кн.: «Семантическая структура слова», М., 1971.
- Левковская К. А. Некоторые зарубежные языковедческие теории и понятие слова. В кн.: «Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике», М., 1961.
- ✓ Левковская К. А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала, М., 1962.
- Левченко С. Ф. Подбор и разработка компонентов синонимического ряда в полном словаре синонимов. В кн.: «Лексическая синонимия», М., 1967.
- Леонтьев А. А. Слово в речевой деятельности, М., 1965.
- Леонтьев А. А. Психолингвистика, М., 1967.
- Леонтьев А. А. Место семантических проблем в современных психолингвистических исследованиях. В кн.: «Теория речевой деятельности», М., 1968.
- Леонтьев А. А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания, М., 1969.
- Леонтьев А. А. Психологическая структура значения. В кн.: «Семантическая структура слова», М., 1971.
- Леонтьева Н. Н. Устранения некоторых видов семантических избыточностей в естественном языке, «Машинный перевод и прикладная лингвистика», вып. 10, 1967.
- Литвин Ф. А., Черемисина М. И. О связи синтаксической функции лексемы с типом ее лексического значения (на материале русского, немецкого и английского языков), «Ученые записки Орловского Госпединститута», 1962, т. 21.
- Литвин Ф. А., Черемисина М. И. Использование метода трансформационного анализа при исследовании типов лексического значения слова, «Ученые записки Орловского Госпединститута», 1963, т. 17, вып. 2.
- Ломтев Т. П. О природе значения языкового знака, «Вопросы философии», 1960, № 7.
- ✓ Ломтев Т. П. Конституэнты предложений с глаголами речи. В кн.: «Члены предложения в языках различных типов», Л., 1972.
- ✓ Лурья А. Р., Виноградова О. С. Объективное исследование динамики семантических систем. В кн.: «Семантическая структура слова», М., 1974.
- Мартине А. Основы общей лингвистики. В кн.: «Новое в лингвистике», вып. III, М., 1963.
- Мартине А. Нейтрализация и синкретизм, «Вопросы языкознания», 1969, № 2.

- Маслов Ю. С. Какие языковые единицы целесообразно считать знаками? В кн.: «Язык и мышление», М., 1967.
- ✓ Маслов Ю. С. Введение в языкознание, М., 1975.
- Мельников Г. П. Системная лингвистика и ее отношение к структурной. В кн.: «Проблемы языкознания», М., 1967.
- Мельников Г. П. Принципы системной лингвистики в применении к проблеме тюркологии. В кн.: «Структура и история тюркских языков», М., 1971.
- Мельников Г. П. О типах дуализмов языкового знака. «Научные доклады высшей школы», филологические науки, 1971, № 5.
- Мельчук И. А. Строение языковых знаков и возможные формально-смысловые отношения между ними, «Известия АН СССР», серия литературы и языка, 1968, т. 27, вып. 5.
- Мельчук И. А. Опыт теории лингвистических моделей «текст — смысл», М., 1974.
- Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи, М.—Л., 1945.
- ✓ Мещанинов И. И. Глагол, М., 1949.
- Миллер Дж., Галантер Е., Прибрам К. Планы и структура поведения, М., 1964.
- Минина Н. М. Система значений глаголов современного немецкого языка, М., 1970.
- Михеева О. Н. Концепция семантического поля И. Трира. «Ученые записки первого Московского Государственного педагогического института иностранных языков», 1965, № 34.
- Москович В. А. Статистика и семантика. Опыт статического анализа семантического поля, М., 1969.
- ✓ Муратов С. Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках, М., 1967.
- Мусаев К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении, М., 1975.
- ✓ Мячина А. В. О лингвистической валентности и ее реализации в контексте. В сб.: «Вопросы английской контекстологии», вып. I, Л., 1974.
- Найда Е. А. Анализ значения и составление словарей. В сб.: «Новое в лингвистике», вып. II, М., 1962.
- Общее языкознание. Формы существования, функции и история языка, М., 1970.
- ✓ Общее языкознание. Внутренняя структура языка, М., 1972.
- ✓ Общее языкознание. Методы лингвистических исследований, М., 1973.
- Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи, М., 1974.
- ✓ Основы компонентного анализа. Учебное пособие, М., 1969.
- ✓ Основы теории речевой деятельности, М., 1974.
- Павлов В. М. Проблема языка и мышления в трудах Вильгельма Гумбольдта и неогумбольдтанском языкознании. В кн.: «Язык и мышление», М., 1967.
- ✓ Падучева Е. В. О семантике синтаксиса. Материалы к трансформационной грамматике русского языка, М., 1974.
- Палевская М. Ф. Синонимы в русском языке, М., 1964.
- Панов М. В. О слове как единице языка, «Ученые записки Московского Государственного педагогического института им. Потемкина», т. I, вып. 5, 1956.

- Панов М. В. О различительных сигналах в языке, «Вопросы языкознания», 1961, № 1.
- ✓ Панфилов В. З. Об определении понятия слова. В кн.: «Морфологическая структура слова в языках различных типов», М.—Л., 1963.
- ✓ Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления, М., 1971.
- Пассек В. В. Проблема тождества слова в Оксфордском словаре, «Труды института языкознания АН СССР», т. 9, 1959.
- Пауль Г. Принципы истории языка, М., 1960.
- Перебейнос В. И. Об использовании структурных методов для разграничения значений многозначного глагола (на материале глагола take), «Вопросы языкознания», 1962, № 3.
- ✓ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении, М., 1956.
- Покровский М. М. Семасиологические исследования в области древних языков, М., 1896.
- Покровский М. М. Избранные работы по языкознанию, М., 1956.
- ✓ Поливанов Е. Д. Статьи по общему языкознанию, М., 1968.
- ✓ Попов П. С. Значение слова и понятие, «Вопросы языкознания», 1956, № 6.
- Попов П. С. Еще раз к вопросу о слове. «Вестник Московского университета», серия истории и филологии, 1957, № 2.
- ✓ Потехина А. А. Из записок по русской грамматике, т. I—II, М., 1958.
- Протасеня П. Ф. О словесном мышлении как специфической особенности сознания, «Научные труды по философии Белорусского государственного университета», Минск, 1958, вып. 2, ч. I.
- Протасеня П. Ф. Проблемы общения и мышления первобытных людей, Минск, 1961.
- Резников Л. О. Понятие и слово, Л., 1958.
- Рейцан А. А. О принципах и методах изучения словарного состава, Тарту, 1966.
- ✓ Реформатский А. А. Введение в языковедение, М., 1967.
- Реформатский А. А. Лексические мерисмы и семантическая редукция. В сб.: «Проблемы структурной лингвистики», М., 1972.
- Селиверстова О. Н. Обзор семантических работ по компонентному анализу. «Научные доклады высшей школы», филологические науки, 1967, № 5.
- Селиверстова О. Н. Компонентный анализ многозначных слов. М., 1975.
- ✓ Серебренников Б. А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и фино-угорских языках. В кн.: «Морфологическая структура слова в языках различных типов», М.—Л., 1963.
- ✓ Сильницкий Г. Г. Семантические типы ситуаций и семантические классы глаголов. В сб.: «Проблемы структурной лингвистики», М., 1972.
- Слюсарева Н. А. О знаковой ситуации. В кн.: «Язык и мышление», М., 1967.
- Слюсарева Н. А. Критический анализ проблем внутренней лингвистики в концепции Ф. де Соссюра, Автореферат докт. дисс., М., 1970.

- Смирницкий А. И. К вопросу о слове (проблема тождества слова), «Труды института языкознания АН СССР», т. 4, 1954.
- ✓ Смирницкий А. И. Значение слова, «Вопросы языкознания», 1955, № 2.
- Смирницкий А. И. Лексикология английского языка, М., 1956.
- Смирницкий А. И. Звучание слова и его семантика. «Вопросы языкознания», 1960, № 5.
- Сосина Р. В. Из истории учения о значении слова, «Ученые записки Горьковского университета», вып. 44, 1957.
- Соссюр Ф. Курс общей лингвистики, М., 1933.
- Степанов Ю. С. К общей лингвистической теории значения. В кн.: «Проблемы значения в лингвистике и логике», М., 1963.
- Степанов Ю. С. О предпосылках лингвистической теории значения. «Вопросы языкознания», 1964, № 5.
- ✓ Степанов Ю. С. Основы общего языкознания, М., 1975.
- ✓ Степанов М. Д. Методы синхронного анализа лексики, М., 1968.
- ✓ Телия В. Н. Что такое фразеология, М., 1966.
- Толмачева З. А. Фердинанд де Соссюр. Истоки и последствия его лингвистической теории, Рига, 1967.
- Толстой Н. И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. Статья первая, «Вопросы языкознания», 1963, № 1.
- Толстой Н. И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. Статья вторая, «Вопросы языкознания», 1966, № 5.
- Толстой Н. И. Некоторые проблемы сравнительной славянской фразеологии. В сб.: «Славянское языкознание». VI Международный съезд славистов, М., 1968.
- Травничек Ф. Некоторые замечания о значении слова и понятии, «Вопросы языкознания», 1956, № 1.
- ✓ Уваров Л. В. Образ, символ, знак. Анализ современного гносеологического символизма, Минск, 1967.
- Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы, М., 1962.
- Уфимцева А. А. Теории семантического поля и возможности их применения при изучении словарного состава языка. В кн.: «Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике», М., 1962.
- ✓ Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка, М., 1968.
- ✓ Уфимцева А. А. Типы словесных знаков, М., 1974.
- Фаворин В. К. Синонимы в русском языке, Свердловск, 1953.
- Федоров А. И. Семантические основы образных средств языка, Новосибирск, 1959.
- Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды, М., 1956.
- Фриз Ч. Значение и лингвистический анализ. «Новое в лингвистике», вып. II, 1962.
- Фрумкина Р. М. Статистические методы изучения лексики, М., 1964.
- ✓ Хричиков Б. В. Лексикология и семасиология, Львов, 1966.
- Чейф У. Л. Значение и структура языка, М., 1975.
- Чикобава А. С. Проблемы языка как предмета языкознания, М., 1959.
- Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка, М., 1963.

Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка, М., 1972.

Шапиро А. Б. Некоторые вопросы теории синонимов (на материале русского языка). «Доклады и сообщения АН СССР», 1955, вып. 8.

✓ Шехтман Н. А. Семантическая структура слова и его сочетаемость, «Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института им. Герцена», 1965, т. 261.

Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка, М., 1964.

Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики, М., 1973.

Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию, М., 1950.

Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку, М., 1957.

Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность, М., 1974.

2/ Шур Г. С. Теории поля в лингвистике, М., 1974.

Якобсон Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. В кн.: «Принципы типологического анализа языков различного строя», М., 1972.

2/ Ярцева В. Н. Взаимотношение грамматики и лексики в системе языка. В кн.: «Исследования по общей теории грамматики», М., 1968.

Яхонтов С. Е. О значении термина «слово» В кн.: «Морфологическая структура слов в языках различных типов», М.—Л., 1963.

Ўзбек тилида

✓ Азизов О. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1963.

Алиқулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1963, № 6.

Алиқулов Т. Синекдоха йўли билан полисемияларнинг вужудга келиши ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, № 3.

Алиқулов Т. Сўз маъноларини чегаралаш масаласига доир. «Тилшунослик ва адабиётшунослик масалаларига оид тадқиқотлар» тўпламида. Тошкент, 1966.

Алиқулов Т. Яна маъно кўчиш усуллари ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1974, № 1.

Алиқулов Т. Функциядошлик ҳодисасига доир. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, № 6.

Исамухамедова С. Синонимларнинг вужудга келиш йўллари ҳақида баъзи мулоҳазалар. «Тилшунослик масалалари» тўпламида. Тошкент, 1960.

Мавлонова Х. Синонимлар классификациясига доир. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, № 2.

✓ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1970.

Миртожиев М. Синекдоха ва унга ёндош ҳодисалар. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1967, № 1.

Миртожиев М. Кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалар классификациясига доир. «ТошДУ илмий асарлари», 362-чиқиши, 1970.

Миртожиев М. Сўзнинг бош маъноси ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, № 3.

- Миртожиев М. Вазифадошликнинг турлари. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1974, № 3.
- Миртожиев М. Ўзбек тилида эллипсис натижасида синекдоханинг содир бўлиши. «ТошДУ илмий асарлари», 475-чиниши, 1975.
- Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. Тошкент, 1975.
- Пинхасов Я. Ҳозирги замон ўзбек тили лексикаси. Тошкент, 1960.
- ✓ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Тошкент, 1966.
- ✓ Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. Тошкент, 1970.
- Раҳматуллаев Ш. Юнусов Р. Семемаларнинг семалар состави ва семантик боғланиш ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1974, № 1.
- Раҳматуллаев Ш., Юнусов Р. «Жой» лексемаси семемаларининг лексик контексти. «ТошДУ илмий асарлари», 475-чиқиши, 1975.
- ✓ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1965.
- Турсунов У., Ражабов Н. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилидаги синонимлар ҳақида баъзи мулоҳазалар. «СамДУ асарлари», № 102, Самарқанд, 1960.
- Усмонов С. Ҳозирги замон ўзбек тилида омонимлар ва синонимлар. «Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтининг илмий асарлари», XII, Тошкент, 1959.
- Усмонов С. Метафора. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1964, № 4.
- ✓ Усмонов С. Умумий тилшунослик. Тошкент, 1972.
- Шомақсудов А. Ўзбек тили стилистикаси. Биринчи қисм. Тошкент, 1974.
- Шомақсудов А. Ўзбек тили стилистикаси. Иккинчи қисм. Тошкент, 1974.
- ✓ Ўзбек тили грамматикаси. Ғ. Абдурахмонов, Ш. Ш. Шоабдурахмонов, А. П. Ҳожиев таҳрири остида. I том, Тошкент, 1975.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма. Тошкент, 1964.
- Қўчқортоев И. Синоним сўзлар ва уларнинг баъзи бир хусусиятлари. «Тилшунослик масалалари» тўпламида, Тошкент, 1960.
- Қўчқортоев И. Юз сўзининг синонимлари тарихидан. «ТошДУ илмий асарлари», 202-чиқиши, 1962.
- Қўчқортоев И. Бадий сўз устаси. Тошкент, 1967.
- Қўчқортоев И. Абдулла Қаҳҳорнинг ифодаларини аниқлаштириш устида ишлашдан. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1967, № 1.
- ✓ Қўчқортоев И. Сўзларнинг лексик-семантик тўдалари ҳақида. «ТошДУ илмий асарлари», 359-чиқиши, 1969.
- ✓ Қўчқортоев И. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридagi нутқ феъллари. «ТошДУ илмий асарлари», 412-чиқиши, 1971.
- ✓ Қўчқортоев И. Тилнинг луғат системасини ўрганишнинг бир йўли тўғрисида. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1972, № 3.
- ✓ Қўчқортоев И. Адабий тилнинг стилистик табақаланиши ва нутқ маданияти. «Нутқ маданиятига оид масалалар» китобида, Тошкент, 1973.

- ✓ Қўчқортюев И. Сўз валентлиги ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиети», 1973, № 3.
- ✓ Қўчқортюев И. Нутқий даъват феълларининг семантик модели ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиети», 1974, № 6.
- ✓ Қўчқортюев И. Бадний нутқ стилистикаси. Тошкент, 1975.
- ✓ Қўчқортюева Р. Абдулла Қаҳҳор асарларининг турли нашридаги баъзи семантик-стилистик алмаштиришлар ҳақида. «ТошДУ илмий асарлари», 475-чиқиши, 1975.
- ✓ Фуломов А. Сўзлар ҳаётидан. «Ўзбек тили ва адабиети», 1969, № 6.
- ✓ Ҳожиёв А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. Тошкент, 1966.
- ✓ Ҳозирги замон ўзбек тили. Фахри Камол таҳрири остида. Тошкент, 1957.
- ✓ Ҳозирги замон ўзбек адабий тили. Ғ. Абдураҳмонов таҳрири остида. I том, Тошкент, 1966.

Инглиз тилида

- Bendix E. H. Componential analysis of general Vocabulary: the semantic structure of a set of Verbs in English, Hindi and Japanese. The Hague, 1966.
- Filmore Ch. J. The case for case. «Universals in linguistic theory.» London and New York. 1968.
- Filmore Ch. J. Verbs: judging: an exercise in semantic description «Studies in linguistic semantics», 1971.
- Katz I. I. and Jodor I. A. The structure of semantic theory. «Language», vol. 32, N 1, 1956.
- Lannsbury F. A semantic analysis of the Pawnee kinship usage. «Language», vol. 32, N 1, 1956.

Луғатлар

- Александрова З. Е. Словарь синонимов русского языка. М., 1968.
- ✓ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
- Вахё И. Лингвистический словарь Пражской школы. М., 1964.
- ✓ Кошғарий М. Девону луғотит турк. I—III томлар. Тошкент, 1960—1963.
- ✓ Кошғарий М. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. Тошкент, 1967.
- ✓ Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. М., 1959.
- ✓ Ожегов С. И. Словарь русского языка. М., 1961.
- ✓ Раҳматуллаёв Ш. Ўзбек тилининг қисқача фразеологик луғати. Тошкент, 1964.
- ✓ Русча-ўзбекча луғат. М., 1959.
- ✓ Словарь синонимов русского языка. I—II том, Л., 1970—1971.
- Умаров Э. Фразеологический словарь «Хазойин-ул-маоний Алишера Навои. Тошкент, 1971.
- ✓ Хэмп Э. Словарь американской лингвистической терминологии. М., 1964.
- ✓ Узбекча-русча луғат. М., 1959.
- ✓ Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Тошкент, 1974.

Фактик материал учун фойдаланилган бадий асарлар

Ойбек. Қутлуг қон. Тошкент, 1966.

Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. Тошкент, 1967—1971.

Абдулла Қодирий. Утган кунлар. Тошкент, 1958.

Ғафур Ғулом. Танланган асарлар. III том. Прозаик асарлар. Тошкент, 1959.

Абдулла Қаҳҳор. Синчалак. Тошкент, 1959.

Абдулла Қаҳҳар. Избранные произведения в 3-х томах. Ташкент, 1972—1974.

Абдулла Қаҳҳар. Птичка-невеличка. М., 1965.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
Биринчи боб. Лексик маъно ва унинг валентликлари	4
Тилнинг луғавий бирлиги	4
Сўз семантикаси	21
Лексик маъно (семема) ва унинг моҳияти	37
Лексик маъно (семема) структураси	56
Иккинчи боб. Нутқ феъллари семантик системаси	76
Ўзбек тилида демоқ феъли	79
Гапирув феъллари	89
Ифодалов феъллари	100
Талаффуз феъллари	109
Субъектив ҳукм феъллари	116
Нутқий даъват феъллари	126
Симметрик нутқ феъллари	138
Сукут феъллари	148
Адабиёт	153

На узбекском языке

Иристай Кучкартаев

ЗНАЧЕНИЕ СЛОВА И ЕГО ВАЛЕНТНОСТЬ

В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университети илмий совети томонидан нашрга тасдиқланган

Муҳаррир *Д. Муминова*
Техмуҳаррир *Л. Тюрина*
Корректор *М. Асадуллаева*

ИБ № 69

Р05330. Теринга берилди 4/V-77-й. Босишга рухсат этилди 30/V-77 й. Формати 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 1. Босма л. 8,82. Қоғоз л. 2,62. Ҳисоб-нашриёт л. 8,5. Нашриёт № В-44. Тиражи 1000. Баҳоси 1 с. 42 т.

ЎзССР нашриятининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79. Заказ 99.

Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.